Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Veres Magdolna

**Profetikus beszédmod. Német jelenéssorozat és 1660 körüli
magyar újraértelmezései**

Témavezető: Dr. Font Zsuzsa

Szeged, 2014.

Tartalom

Előszó	3
1. Bevezető	4
2. Az 1621 előtti laikus jelenéssorozat körülményei és első textualizációs kísérletei.....	9
2.1. Politikai háttér	10
2.2. Észak oroszánjának prófétái.....	18
2.3. A jelenések körülményei.....	27
2.3.1. Comenius találkozása a próféciákkal	27
2.3.2. Christoph Kotter életrajza.....	31
2.4. Az első ismert kiadás	33
2.4.1. Megjegyzések az 1623-as kiadás szövegéhez és magyar fordításához.....	33
2.4.2. <i>Wunderbarliche Offenbahrungen</i> 1623 – magyar fordítása.....	39
2.4.3. A <i>Wunderbarliche Offenbahrungen</i> szövegpoétikai sajátosságai.....	47
2.5. Írott források az 1623-as kiadás előtt – a kéziratok terjedése	52
3. A laikus jelenéssorozat szövegfajtájának meghatározása	59
3.1. Ószövetségi próféciák – kritika és reform médiuma	60
3.2. A prófétai hagyomány továbbélése a kronológia és a chiliazmus összefüggésében.....	65
3.2.1. Egyházatyák.....	67
3.2.2. Fiore és Cusanus	71
3.2.3. A husziták és a cseh testvérek egyháza.....	75
3.3. Csodás jelek értelmezői a koraújkorban	82
3.3.1. A bolond	85
3.3.2. Az asztrológus.....	91
3.3.3. A prédikátor	100
3.4. Profetikus beszédmod: válasz a krízisre	113
4. Christoph Kotter próféciáinak kontextualizálódása - Johann Amos Comenius fordítói és kiadói tevékenysége	119
4.1. Christoph Kotter jelenéseinek újabb kiadásai és a harmincéves háború összefüggései ..	121
4.2. Christoph Kotter jelenéseinek kortárs próféciákat tartalmazó gyűjteményes kiadásai ...	135
4.3. A próféciák Comenius pánszófiájának szolgálatában	146
5. Az 1650-1660-as évekbeli Magyar királyságra és Erdélyre alkalmazott próféciák ...	159
5.1. Titkos előkészületek: a <i>Sermo secretus</i> és a <i>Gentis felicitas</i>	161
5.2. A közelgő ítélet harsonái: a <i>Letzte Posaun</i> , a <i>Regenspurgischer Heerholdt</i> és a <i>Memoriale</i> könyvei	168

5.3. A próféciaák utóhangja.....	177
5.3.1. Quirinius Kuhlmann.....	178
5.3.2. Egy 1678-körüli feljegyzés a XIV. Lajosnak szóló levélről	180
5.3.3. A próféciaák beteljesülése.....	183
6. Profetikus beszéd mód.....	184
7. Rövidítések.....	187
8. Források és irodalomjegyzék	188
9. Melléklet	208

Előszó

Jelen munka önállóan készült. Dolgozatom forrásainak összegyűjtésében és feldolgozásában a Fritz Thyssen alapítvány támogatott ösztöndíjaival, amely lehetővé tette, hogy a Frankesche Stiftungen hallei könyvtárában és a gothai könyvtár Ernst Salamon Cyprian által összeválogatott, a német spiritualista irodalmat felölelő gyűjteményében kutathassak. Ezen felül dolgozatom megírásában a mainzi Institut für Europäische Geschichte ösztöndíja támogatott.

Az értekezés nem jöhetett volna létre a szegedi Régi magyar irodalom tanszék munkatársainak bátorító és építő légköre, különösen Balázs Mihály és Ötvös Péter szakmai támogatása nélkül. Mindemellett nem jutottam volna idáig családom és barátaim támogatása és magyar tanáraink biztatása nélkül, álljon itt ezért hálás köszönet Kertész Józsefné, Virág Zoltán, Latzkovits Miklós és témavezetőim Font Zsuzsa és Keserű Bálint tiszteletére.

1. Bevezető

Dolgozatomban a laikus, politikai prófécia mint a koraújkori spiritualista irodalom egyik meghatározó kommunikációs formáját vizsgálom. A koraújkori prófécia „műfajának” politikai röpirat, prédikáció, asztrológiai jóvendülés és isteni kinyilatkoztatás közötti egyedi helyzetével, és a próféta személyének tanulatlan, azaz laikus voltával a külföldi kutatás eddig alig foglalkozott, a magyar pedig egyáltalán nem. Holott az Ószövetségben gyökerező hagyománya a koraújkorban jelentős szerephez jut: nemcsak a 17. századi spiritualista irodalom egyik jellegzetes szövegfajtájává válik, hanem – funkcionalitása által – az aktuálpolitikai eseményeket befolyásolni szándékozó tényezővé is. A politikai prófécia iránti korabeli élénk érdeklődés ezért szükségessé teszi részletes vizsgálatukat és a szövegfajta kontextualizálását.

Jóllehet mind a katolikus, mind a protestáns egyház vitatta a kortárs kinyilatkoztatások jogosultságát, a spiritualista irodalommal foglalkozó radikális és heterodox protestáns körökben elfogadott volt az eszkatologikus váradalmak igazolásaként. Az 1600-as századforduló körül felerősödő váradalmak a harmincéves háború által nyernek majd magyarázatot és bizonyítékot. A végéhez közeledő üdvtörténetet tehát aktuálpolitikai események, vagyis a világtörténelem által magyarázzák, miként fordítva is igaz: a politikai eseményeket az üdvtörténet cselekményeként értelmezik át. Mivel ez utóbbi irány a mindenkori uralkodó önlegitimációját is szolgálta, a politikai prófécia a spiritualista körök mellett szélesebb befogadói rétegre talált, és a 17. század folyamán Európa-szerte nagy számban elterjedt.

A bibliai kinyilatkoztatást kiegészítő koraújkori próféták számának felbecsülése már a kortársakat is foglalkoztatta. Különböző listák születtek, mind a prófécia iránt elkötelezett Johann Amos Comenius (1592-1670) tollából, mind ennek felhasználásával Friedrich Breckling (1629-1711) feljegyzéseiben, ami végül Gottfried Arnold *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie* (1699-1700) című munkájában a *Catalogus testium veritatis* részben látott napvilágot. A felvilágosodás korával végbemenő szemléletváltással ezek a próféta-listák jórészt negatív kontextusban jelennek meg egészen a 20. századig, mint Pierre Bayle *Historisches und kritisches Wörterbuch*ában,¹ vagy Heinrich Corrodi *Kritische Geschichte*

¹ Pierre Bayle: Dictionnaire Historique et Critique. 1697-ben jelenik meg először Rotterdamban. Az általam használt 1743-as német kiadás Peter Baylens... Historisches und kritisches Wörterbuch, nach der neuesten Auflage von 1740 ins Deutsche übersetzt... von Johann Christoph Gottsched, változatlanul kritikus hangon ír a jelenségről.

des Chiliasmus című munkájában,² illetve Roland Haase *Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg* című értekezésében.³ Legújabbán átfogó és a jelenséget újraértékelő tanulmánykötetet a *Pietismus und Neuzeit* folyóirat adott közre 14. számában,⁴ melyben a 17. századi német protestáns chiliazmus szempontjából foglalkozik a kérdéssel. Jürgen Beyer pedig Észak-Európa területére kiterjedve vizsgálja a próféták tevékenységét: *Lutheran lay prophets (c.1550-1700)* című 2000-es doktori munkájában.

A 17. század folyamán időben és térben legszélesebb körben elterjedt próféciaák Johann Amos Comenius fordítói és kiadói tevékenységéhez köthetők: a próféciaák a három fontosabb európai nyelv, a latin, német és angol mellett cseh nyelven is ismertté váltak Angliától a Magyar Királyság déli határainál táborozó török nagyvezérig és az erdélyi fejedelem mellett egészen Moszkváig. A laikus jelenések egyedülálló karriertörténete összefügg azok textualizációjával és kiadástörténetével, ezáltal Comeniusnak, a cseh testvérek utolsó püspökének pánszofikus-chiliaszta törekvéseivel.

Bár a kora újkorral foglalkozó szakirodalom számára ismertek az elsősorban a lutheri reformáció hatására fellépő önjelölt próféták, illetve a harmincéves háború „háborúellenes” prófétái, hasonlóképpen számos tanulmány készült Comenius pedagógiai, pánszofikus munkásságáról, addig Comeniusnak a próféciaakat kiadó és terjesztő tevékenysége kevesse kutatott. A szakirodalom vonakodott pánszofikus törekvéseit profetikus munkásságával együtt vizsgálni, jóllehet az univerzalitás és az egységben való gondolkodás kulcsszavak Comenius munkásságában. Kivételnek tekinthetők Joachim Friedrichsdorf, Uwe Voigt, vagy Wilhelm Schmidt-Biggemann munkái, akik foglalkoztak e két téma kapcsolatával. Az a kontextus, ahová az általam kutatott kiadástörténet egésze helyezi a próféciaakat, új ismerettel gazdagítja a koraújkori művelődéstörténetet a 17. századi profetikus szövegekről, azok propagandisztikus szerepéről, az általuk tükrözött történelemszemléletről és Magyarországnak a nemzetközi spiritualista kapcsolatrendszerben betöltött funkciójáról.

Comenius az általa elismert, a Német Birodalom területéhez köthető tizenöt próféta közül csak három jelenéseinek kiadását támogatja folyamatosan, Christoph Kotter sziléziai tímárét, a lengyel nemesi származású Christina Poniatowskáét, és a cseh testvérekhez tartozó lelkész, Mikuláš Drabíkéét. A prágai szabó, Štefan Meliš jelenéseit pedig egyszer jelentette meg. Comenius választása szubjektív, és elsősorban a fent felsorolt laikus prófétákkal való személyes kapcsolatára vezethető vissza.

² Heinrich Corrodi: *Kritische Geschichte des Chiliasmus*. Frankfurt, Leipzig, 1781.

³ Roland Haase: *Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg*. Diss. Leipzig, 1933.

⁴ A *Pietismus und Neuzeit*, 14. (1988.) chiliazmussal foglalkozó tematikus számát szerkesztette: Martin Brecht, Friedrich de Boor, Klaus Deppermann.

A témával kapcsolatban felmerülő alapvető kérdés arra irányult, honnan eredhetett Comenius próféciák és jelenések iránti élénk érdeklődése. Az eddigi kutatások Comenius tanárainak szerepét emelték ki. Herborni egyetemi évei alatt a kor híres chiliaszta gondolkodóinál tanult: Johan Heinrich Alstednél és Johannes Piscatornál. A kutatás során azonban körvonalazódott, hogy a Comeniust ért személyes hatásokon túl a kérdés megválaszolásához a cseh testvérek teológiáját is figyelembe kell venni. A cseh testvérek ugyanis, a táboríták hagyományait folytatva, nem vetették el Krisztus ezer éves földi uralmának várását. Emellett Comenius kiemeli Christoph Kotter próféciáinak és személyének rá gyakorolt hatását, mely végül megnyerte őt a próféciák kiadása és gondozása számára. Christoph Kotter elsőségét és így fontosságát a későbbi hagyományok és próféta-listák is megőrzik.

A fentiek figyelembevételével főként Christoph Kotter jelenései szövegének bemutatására szorítkozom, azért is, mert épp ezek ismertetése hiányzik mind a magyar, mind a külföldi szakirodalomból. A közel száz évet felölelő kiadástörténetet a két legfigyelemreméltóbb pontja felől mutatom be és helyezem kontextusba: a kiadástörténetet elindító laikus jelenéssorozat elsőként ismert, 1623-as kiadása és az 1650-60-as évek magyar vonatkozású reinterpetációi által. A jelenések kiadástörténete tehát önmagában egy speciális mikrotörténet, mégis annak időbeli és térbeli terjedelme, Európára kiterjedő kontextusa és a próféciák nagyszámú elterjedése indokolja a téma átfogóbb megközelítését. Ehhez Kotter próféciáit nem annyira a Comenius által vele egy kötetbe rendezett Christina Poniatowska-vagy Mikuláš Drabík-féle jelenésekkel vetem össze, hanem a harmincéves háború más röplapszerű próféciáival, vagy olyan későbbi próféciákkal, melyek számára Kotter jelenéseinek szövege hivatkozási alapul szolgált.

Comenius példaként és bizonyítékként alkalmazza a próféciákat, és szervesen beépíti Európa konfesszionális és politikai egységéért való törekvésébe. A próféciák ugyanis, új kinyilatkoztatásként, a protestánsok győzelme mellett Rómának és a Habsburg-háznak mint a babiloni „rossz asszonynak” a bukását jövendölik meg, valamint a törökök, zsidók és pogányok megtérését hirdetik. Az Európa-szerte széles kapcsolati hálóval rendelkező Comenius a negatív megítélés és a támadások ellenére egész életén át fontosnak tartja a próféciák ügyét, és munkálkodik azok terjesztésén, illetve beteljesülésén. Az üdvtörténet végét jelző próféciák mind térben, mind időben terjedelmes kiadástörténete a 17. századi világtörténelem fordulópontjait jelzi: egyrészt Comenius interpretációján keresztül, másrészt – Comenius halála után – a spiritualista hagyomány részeként, elsősorban a radikális pietista körök újraértelmezésében.

A politikai prófécia kommunikációs formájának elemzése azonban nemcsak a koraújkori európai művelődéstörténet egy fontos aspektusát mutatja be, hanem – magyar vonatkozásai révén – a három részre szakadt ország európai történelembe való beágyazottságát is bizonyítja. Először a Rákóczi család kerül az üdvtörténeti értelmezések középpontjába, majd tíz évvel később, az 1660-as évek közepén Zrínyi Miklós a hozzá fűződő várakozások révén. Az európai spiritualista körök Magyarország iránti érdeklődéséről tanúskodik, hogy majd az 1670-től kezdődő gyászévtized is visszhangra talál náluk, és beépül üdvtörténet-értelmezésükbe.

A koraújkori, kortárs kinyilatkoztatáson alapuló, és ezáltal nem a kánonhoz tartozó próféciák az Ószövetség biblikus, kanonizált hagyományára vezethetők vissza: mind a próféta magatartása, mind pedig a kinyilatkoztatást hordozó szöveg jellemzői szerint. A politikai prófécia 17. századi jelenségének és szövegeinek átfogó elemzéséhez a biblikus teológia szempontjai mellett azonban a szövegfajta kronológiai és szövegtipológiai, szövegpoétikai megközelítését is figyelembe kell venni. Mivel a koraújkorban a szövegek műfaj szerinti felosztása nem rendelkezett olyan erős szövegkonstruáló, szöveg-meghatározó erővel, mint az később a felvilágosodás korában jellemzővé válik, ezért dolgozatomban a próféciát tartalmazó szövegekre a „műfaj” helyett a szövegfajta terminust használom. A koraújkori prófécia szövegfajtájának meghatározása azért is problematikus, mert a 17. században a próféciát elsősorban mint bibliai, ószövetségi „műfajt” értelmezték, vagyis egy olyan – az Ószövetség idejében használt – szövegfajtaként, mely a bibliai kinyilatkoztatás lezárulásával csak az idézetek és újraértelmezések által válhatott aktuálissá.

Az ószövetségi „műfaj” újraalkalmazása viszont eleve feltételezi azt a heterodox nézőpontot, hogy a kinyilatkoztatás nem zárult le Krisztus első eljöveteleével. Ezáltal azonban a kortárs próféciákat tartalmazó szövegek heterodox és nem kanonizált voltak miatt bizonyos mértékig mindig marginális szerepet tölthettek be. Ennek ellensúlyozására, vagyis a hitelesség és az elfogadhatóság érdekében, a kortárs próféciákat leíró szövegek szerkesztésük és szimbolikájuk alapján az Ószövetségben kanonizált és elterjedt formát követik.

Általánosságban tehát a koraújkori laikus jelenések textualizációja az ószövetségi profetikus szövegek sajátosságait követi. A próféta mint üdvösségközvetítő és az isteni ítélet hirdetője lép fel, a fennálló rendszer kritikája mellett változást sürget. A harmincéves háború idején ez a kritika a katolikus császár és a pápa ellen irányul, de a megtérést és a változást elsősorban a protestáns oldalon belüli lelki megújulás szorgalmazásával kezdi.

A prófétát a hitelesség érdekében egyszerű, többnyire írástudatlan, műveletlen

kézműves személyként mutatják be a szövegek. Annak ellenére, hogy olykor akár teológiai képzettséggel rendelkeztek. Annak érzékeltetésére, hogy a korújkori prófétáknál az együgyű, bolond, azaz „idiota” jelző a prófétai szerep meghatározó tulajdonsága, használok átfogóan a *laikus* kifejezést.⁵ Teszem ezt annak viszonylatában, hogy az ószövetségi prófétáknál ez a tulajdonság, bár megjelenik, nem válik döntő sajátossággá.

Másrészt a laikus jelző arra a reformáció óta megindult folyamatra is utal, amely az isteni üzenet értelmezésének jogát már nem privilegizálja a papi rend számára. A korújkori laikus próféta ennek a tendenciának egy szélsőséges megnyilvánulása, és a reformáció radikalizálódó irányzatai közé sorolható: nemcsak a Szentírás olvasóinak és értelmezőinek a köre bővül az egyetemes papság elve szerint, hanem arról tanúskodik, hogy egyes értelmezők reprodukálják az isteni kinyilatkoztatást, és ezt a már meglévővel egyenértékűnek tekintik.

⁵ Lásd a „lay” jelző használatát George Huntston Williams: *The Radical Refomation*. Kriksville, 1992.³ című munkájában és Jürgen Beyer fent idézett doktori munkájában: *Lutheran lay prophets (1550-1700)*. Az „idiota” szó a görög nyelvben az állammal szemben az egyes személyt jelentette, a szakértővel szemben a tudatlant, a laikust, kontárt, ami alapján később a gyengeelméjű kifejezés létrejött. Az *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* szerint ez utóbbi jelentés csak a 18. századi angolból való jelentéskölcsönzés révén alakulhatott ki. Lásd: Friedrich Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. 23. erweiterte Auflage. Berlin, New York, 1999. 393.

2. Az 1621 előtti laikus jelenéssorozat körülményei és első textualizációs kísérletei

Míg Comenius pánszofikus tevékenysége mellett profetikus munkásságával is foglalkozik a kutatás,⁶ és a kora újkor radikális szellemi áramlatait kutatók számon tartják a Comenius által népszerűsített három próféta személyét és vízióit,⁷ addig a prófécia kiadástörténetének bemutatásával, annak kultúrtörténeti kontextusba helyezésével adósak maradtak.⁸ Mivel a Comenius számára is forrásul szolgáló kéziratok első nyomtatott verzióját, az 1623-as kiadást figyelmen kívül hagyják, nem teszik fel azt a kérdést sem, hogy Comenius milyen szerepet játszott az eredendően szóbeli jelenések írott szöveggé formálásában, és ez milyen mértékben és hogyan befolyásolta magát a szövegtörzset és a szöveg jelentésmezőjét. Ezeket a kérdéseket a kiadástörténet alapos kutatásával és az eddig ismert legkorábbi, a Comenius-féle kiadások előtti, 1623-as *Wunderbarliche Offenbahrungen* bemutatásával, a későbbi kiadásokkal való összevetésével lehet megválaszolni.

Az 1623-as *Wunderbarliche Offenbahrungen* meglelte azt bizonyítja, hogy a prófécia már Christoph Kotter Comeniusszal való találkozása előtt is széles körben terjedtek kézirat és nyomtatott formában. A *Wunderbarliche Offenbahrungen* ismertetése, és az elemzéséből levonható következtetések azért jelentősek, mert a próféta személyéről és a jelenések körülményeiről rendelkezésünkre álló minden más információ egyedül Comenius feljegyzéseire támaszkodik. Az 1623-as kiadású jelenések szövegének vizsgálata és értelmezése emellett elvezet az editio princeps problémájához is.

Ahhoz, hogy a *Wunderbarliche Offenbahrungen*ben közölt jelenéseket értelmezni lehessen, szükség van nemcsak azok aktuális politikai vonatkozásainak és összefüggéseinek vizsgálatára – ami kiindulópontjául szolgál majd a 17. század történelmével szorosan összefonódó Comenius-féle kiadástörténetnek is; hanem az 1623-as szöveg kommentárjához hozzátartozik a jelenések körülményeinek és a laikus próféta személyének bemutatása is. Ezt

⁶ A terjedelmes Comeniusszal foglalkozó szakirodalomból álljon itt néhány fontosabb példa: Joachim Friedrichsdorf: *Umkehr. Prophetie und Bildung bei Johann Amos Comenius*. Idstein, 1995.; Daniel Neval: *Die Macht Gottes zum Heil. Das Bibelverständnis von Johann Amos Comenius in einer Zeit der Krise und des Umbruchs*. Zürcher Beiträge zur Reformationgeschichte 23. Zürich, 2006. Azonban mindkét tanulmány a 20. századi és pedagógiai-filozófiai illetve teológiai vonatkozásai felől vizsgálja Comenius munkásságát, melynek során a prófécia kiadások a margóra kerültek.

⁷ Mint Schmidt-Biggemann, aki viszont alapvető adatokban, nevekben téved, v.ö.: *Politische Apokalyptik: Comenius' Prophetiensammlung Lux in tenebris*. In: Wilhelm Schmidt-Biggemann: *Apokalypse und Philologie. Wissensgeschichten und Weltentwürfe der Frühen Neuzeit*. Berliner Mittelalter- und Frühneuzeitforschung. Band 2. Göttingen, 2007. 167-185.

⁸ A 17. századi profetikus irodalom magyar és erdélyi területeken való megjelenéséről a jelen kutatás elindulását is ösztönző Keserű Bálint tanulmány szolgál alapvető tanulságokkal. Keserű Bálint: „Rajongók” Erdélyben. Profetikus irodalom és publicisztika a XVII. század derekán. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1996. 247-256.

követik a forrás szövegéhez kapcsolódó megjegyzések és a jelenések először közölt magyar fordítása.

2.1. Politikai háttér

A laikus kortárs próféciaák aktuálpolitikai vonatkozása nagyban hozzájárult széles körű elterjedésükhöz és népszerűségükhöz. A próféciaák iránti érdeklődést nemcsak az 1600-as századforduló és az 1618-as üstökös élenkítette fel, hanem a cseh rendeknek a katolikus Habsburg-háztól való önállósodási törekvése is, mely a később harmincévesnek nevezett háborúba torkollott.

Nem Christoph Kotter próféciai az egyetlenek, melyek a csehek II. Ferdinánddal szemben megválasztott királyának, V. Frigyesnek Prágába való visszatérését jósolják meg. De Kotter próféciairól el tudjuk mondani, hogy azok az általános propaganda funkció és terjesztés mellett a címzettnek, a fehérhegyi csata után menekülőben lévő téli királynak személyesen is be lettek mutatva. A jelenések tanúsága szerint először 1620-ban kap Kotter kihallgatást Frigyesztől Boroszlóban,⁹ majd 1626-ban Comenius viszi Hágába a száműzött királynak a próféciaakat, melyek Frigyes politikai szerepét eszkatologikus kontextusba helyezik.

A történetírás úgy tartja számon a harmincéves háborút, mint az első olyan hadviselést, melyet nemcsak a csatatéren, hanem az újságok, rölapok segítségével is vívtak. Ehhez kiváló anyaggal szolgált a pfalzi választófejedelem prágai kalandja, „kirándulása”, ahogy az egyik névtelen rölapszerző gúnyosan megjegyzi.¹⁰

A számos, politikai propaganda céljából nyomtatott kiadvány mellett jóslatok és prognosztikonok is napvilágot láttak. Christoph Kotter próféciai abban különböznek ezektől a rövid életű újságoktól, jövőndölésektől, hogy mind térben mind időben szinte egyedülállóan széles körű a terjesztésük és recepciójuk. Természetesen ebben döntő szereppel bír Kotternek Comeniusszal való ismeretsége, valamint hogy Comenius a saját terveivel egybecsengő

⁹ Comenius: Zwey wunder Tractätlein. 11. A szöveg részletes bemutatását lásd 4.1. fejezetben, lásd 125.o.

¹⁰ A harmincéves háborúhoz köthető rölapokkal foglalkozó gazdag szakirodalom katalógusai közül a legjelentősebbek: W. P. C. Knüttel: http://tempo.idcpublishers.info/content/coll_pamphlets.php, [2014.05.18.] W. Harms: Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. München, 1980.; J. R. Paas: The German political broadsheet 1600-1700, Wiesbaden, 1986-1999.; Mirjam Bohatcova: Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke vom Anfang des Dreissigjährigen Krieges. Prag, 1966. Hohenemser: Flugschriftensammlung Gustav Freytag. 1925, Neudruck Hildesheim, 1966. <http://edocs.ub.uni-frankfurt.de/freytag/>, [2014.05.18.]

próféciaikat azok propagandaeszközeként fordította és terjesztette kiterjedt kapcsolathálóját felhasználva.

A laikus politikai jelenések történelmi bevezetőjéhez a kortárs idézeteket a Comenius tollából származó *Historia Fratrum Bohemorum* rövidített kiadásának egy eddig kevésbé ismert kéziratban maradt magyar fordításából közlöm. A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa szerint Némethi Sámuel 1795-re datált másolatában maradt fenn egy negyedrért könyvben, üres oldalakkal egybekötve. A 131 lapnyi írás Tóth Ferenc és Liszkay József tulajdonából kerülhetett a könyvtárba igényes másolatként, vagy épp a nyomtatáshoz szánt letisztázott fordításban. A szöveg a politikai eseményeket az üldözött cseh testvérek szemszögéből mutatja be egyforma jelentőséget tulajdonítva a történelmi és a babonás hiedelemvilághoz kapcsolódó eseményeknek – mindezzel az üldözöttek mártírságát támasztva alá.

A pfalzi választófejedelem, V. Frigyes, 1619-ben fogadta el a cseh rendek által felajánlott koronát, amit azok Habsburg Ferdinándtól vontak meg.¹¹ Ferdinánd, az akkor uralmon lévő Mátyás császár unokaöccse, 1617-től volt király a Cseh korona területein: Cseh- és Morvaországban, Sziléziában, Alsó- és Felső Lausitzban. A rendek ellenszenvét már azzal kivívta, hogy a császár megválasztás nélkül akarta Ferdinándot királlyá koronázni, ami a cseh országgyűlés ellenállásába ütközött.

„1617-dik eszt(endőben) reménytelenül jó Mátyás Tseh országba véle lévő Atyjafiával Ferdinandussal. Az Ország Rendeihez, hogy siettséggel öszve gyűlnének, parantsolat adatik. [...] a' Rendei között kevesen de akarattok szerint, jó reménység alatt meg jelennek, mert aratásnak ideje vőlt, akartra választották ezt az időt, a' mint kitetszett, hogy a' gazdaság körül való foglalatosságért ne tettzenék mindeneknek öszve menni.

Ott a' Tsászár magtalanságáról panaszkodik, Ferdinándot választotta fiának, megmondja jóságát, jóságos tselekedeteiről ditséri, hogy Királlyá tétessék, megkoronáztassék, akarja. Ezt felelik a' Rendei: Illyen nagy dolog nem folyhat az országhoz tartozó több Tartományoknak Fő Rendei jelenléte nélkül. [...] Annyira ment a' dolog, hogy a' Rendei protestáltak ezen a' terminuson vagy szón, hogy bévétettessék. Mert Királynak valakit bé-venni újság vőlna, elébb választani kell, különb különbféle mesterségekkel, némellyek magános hitegetéseivel, másoknak pedig ijesztések által, végben mentenek.

Mellyből az is lett, hogy némellyek el is mentenek, látták, hogy a' szabad szállásnak helye nints. A' kik pedig meg maradtanak, és a' koronázáson jelen vőltanak tsak azt viték végben, hogy minekelőtte megkoronáztatnék, a' Rendei Reversalist adna, hogy semmi újítást a' tseh dologban annyival inkább a' Religio dolgában végben nem vinne. [...] Hogy pedig Ferdinánd a' Rendei tsak szájjal, a' Pápának szívvél

¹¹ Lásd V. Frigyes 1619-ben készült metszetét az 1. mellékletben, melyen a koronát Religio és Libertas tartja a feje fölött. V.ö.: VD17 3:696133Y, ULB Halle If 3201(37)

esküdött légyen meg, majd eléggé megtetszik.”¹²

Ferdinánd uralkodását, ígérete ellenére, a protestáns cseh rendek politikai és vallási jogainak megnyirbálásával kezdte, bár eskütételekor elfogadta a II. Rudolf által 1609-ben a rendek részére biztosított jogokat.¹³ Erre válaszul és tiltakozásul döntöttek a cseh protestánsok Heinrich Matthias von Thurn gróf vezetésével a 200 évvel korábbi szimbolikus értékű tett megismétlése mellett, és 1618. május 23-án a császári biztosokat titkárukkal együtt kilökték a prágai vár ablakán.¹⁴ A jezsuitákat pedig, mint a vallási tolerancia ellen tevékenykedőket, kiűzték az országból.

„Melly dolog az ellenségnek kívánt okát szerzette a’ vallásbéli háborúságnak. Jóllehet a’ Tsehek mindjárt a’ Tsászárhoz küldöttek Követeket, hogy semmit sem indítottak a’ Tsászár ellen, hanem a’ közönséges Békességnek háborgatóit, nemtsak a’ Királyi engedelemből de közönséges Prótestatiójok erejével büntessék meg. Kérték a’ Tsászárt, ezen dolgot másképp’ se magyarázza. A’ Tsászár Ferdinándus izgatásából és a’ kötés szerint a’ Király ellen tett boszszúságot fegyverrel kívánta megbüntetni. A’ Tsehek ellenben magokban elvégezték, hogy fegyverrel óltalmazták magokat.

Az időben, mintegy király nélkül lévén, harmincz Igazgatókat s Vezéreket választottak magoknak. A’ Silesiták, Morvaiak is minthogy látták, hogy a’ Vallásért kellene hadakozni, mindjárt a’ Tsehekhez kötötték magokat.

Ezt keresték az ellenségek, és ugyan ezért boszszantották sokképpen a’ Tseheket, ebből tetzik-ki, mert a’ Jésuiták már is azon örültenek, hogy a’ szerzett támadással fogják a’ Tseheket jármok alá vetni, a’ mint Apológiájokban, melyet a’ Tsászárhoz küldöttek Tseh országból a’ Pápista Rende, de az Evangyélícusok elfogták, nyilván felvették. [...] Meghal azonközben Mátyás. A’ Tsehek, Silesiták, Morvaiak, és Lusatiiaiak arról tanátskoznak: Valjon Ferdinandot Királynak esmérjék-e, aki már nyilván való ellensége mind külső mind Vallásbéli szabadságoknak, és a’ ki maga Reversálisa ellen, még mikor Mátyás éltis, a’ Tseh dolgokban magát bé avatta, hadakozott ellenek? Elvégezik, hogy Királyságát meg ne engedjék. Melyet Követjeik által is meg mutattak, kiket Ferdinándhoz Frankofurtumba küldöttek az Electorok a’ Tsászár-választásra oda öszve mentenek. Azon Követek által kérték az Electorokat, hogy Ferdinándot ne esmérjék

¹² Comenius A. János’ Rövid historiája az Tseh országi Eklésiának üldöztetésének, Melly keresztyénné lételének kezdetitől fogva, az az, 894-dik esztendőől egész 1632 dikig folytatattik. Kézirat. OSZK Quart Hung 1146. itt: 47-48. Erről a fordításról és a mű többi magyar fordításának körülményéről és kontextusáról lásd Keserű Gizella: Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Szerk.: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 313-332.

¹³ Az 1609-as felséglevél ismeri el először a lutheránus és az utraquista egyház mellett a cseh testvérek egyházának vallásgyakorlási jogát is. A II. Rudolf hatalmára törő Mátyás által szorult helyzetbe került uralkodótól támogatásuk fejében kapják meg a protestáns cseh rendek jogaik biztosítékául a felséglevelet.

¹⁴ Jan Hus 1415-ben a konstanzi zsinaton történt megégetése után a cseh király, IV. Vencel, vissza akarta szorítani a fellázadt Hus-követőket az egyházi és állami hivatalokból, ami felkeléshez vezetett, melynek során 1419. július 30-án Hus-követői kilökték a városi tanács tagjait a városháza ablakán. IV. Vencel még ez év augusztusában meghalt, a cseh rendek azonban nem ismerték el testvérét, Zsigmondot királyuknak, sokkal inkább Hus gyilkosának tartották, amiért nem tartotta be a Husnak tett ígéretét, hogy szabadon távozhathat Konstanzból. Bár Zsigmond jelentős sereggel vonult Prága ellen, hogy elfoglalja trónját, a huszita seregek megakadályozták ebben. Az 1436-ig elhúzódó huszita háború során öt keresztes hadjáratot hátrítottak el sikeresen a huszita csapatok. Az 1434-es lipanyi döntő vereség a táborítási taktikai hibája és az utraquistáknak a katolikus csapatokhoz való átpártolása miatt volt lehetséges. A cseh testvérek egyháza, ahová Comenius is tartozott, a husziták örökségéből alakult ki.

Tsehországi Királynak lenni. De hijában, mert Tsászárrá lett. Azon közben a' Tsehek Fridericus Palatinust magoknak Királyokká választották. [...] A' Tsehek, hogy más Királyt választottak, a' kötésbéli ellenségek jobban meg haragudtak, nagyobb erővel újjabban a' Tsehekre mentek.”¹⁵

Ferdinánd 1618 augusztusában vonul Morvaországon át Csehország felé. A harcok ideje alatt 1619 márciusában meghal Mátyás Német-Római császár. A cseh rendek az év július 31-én létrehozzák a Confoederatio Bohemicát,¹⁶ Ferdinándot pedig augusztusban az általános országgyűlésen hivatalosan megfosztják trónjától. Szövetségük megerősítésére a rendek új uralkodót kerestek,¹⁷ a kiszemelték közül azonban egyedül csak V. Frigyes fogadta el az ajánlatot. A többi jelölt a várható következmények miatt elutasította a felkérést, hiszen a cseh király egyike a Német Birodalom császárválasztóinak.¹⁸ Egy protestáns cseh király megfordította volna a császárválasztók erőviszonyait, mivel a négy protestáns választófejedelemmel szemben a három katolikus alulmaradna, ami lehetővé tenné akár egy nem katolikus császár megválasztását is. A cseh korona elvesztése ennek következtében a Habsburgok császári hatalmának veszélyeztetését jelentette volna.

1619. augusztus 27-én a cseh rendek Prágában megválasztják V. Frigyeszt az új cseh királynak. Egy nappal később a választófejedelmek Frankfurtban Ferdinándot a Német-Római Birodalom császárává választják. Bár V. Frigyes 1609-től a protestáns unió vezetője volt, és Európa-szerte a protestáns uralkodók között rokoni kapcsolatokkal rendelkezett,¹⁹ felesége révén pedig I. Jakab angol király veje, mégis mindaz a támogatás és segítség, melyet Frigyes és a cseh rendek e kapcsolatháló által reméltek, a kritikus és döntő pillanatban elmaradt.²⁰ Ugyanis nemcsak a katolikus liga, hanem a protestáns unió sem akarta elismerni Frigyes cseh királyságát, nehogy a Habsburgokkal konfrontálódva felborítsák Európa hatalmi egyensúlyát. II. Ferdinándnak kedvezett emellett, hogy a Liga és az Unió 1620. július 3-án Ulmban egy kölcsönös megnehtámadási szerződést írt alá. Mivel Csehország nem az Unió tagja, a paktum

¹⁵ Comenius: Rövid historiája. [lásd 12. lábjegyzet], 49b-50a.

¹⁶ Jóllehet 1575-ben II. Miksa császár szóban már elismerte a nem katolikus cseh rendek jogait, a valóságban ez nem változtatott a protestánsok jogilag nem tisztázott helyzetén. Az 1619-ben elfogadott szövetségben a cseh korona országai egyenlő feleként vettek részt. A Confoederatio Bohemica kimondta, hogy a protestánsokat egyforma jogok illetik meg a katolikusokkal. A király hatalmát erősen korlátozta a rendek befolyásának javára. Csehország választási monarchia lett. A gyakorlatban ez a cseh korona országainak védelmi szövetségét jelentette II. Ferdinánd és serege ellen.

¹⁷ Szóba került a savoyai herceg, a szász választófejedelem vagy az erdélyi fejedelem neve is.

¹⁸ A hét választófejedelem közül három katolikus érsek: a kölni, a mainzi és a trieri, a négy világi fejedelem pedig a lutheránus szász választó, a kálvinista brandenburgi és pfálzi választó, és a katolikus cseh király, akit 1526 óta a Habsburg ház állított ki.

¹⁹ V. Frigyes a holland kormányzó, Moritz von Oranien unokaöccse, és II. Gustav Adolfal is közeli rokonságban állt. Lásd: Der Dreißigjährige Krieg. Geo Epoche Nr. 29. (2008.), 36.

²⁰ I. Jakab törvénytelennek tartotta V. Frigyes cseh királyságát, mivel őt a törvényes uralkodójuk, II. Ferdinánd ellen fellázadt rendek választották meg királyuknak, ezért I. Jakab is távozásra szólította fel V. Frigyeszt.

nem tiltja meg a Liga tagjainak, hogy támogassák a császárt a cseh háborúban. V. Frigyes ellen három irányból indul támadás 1620 augusztusában: a szász választó seregei Szilézia és Lausitz felől támadnak, a hollandiai spanyol kormányzó Frigyes pfalzi birtokait szállja meg, a Liga vezetője, Miksa bajor herceg pedig Csehország ellen vonul. A fehérhegyi csatánál, 1620. november 8-án, Frigyes oldaláról nemcsak az angol, hanem a protestáns unió seregei is távol maradtak, miként Bethlen Gábor seregei sem „értek oda”, egyedül Hollandia küldött zsoldosokat.²¹

„1620-dik eszt(endő) 8^{dik} Novemb(erében) a’ Tseheket meggyőzik, az ujj Királyokat elűzik, és a’ Várost fel adják, mellyel egész Tseh országot, Morvát Silesiát elveszik. [...] Igen siralmassá lett mindjárt a’ Tsehországi Eklésiák dolga: támadott igen kegyetlen Üldözés, melly utolsó romlására lett az Eklésiáknak, és oka a Tseh oszlásoknak. Mert másképpen kezdték az üldözést, mint régenten Angliában, Belgiumban, és Francia országban, sokkal nagyobb kárt tettek lassanként való nyomorgatásokkal, amint mikor nem régi dühösségekben fő vétellel, tüzzel, kerékbe töréssel kegyetlenkedtek a’ Hivek ellen melly Babiloniai Kurvának találmánya egész újság, hogy inkább szelidnek mutassa magát, mint kegyetlenségével idegenitse a’ Népet magától. [...] Ez ugyan ez Végezés szerint bántak a’ Tsehekkal, Morvaiakkal és Silesitákkal mellyből a’ lett, hogy mind azok, a’ kik a’ tiszta tudományt követték, le nyomattattak, és tsaknem mind elfogytanak, igen kevesen nyerték el a’ Mártírságnak dicsősségét.”²²

A vereség után nemcsak V. Frigyes, hanem a cseh rendek is külföldre menekültek. Részben a külföldi segítség reményében, részben pedig a megtorlásként következő kivégzések, vagyonek kobzása és az erőszakos hittérítés elől. V. Frigyes a fehérhegyi vereség másnapján (1620. november 9.) Boroszló felé menekült, majd Brandenburg és Wolfenbüttelen keresztül 1621 márciusában ért Hollandiába.

Mivel a koronázásra 1619 novemberében érkezett Prágába, ám cseh királyként nem érte meg még a következő telet se, ezért adták neki a röplapírók gúnyosan a „téli király” nevet. Frigyes Hágában 1623-ra újra megalakította kormányát,²³ és mivel pfalzi birtokait elvesztette, anyagilag az angol királyra és holland rokonaira szorult, akik nem tettek számára lehetővé számottevő külpolitikai lépéseket.

Közben Cseh- és Morvaországban a magára maradt protestánsok körében megkezdődött az erőszakos ellenreformáció:

„Győzedelmeknek második esztendejében a’ mi ellenünk kegyetlenkedő ellenségeink azt a’ Morvai Anabaptistákon kezdték el, a’ kik mintegy negyven nyölcz házakat

²¹ A holland zsoldos csapatok elleni garázdálkodásaik miatt azonban fellázadtak a parasztok.

²² Comenius: Rövid históriája. [lásd 12. lábjegyzet], 50a-b. Comenius itt panaszkodik a mártírok kevés száma miatt, könyvének mégis több mint a felét az ő történeteik teszik ki.

²³ Kormányát 1627-ig korábbi titkos tanácsosa, Ludwig Camerarius vezette, majd Johann Joachim Rusdorf veszi át e tisztséget.

birtanak, mindenikében egynél több familiákis vóltanak, a' magok fenytékek alatt békességesen éltenek, senkinek alkalmatlanok és terhére nem vóltanak, sőt inkább mindeneknek hasznosak vóltak mesterségekért. Ezeket azért, hogymiért adtanak Fridericus Palatinusnak szállást 1622-dik esztendőben ősszel először számkivetették. Ezzel utat tsináltak, hogy azután a' többit bátrabban elkezdhessék. Azok el hagyták házaikat, szántó földeiket, szöleiket, jóllehet már a' szüretnek ideje jelen vólt, a' közel való Tartományban Erdélyben mentenek, hol helyetis találtak, sok gonoszokat, mellyek mi rajtunk történtek, el kerültenek.”²⁴

A lejegyző itt azokra a rendeletekre, intézkedésekre utal, melyek egyre jobban ellehetetlenítették a nem katolikusok életét, úgymint a magas gabona- és pénzdó, a pénz megrontása, a vagyon inflálódása, a kereskedés és a mesterség gyakorlásának megtiltása, a polgárjog megvonása. Ezt követte 1627-ben egy összeírás, mely megkülönböztette a született katolikusokat egyrészt azoktól, akik nemrég tértek át, másrészt azoktól, akik hajlandóak a katolikus vallásra áttérni, harmadrészt azoktól, akik vakmerően kitartanak eltévelyedésükben. Mivel még mindig sokan ragaszkodtak eretnek hitükhöz, a katolikus vezetés úgy határozott, először tiszteletben álló vezetőiket mozdítja el, ami után az egyszerű népet könnyebb lesz befolyásolni.

„Azok gondolataikból való ki térésekre ezen Hónapnak utolsó napját adják végső terminusúl; kik ha vakoskodásokban keménységekben tovább mennek: akarjuk s parantsoljuk valóban, hogy azon napnak le mente előtt, nem tsak Prágából, de az egész Országból ki-menjenek; minekelőtte minden adosságaikat fizessék-ki, a' Tsászárnakis adják meg azon birságot, mellyet Rebelliójokért a' nyakokba vetett: tehát minden ingó ingatlan Jószágaikat betsüljék meg, és a' mint találhatik, az adosságaiknak kifizetésére illendő részt fordítsanak belőle. A' mi belőle meg maradna, azzal osztán botsássák el. [...] Hogy egynéhány százakat ki-kergettenek, megszűntek a' kergetéstől. A' hátra maradtakról úgy gondolkodtanak, hogy vélek a' meg térítésben könnyebben előmehetnek; a' mint meg is lett. Mert ezek közönségesen tömlöztözéssel és egyéb nyomorúsággal, mellyeket más Városokról alább feltészünk, a' Hittől szakadásra kényszerítették, igen kevés állhatatosakon kívül.”²⁵

Álljon itt néhány példa arra, hogy az üldözöttség rendkívüli helyzete, az átélt krízis az eseményeknek milyen rendkívüli és csodás értelmezést adott, mely történetek a remény és az önigazolás forrásaiként maradtak fenn az utókor számára:

„Nem ok nélkül említhetjük talám Fridericust is, a' ki kegyes Királyúl mint Evangyelikus az Evangyéliasoknak adattatott. Ennek neve ellen felettébb fenekedtenek. 1622-dik eszt(endőben) Prágai Purger Libertinus János a' fiát Frideriknek kereszteltette; melly dologért először sok katonákat küldöttek reája, kik szabadon háborgatták, az után öt száz Tallérral büntették meg érette.

Képeit Fridericusnak elszaggatták, tiporták, gyalázattal illették azokat, annyira hogy

²⁴ Comenius: Rövid historiája. [lásd 12. lábjegyzet], 51b.

²⁵ Comenius: Rövid historiája. [lásd 12. lábjegyzet], 97b-98a.

Fridericusról emlékezni is halálos volna.”²⁶

„Első Intések voltak sokféle Jelek, a’ mellyek az égtől és a’ földtől mutattattak. Péld(ának) Ok(áért) Az a’ tsudálatos Szivárvány, melly a’ Prágai Exsecutiókor mindenütt láttatott. [...] A’ Mártírok fejeik körül, mellyeket a’ Tornyokból kifüggesztetnek, éjjel égő szövétneknek láttattak, és éneklés körülöttök hallattatott. [...] Az bizonyos következendő esztendőben a’ Napon kívül több Napokis egynéhányszor láttatának, és hogy a’ Nap bizonyos golyóbisokat lövöldözött légyen. [...] 1624-dik esztendőben ősszel a’ Tsehek és Silesiták egy repülő Sárkányt láttanak, szörnyű szikrákat botsátott, nem vólt tsuda nélkül. Mert azon nap és órában közel nap nyúgotkor, sok és távol lévő Helyek jól tudták e’ dolgot, alig lehetett volna hinni, hanem ha mindenütt bizonyságok ezek bizonyítanak.

Azon esztendőben Poldebránál vér buzgott a’ földből-fel, közel az Ország útjához egész egy Hónapig; mellyen némelylek mikor meg fagyott tsúszkáltanak-is, sőt ezen dolognak Históriáját ugyan azon matériából, jövendő hitelére veres betűkkel irták le. Nem kell talám elhinnünk, a’ mellyet azon esztendőben az én szemeimmel láttam. Chrudin kapuja felé festették Fridericus uralkodásakor a’ Királynak és a’ Királynénak tzimerét, némelylek ver(s?) is arany betűvel vólt melléje írva. Ezeket a’ Tsászár győzedelme után Legalább háromszor mésszel bé mázolták, a’ többi ugyan el töröltetett, de a’ Fridericus neve mind annyiszor úgy meglátszott, hogy mindentől olvastathatott.”²⁷

A csodás események listája folytatódik olyan apokaliptikus szimbolikát hordozó, tipikusnak tekinthető történetekkel, mint amelyek arról számolnak be, hogy egy tó vize vérré változott, kénköves eső esett, mennykő ütött a hídon álló keresztbe, egy városkapu magától megnyílt, vagy hogy egy kisebb csapat madár, a csókák serege győzte le a varjakét.

„Nem ok nélkül kell eztis a’ tsudák közzé tennünk mellyet tudunk, hogy a’ Szent Könyvekkel Zárekában történt, az az, hogy meg nem égethették. 1630-dik eszt(endőben) abból a’ Városból és a’ körül való Helységekben, a’ Könyvek egybe hordattattak, és a’ Commissáriusoktól tüzre ítéltettek a’ Kapukon kívül egy halmotskán, arra egyben rakattatva határ fákon meg-gyújtattak; a’ többi elégett Svoboda Simon Szent Bibliája megmaradott, tsak a’ széletskéjén valamennyire láttatva a’ láng tsapása, meg maradott ismét egy más régi nyomtatású Enekes Könyv. A Zárekai Számkivetettek a’ dolog emlékezetére mind kettőt a’ Misniai Friburgumban megtartották.”²⁸

A fehérhegyi katasztrófa után a protestánsoknak a Cseh korona területéről való felszámolását az 1624. évi császári rendelet pecsételte meg. Ez a határozat Cseh- és Morvaország területéről minden evangélikus és a cseh testvérek egyházához tartozó lelkészt és hívőt vagyonától megfosztott és kiutasított, aki nem volt hajlandó áttérni a katolikus hitre.²⁹

²⁶ Comenius: Rövid historiája. [lásd 12. lábjegyzet], 123b.

²⁷ Comenius: Rövid historiája. [lásd 12. lábjegyzet], 124a-b.

²⁸ Comenius: Rövid historiája. [lásd 12. lábjegyzet], 125a.

²⁹ A száműzéseket legelőször a Morvaországban élő anabaptistákkal kezdték. A morva területeken a 16. század folyamán letelepedett anabaptistákat szokták félrevezetően morva testvéreknek is nevezni, valószínűleg abból a földrajzi egybeesésből eredően, hogy a cseh testvérek (Jednota Bratrská, ami magyarul körülbelül testvéri szövetséget jelent) egyházának egy része Morvaországban is elterjedt volt, akiket a földrajzi hely alapján

A cseh protestánsok szempontjából a külföldi segítség távolmaradása végzetes következményekkel járt. Becslések szerint több tízezer protestáns kényszerült elhagyni hazáját,³⁰ – ebből csak a cseh testvérek egyházához körülbelül öt-hatezer testvér tartozott – és telepedett le elsősorban a határ mentén, a mindenkori terület vallási hovatartozása szerint. Így a lutheránusok és az utraquisták jórészt Szászországba menekültek, ahol legjelentősebb központjuk Pirna városa lett. A morvaországi területekről száműzött cseh testvérek Felső-Magyarországon I. Rákóczi György birtokain telepedtek le,³¹ illetve Lengyelországban Lissa és Sziléziában Brieg központtal.³²

„A Számkivettettek leltenek magoknak nagyobb részként helyet, közel vóltaért a’ Saxoniai Elector birtokában, Misniában, Lusatziában, Voigtlandiában, A’ Kulmbachi Hertzeghez és a’ Berutai(?) Marchiához nem kevesen folyamodtanak. Némelly része ismét Brandenburgiai Marchiában, és még Hollandiába is által ment. [...] A’ kik Lengyelországba mentenek Patronusoknak találták a’ Beltzói v. Belskói Palatinust, és Gróf Leznó Rafaelt [...] A’ számkivettettekől Lengyel és Litvánia Országokban felállított Eklésiak [...] Magyar Országban is [...] De még Silésiába is, melly jóllehet a’ Tsászár birodalma alatt vólt, meg erőssítette Isten a’ Brigiai János Kristián Hertzegnek szívét, hogy többet Istennek mint embernek engedelmeskedjék.

A’ meg említettteken kívül, kik bujdosásaikkal kerülték el a’ Pápastaságot, magában Tsehországban és Morvában, az útálatosságnak közepette is meg tartott még az Isten magának többet hét ezer Lelkeknél, kiknek térdeik meg nem hajlottanak a’ Baál előtt, és meg nem tsókolták azt. Nem a’ Kitsinyekről értem, a’ kik jobb és balkezek között különbséget nem tudnak tenni, de a’ felserdülteket, kik a’ szelid Urak alatt olly nagy kegyetlen üldözést nem szenvedtek, mint mások másutt.”³³

Miután a száműzöttek a háborút lezáró vesztfáliai békekötés után sem térhettek vissza hazájukba, az utraquista és a cseh testvérek egyházához tartozók lassan beolvadtak a jogokkal rendelkező lutheránus és kálvini egyházakba, illetve maradékukat Nikolaus Ludwig von Zinzendorf gróf gyűjtötte össze a 18. század elején herrnhuti birtokán.

neveztek morvaországi testvéreknek, ezzel is hangsúlyozva a testvériség eszméjét. A morva területen élő testvérek saját egyházi közigazgatással rendelkeztek.

³⁰ Der Dreißigjährige Krieg. Geo Epoche Nr. 29. (2008.), 40.; Milada Blekastad: Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky. Oslo, Praha, 1969. 137. Eduard Wintert idézi, aki Die tschechische und slovakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. Berlin, 1955. 17. már 1621-ben csak a szász válsztófejedelemség területén 40 000 cseh emigránsról tud, akik az akkori polgári és nemes lakosság 25 %-át tették ki, ezek közül 5-6000-re tehető a cseh testvérek száma.

³¹ Az 1606-os bécsi béke szabadságot biztosított ezen a területen az evangélikus egyháznak.

³² V.ö.: Böhmische Brüder In: TRE 7. 1-7.

³³ Comenius: Rövid története.[lásd 12. lábjegyzet], 130b-131a.

2.2. Észak oroszánjának prófétái

Az 1618-as defenesztráció még nem keltett Európa-szerte túl nagy visszhangot az akkori újságokban, röpiratokban, szemben az ebben az évben sokak által megörökített három üstökössel.³⁴ Ez utóbbi viszont rögtön beépült az 1600-as századfordulóhoz kapcsolódó csodás jelek sorába – hogy a közelgő világ végét adja hírül. A világ korszakolásával és az utolsó ítélettel foglalkozó egyre növekvő számú prognosztikonok, jövődölések mellett jelentős érdeklődést keltett az a nem sokkal 1600 utántól kéziratban terjedő pszeudoparacelsusi munka, mely Ezsdrás 4. könyvének 11. és 12. fejezetéből merítve észak oroszánja és a sas apokaliptikus harcát írja le. Az ismeretlen szerzőjű írást sokan felhasználták céljaikra, mint például az akkor alakuló rózsakeresztes testvériség, mely egy újabb, átfogó reformációt sürgetett mind a tudás, mind a vallás területén. Az oroszán szerepével azonban nemcsak fejedelmek³⁵ lettek megkínálva, hanem önjelölt próféták³⁶ is magukénak vallották. A mérsékelt gondolkodók azonban megmaradtak az oroszán spirituális Krisztus-értelmezésénél, vagy legfeljebb Luther személyét értették alatta.

Az 1618-as üstökös már egészen korán az északról jövő oroszán sással harcoló képével kapcsolódott össze.³⁷ Az 1619-es nyári események hatására, vagyis mivel a pfalzi választófejedelem, V. Frigyes elfogadta a neki felkínált cseh trónt, rögtön megjelentek azok az értelmezések, melyek őt azonosították az oroszánal. Ezek közül a legnagyobb példányszámot a berni Johannes Kärcher prognosztikonjai érték el, aki két álnéven is publikált, egyrészt a törökverő Kapisztrán János legendás alakja mögé bújva,³⁸ másrészt egy

³⁴ Alastair Hamilton: *The Apocryphal Apocalypse*. Oxford, 1999. 176. Az 1618-19-es ulmi vita az üstökösök eredetéről és jelentéséről azonban árnyalja Alastair Hamilton állítását, hiszen a tudományos vita apropóját épp a kirobbant háború és az üstökösök egyidejű megjelenése szolgálta. Ivo Schneide: *Wunderwerk Gottes oder ganz natürliche Erscheinung. Der Kometenstreit des Jahres 1618*. In: *Damals*. 12. (1994.), 32-39.

³⁵ Mint például August von Anhalt fejedelem vagy akár I. Jakab angol király. V.ö.: Carlos Gilly: *Der Löwe von Mitternacht*. In: *Rosenkreutz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*. Amsterdam, 2002. 249-268.

³⁶ Philip Ziegler és Ludwig Friedrich Gifftheil írásainak ismertetését v.ö.: Gilly: *Löwe von Mitternacht*. [lásd 35. lábjegyzet], 261-262.

³⁷ Legelső ismert megjelenése ennek az összefonódásnak: Johann Faulhaber: *Fama Syderea nova*, Nürnberg, 1619. A koraiújkori üstökösökről szóló irodalomhoz lásd még: Folker Fritz Brüning: *Bibliographie der Kometenliteratur*. Stuttgart, 2000. illetve az ebből kimaradó regensburgi gyűjtemény kiállítási katalógusa: *Grenzgänger zwischen Himmel und Erde. Kometen in der Frühen Neuzeit*. Hg. Christoph Meinel, Bernhard Lübbers. Regensburg, 2009.

³⁸ A híres szónokként számontartott ferences szerzetes az utraquista csehek is igyekezett visszatéríteni a római egyházhoz. A neve alatt Boroszlóban megjelentetett jövődölés címe a fiktív kézirat történetét is közli: *Prognosticon Das ist: Wohlndenckwürdige Weissagung und Propheceyung, Von den Jetzigen unnd letzten Leufften der Welt und den betrübten Jahren. Erstlich von dem 1620. unnd nach folgenden 1621. 1622. 1623. 1624. 1625 Jahren. Alles von Johanne Capistrano einem Schlesier des Hochgelahrten und weitberühmten Astronomi dieser vorhergehenden Figur Außlegung, welche Anno 1460. von ihm auff ein Pergament gestellet, und in einem Kistlein bey 87. Jahren in einer Mawren verborgen gewesen, und nun für 8 Jahren erstmals wieder erfunden und an Tag kommen, darinn eben das Blutbadt jetziges Pfaffen Krieges, wahre verfolgung Göttliches*

Johannes Plaustrarius aus Kayserlautern név mögé rejtőzve.

Kärcher *Prognosticon Das ist: Wohldenckwürdige Weissagung und Propheceyung* című munkáját több éven át és akár évente többször is megjelentette. Ezeket minden alkalommal módosított valamennyit: átfogalmazta, kihagyott belőle, vagy kibővítette – az aktuális politika állása és saját értesülései szerint.³⁹ A változatok a következő visszatérő apokaliptikus motívumokkal és bibliai analógiákkal dolgoznak: az utolsó előtti órában élnek, vagyis este van, amikor még be lehet a munkásoknak fejezni, amit napközben elmulasztottak. Ami szerinte arra utal, hogy az 1619-es év egy próbaév lesz, mely lehetőséget ad mindenkinek, hogy felkészüljön a végső háborúra: egy komédiára, mely nagyjából tragédia lesz, és ami három évig el fog húzódni. Ebben a háborúban az 1618-as csillag és üstökös által jelzett új reformátor fogja kiharcolni a győzelmet – ha az embereknek sikerül összefogniuk. A szövetségre lépés fontosságát a szálankénti és a csomóba fogott nyílvevesszők példázatával népszerűsíti. Az 1620-as évre Kärcher azt jövendöli, hogy Németországban egy asztalhoz ül minden fontosabb európai hatalom, ahová a törökök is betérnek egy italra. Mivel azonban kevés a felszolgáló, elzavarják. Nagy horderejű változásokat 1624-re jósol, amikor majdnem egy hónap alatt következik be minden fontosabb csillag együttállása az oroszán és a szűz csillagképben – ekkor teljeseznek be a hatodik és hetedik pecsét feltörésére vonatkozó apokaliptikus jövendölések is.

Kärcher az 1622-es kiadás végén felsorolja, hogy ki mindenki írása, jövendölése igazolja még az általa úgymond közreadott Capistranus-féle jóslásokat: Aeneas Silvius levelei, Johann Carion és Sebastian Franck krónikái, Johann Lichtenberger és Samuel Meygerus históriái és más történetírói munkák, illetve a Sybillák jóslatai, vagy a törökök saját ezeréves uralmukról szóló próféciai.⁴⁰

A Johannes Plaustrarius néven megjelentetett *Wunder- und Figürlich Offenbarung, Das ist: I. Vergleichung der Welt Anfang und Ende, darinnen der jetzigen Zeit trübseliger Zustandt begriffen. II. Vergleichung deß Falls Adams und Even, mit jetzigem letzten Fall der*

Worts propheceyet, grosse Empörung und Untergang beyde Deutschen und Römischen Reichs schrecklichen gedrewet wird. Männiglich zur Warnung, und sonderlich der kleinen Jugend zur Nachrichtung, jetzt wiederumb von mir Johanne Plaustario von Breßlaw in Druck geben. Sampt anghenckter Türckischer Cronica aller Käyser und irer Untergang. Gedruckt zu Breßlaw in Schlesien bey Georg Bawmann, im Jahr Christi Anno 1622. FB Gotha Phil 4° 00036c/04 (01)

³⁹ 1619-ben Frankfurt am Mainban és hely nélkül (valószínű Boroszlóban) jelenik meg – ekkor a jövendölések 1623-ig nyúlnak előre; 1620-ban hely nélkül (valószínű Boroszlóban) adják ki – az 1624-es évre vonatkozó jóslatokkal kiegészítve, 1621-ben és 1622-ben Boroszló nyomdahellyel jelenik meg, egészen 1625-ig, – minden évben egy évvel toldja meg Kärcher a jövendöléseit.

⁴⁰ Plaustarius: *Prognosticon*, A 3v.

*Menschen. III. Vergleichung der Kinder Jsrael Außführung auß Egypten, mit der jetzigen Außführung, und Erlösung der Außerwöhlten, und glaubigen Kinder Gottes auß der Babylonischen Dienstbarkeit. IV. Von dem endlichen Untergang und Zerstörung der grossen Statt Babylon, das ist Rom. V. Von dem neuen König Friderico Pfaltzgrafen, u. oder brüllendem Löwen auß dem Waldt, im 4. Buch Esdrae am 11. und 12. Capitel. Verfasset, und in Druck gegeben durch Iohannem Plaustrarium, von Keyzers Lautern. Gedruckt im Jahr 1620.*⁴¹ bibliai analógiák segítségével vezeti le korának állapotát. A legfontosabb megfeleltetéseket táblázatokba foglalva mutatja be.⁴² Kärcher azt a hagyományt követi, melyben a világ teremtése és vége szimmetrikus viszonyban állnak egymással. Ez a megfeleltethetőség jelenti számára a kulcsot a jövő értelmezéséhez. A teremtés első napját így az 1618-19-es évekkel azonosítja, míg a hatodik napot az 1623-24-es évekkel. Kärcher ez után nem folytatja a táblázatot, ám épp ez a hiány a legbeszédesebb. Hiszen e logika szerint világosan következik, hogy a nyugalom hetedik napja, mely az örök élet előize, és amit a jelenések könyvének 20. fejezetével szokás megfeleltetni, 1624-25-től lesz várható.

Bár a *Wunder- und Figürlich Offenbahrung* egy időben íródhatott a *Prognosticonnal*, Kärcher az előbbiben saját korát, egy másik bibliai párhuzam szerint már nem az estével, hanem az éjjellel azonosítja, amikor a legmélyebben alszik mindenki – azaz a legmélyebben vannak az emberek a bűn tudatlanságában. Majd a paracelsusi mikro- és makrokozmosz analógiáját alkalmazva kettős teremtésről és kettős világ végéről beszél, azaz, amint újra „teremtődött” a világ a bűnbeeséssel, úgy a bűnös világnak hamarabb lesz majd vége, mint a teremtett világnak. Ezzel Kärcher újfent az utolsó ítélet előtti boldog ezer év mellett érvel.

Egy másik táblázat tovább fejtegeti a Teremtés Könyvében leírtaknak és a végidők történéseinek egybeeséseit, melyben a paradicsom magával Európával egyezik meg, Ádám a Német-Római császárral, Éva pedig a pápával helyettesíthető be. Eszerint a teremtéstörténet a következőképp ment végbe: Isten a császárt a paradicsomi Európába és a kereszténységbe helyezte, hogy megőrizze azt. Itt a pfalzi választófejedelemség mint a jó és rossz tudásának fája jelenik meg. A kígyót jelképező ravasz jezsuiták szedik rá a pápát, hogy egyen az almából, elhitetik vele, ha Pfalzot uralma alá hajtja, az egész kereszténységen fog tudni uralkodni. Mivel a pápa látta, hogy a pfalzi fejedelemség „évésre jó, szemre szép és tekintetre gyönyörű”, ráadásul hogy okossá és gazdaggá tesz, elküldte Spinolát érte, majd adott belőle a császárnak is. Amire felnyíltak a szemeik, és látták, hogy mezítelenek Isten ígéje előtt, vagyis csak emberi fecsegés takarja őket. A római egyház ilyenformán meggyengült. Füglevelek

⁴¹ VD17 39:124882U, FB Gotha Hist 8° 01316-1317 (17) RARA

⁴² Plaustarius: *Wunder- und Figürlich Offenbahrung*. 21.

helyett pedig fegyverekkel fedték el magukat. Isten ekkor a következő szavakat intézte az asszonyhoz, azaz a pápához: hosszú és fájdalmas terhessége szerencsétlenséget fog szülni. Végül kikergette mindkettőjüket a paradicsomból, vagyis Európából.⁴³

A bűnök mély álmából, Kärcher szerint, Isten rémisztő ébresztője, az ordító oroszlán fogja az istenteleneket felkelteni. A bibliai oroszlán pedig maga V. Frigyes a következő kronogrammak szerint: FrIDerICVs ReX BoheMiae [=1618.] illetve FrIDerICVs qVIntVs rVInIert RoM [=1625.]. Kärcher a *Wunder- und Figürlich Offenbahrung*ban világosabban kifejti, hogy Frigyest az Írásban megjövendőlt utolsó földi királynak tekinti, aki – ahogy a neve mutatja – a békét és a boldog ezer év kezdetének hírért 1625-re hozza meg, tehát ekkortól kezdi megdőnteni az antikrisztus uralmát, ami a számmisztikailag kitüntetett, 1666. évben fog beteljesülni.⁴⁴ A címlap rézmetszete éppen azt a momentumot ábrázolja, ahogy a pápát, a császárt, illetve az V. Frigyest ábrázoló egy-egy oroszlán összetalálkozik az erdőben.⁴⁵

Az újabb jövendölések Észak oroszlánjáról a fehérhegyi vereség után az aktuális politikai és hadi állás szerint jelentek meg, egy-egy kiemelt időponthoz kötve. Az egyik ilyen alkalom az 1625. november 9-én Anglia, Németalföld és Dánia között megkötött egyezség volt, mely anyagi támogatást biztosított a harcoló Dániának, ami annak a reményét is fölcillantotta, hogy V. Frigyes visszatérhet pfalzi fejedelemségébe.

Az oroszlán szimbóluma a protestáns csapatok sikertelensége ellenére is tovább élt a köztudatban, így az 1630. július 6-án partra szálló II. Gusztáv Adolf már önmagát helyezi ebbe az apokaliptikus szerepbe.⁴⁶ Az önlegitimációt szolgáló propaganda mellett ismét tömegével jelennek meg azoknak a látomásoknak a följegyzései, melyekben Észak oroszlánja fordul elő. Erre példa egy ismeretlen kiadónak Lorentz Pscherer, Nicolaus Brigelius, Sophia Lotterin és Susanna Rügerin látomásait, jelenéseit tartalmazó gyűjteménye: *Überwunderliche Gesichte und Englische Erscheinungen, Welche Vom künfftigen Zustande des heiligen Römischen Reichs, und der wahren Evangelischen Kirchen, unterschiedlichen Christlichen Personen, an gewissen Orten, in kurtz verrückten Zeiten, nach einander vorgestossen. Und nunmehr Dem Gottsfürchtigen Leser, zu sonderbarem nachsinnen, in offenen Druck*

⁴³ Plaustrarius: *Wunder- und Figürlich Offenbahrung*. 27-30.

⁴⁴ Kärcher a világ 6000 évig tartó fennállásának hagyománya alapján számol.

⁴⁵ Lásd a címlap a 2. mellékletben.

⁴⁶ Pénzt veret, melynek egyik oldalán Észak mennyből megkoronázott oroszlánja jelenik meg amint a sassal (a Habsburg császárral) és a medvével (Bajorországgal) harcol. Illetve egy másik érmén a következő felirat olvasható az oroszlán körül: „Von mittennacht kom ich daher Zu Streiten Ist mein Gantz Beger. Will allzeit Halten Guthe Macht, Gottes auge nim mich in acht.”, v.ö.: Gilly: *Löwe von Mitternacht*. [lásd 35. lábjegyzet], 244.

*angefüget werden. Gedruckt im Jahr 1632.*⁴⁷

A mű legterjedelmesebb része a pfalzi iskolamester, Lorentz Pscherer jelenései, akinek templomi szolgálatai közben 1627-től, főként a hajnali harangozás elvégzésekor jelenik meg egy, vagy két hat-hét év körüli gyermek. Az evangélikus lelkészi fehér karinget és fekete papi süveget viselő fiúk egyike az igaz lutheri hitet jelképező könyvet tartja a kezében, míg a másokban egy kelyhet, mely a két szín alatti áldozásra emlékeztet, és az „Es ist gewißlich an der Zeit, daß Gottes Sohn wird kommen” kezdetű éneket éneklik.⁴⁸ A jelenés Pscherert elsősorban az exulánsokhoz küldi, hogy megerősítse őket hitükben.⁴⁹ Amikor Pscherer azzal mentegetőzik, hogy ő méltatlan, illetve tanút kérne, aki szavahihetőségét igazolná, a jelenés csak annyit válaszol: „Isten mindenkor szegény és gyalgó emberek által nyilatkozik meg, és legyen neki elég az ő tanúsága”.⁵⁰ Amikor azonban Pscherer az üzenetet nem, illetve nem teljesen adta át, 30 órára némává vált, és beteg lett. Hallgatását részben az indokolta, hogy a katolikus egyházi előjárók először megtiltották, hogy beszéljen a jelenéseiről, később, amikor mégis beszélt róla, el is zavarták állásából.⁵¹ Ekkor az iskolamester a Nürnberg melletti Werth-ben telepedett le.

Jelenései itt is folytatódnak, sőt a tartalmilag leglényegesebb üzeneteket itt kapja az immár keresztnevén, Lorentznak nevezett látnok: 1631-re véget fognak érni az üldözések. Négy egymás utáni alkalommal hatalmas hadsereget lát Pscherer az égen, mely északi irányból vonul a vele szemben délről és nyugatról támadó két még nagyobb sereg ellen, és végül meghátrálásra kényszeríti ezeket. Az északról érkező sereget – melyet Isten támaszt a kereszténység ellenségeivel szemben a Német Felföldön – egy barna ruhás, jól megtermett koronás ember vezeti, mögöttük hófehérbe öltözött férfiak és asszonyok tömege özönlik kezükben zöldellő ágakkal Csehország és a környező országok irányába.⁵²

⁴⁷ lásd: ULB Halle 78 L 1648 (2), <http://vd17.bibliothek.uni-halle.de/pict/2007/23:250902S/> [2014.05.18.]

⁴⁸ A Bartholomäus Ringwaldt által 1586-ban szerzett éneket máig éneklik, v.ö.: Evangelisches Gesangbuch. 149. Dallamát Johann Sebastian Bach a 70. kantátában dolgozta fel.

⁴⁹ „Was ich dir jetzund gesagt habe, das soltu am allermeisten den vertriebenen Exulanten, Geistlichen und Weltlichen anzeigen, daß sie in ihrem Gebet fleissig fortfahren, und fleissig beten, Gott wird ihnen allen gnädig beystehen, und für alle die jenigen bitten, die Gottes Wort helfen schützen und handhaben, und wer den Exulanten etwas mittheilet, den wird es reichlich belohnet werden[...] sage es nur fleissig den Exulanten, die werden schon wissen, wie sie sich gegen dir verhalten sollen.“ Überwunderliche Gesichte, A3r.

⁵⁰ A lejegyző az „arme, schlechte Leute“ kifejezést használja. Überwunderliche Gesichte, A3r; illetve a csekély szót: „Ach ich bin viel zu gering darzu[...] Wegere dich nicht, und gieb dich zu frieden mit diesen Sorgen, du must hin, und must es anzeigen, und wo du es nicht thun wirst, so wirstu es erfahren, wie es dir gehen wird.” Überwunderliche Gesichte. C4v.

⁵¹ „Diesen Tag bin ich durch die Jesuiten von meinem Dienst abgeschafft worden, und habe nicht mehr singen dürffen.” Überwunderliche Gesichte, B1v; illetve „Dieses mal bin ich mit Gewalt von der Papisten von meinem Dienst verjagt worden, und alles hinter mir lassen müssen, was ich gehabt habe.” Überwunderliche Gesichte. B2v.

⁵² Überwunderliche Gesichte. B3r. Utalás a Jelenések Könyvében az 5. pecsét feltörésére és az azt követő nagy sokaságra, mely pálmaágot tart a kezében, Jel 7,9-14.

Egy következő látomásában arany színben pillantja meg Észak oroszánját, amint kardot tart mellső mancsai között, a háttérben pedig gyermekkórus égi muzsikát énekel. Bár a jelenés megmagyarázza a szimbólikus látomások jelentését, Pscherer azon kérdésére, hogy ki személyesíti meg az oroszán, a válasz 1628-ban még titokban marad. A későbbi keltezésű szövegben azonban két személyre történik utalás, először a választófejedelemre, azaz V. Frigyesre, akinek 1628-ban azt jósolja, hogy visszatérhet országába.⁵³ Ehhez Jákob pátriárka bibliai analógiáját is felhasználja, akinek két ellensége is volt Ézsau és Lábán személyében, amint azonban Jákob is Istenbe helyezte bizalmát, és csodás úton megmenekült, úgy V. Frigyes is nagy tisztelet fogja övezni, még ha most egy rövid ideig szenvednie is kell. Majd az 1631. június 29-i vízióban Pscherer Észak oroszánjával már Gusztáv Adolf svéd királyt azonosítja.

A jelenések szövege tehát teli van apokaliptikus, az utolsó ítéletre vonatkozó utalásokkal, szimbólumokkal. Az ítéletvárás egyik előzményeként az erkölcsi hanyatlást jelöli meg, melynek általános okai: az Isten ígéje és személye iránti tiszteletlenség, az elbizakodottság, továbbá az uzsora és a fősვნყség elterjedése.⁵⁴ A szöveg teológiai és politikai radikalitásának közvetlen kifejezője az 1631-es esztendő kiemelése.

A látomások idejét és helyét mindig a jelenés határozza meg, ő szólítja fel Pscherert, hogy jegyezze le a vízióit, és hogy mely részletek magyarázatát kiknek adja feltétlen tudtára. Hogy a jelenéseknek nem a teljes gyűjteményét tartalmazza ez a kiadás, abból látszik, hogy végül, az ígélet ellenére, nem kap minden látomás magyarázatot. A hiány oka persze utalhat arra is, hogy a jelenések kiadója rövidítette meg a szöveget. Mindenesetre a közölt záró jelenés bejelenti Pscherernek, hogy több látomása már nem lesz.

A jelenésgyűjtemény további látnoka a brandenburgi Stättberg lelkésze, Nicolaus Brigelius, akinek két jelenését közli a gyűjtemény 1629-ből saját kezű lejegyzése szerint. Mindezt a brandenburgi fejedelemség egy közelebbről meg nem nevezett hivatalnokának a jelentése zárja, aki Brigelius esetét megvizsgálta. A jelentés szövegéről nem lehet eldönteni, hogy tényleg véget ér, vagy csak ezt a részletet emelte be a szövegek közé a kiadó, esetleg helyhiány, vagy anyagi megfontolás miatt közöl belőle csak ennyit. Az a tény, hogy nem utal még monogrammal vagy a beosztásával se a vizsgálódó személyre, felkelti annak a gyanúját, hogy a jelenések szövegének hitelesítése céljából készült fiktív szövegről lehet szó.

Brigelius szintén egy fehér ruhás gyermekkel találkozik, aki arra szólítja fel, hogy

⁵³ Überwunderliche Gesichte. B4r.

⁵⁴ Überwunderliche Gesichte. C4v.

hirdessen ítéletet Isten nevében az elharapódzott bűnök miatt, elsősorban Istennek és a szavának figyelmen kívül hagyása, a gőg és a fösvenység miatt.⁵⁵ Brigelius jelenéseinek is külön kiemelt címzettjei a lelkészek és a vezetők, bár se név szerint, se monogrammal nem utal konkrét személyekre. A jelenés általában valamely szántóföldön, emberi környezettől távol történik vele, nem a templomban, mint Pschererrel. Bár a már 63. évében járó lelkész erősen nagyothall, az angyal szavának megértésében ez nem jelentett számára akadályt. Amikor a lelkész átadja híveinek az üzenetet, ő is gúny tárgyává lesz, jelenéseit fabulának és mesének tartják. Brigelius jelenéseinek egyetlen konkrétuma, hogy a pápisták kezére jutott Kützingen példáját idézi, mely Isten büntetését példázza. Fájdalmát fejezi ki az igaz lutheri hitet elvető területek felett,⁵⁶ de a háború menetéről, annak szereplőiről nem tudunk meg aktuális részleteket, az csak mint fenyegetés jelenik meg a szövegben.

Brigelius kérésére az angyal felfedi kilétét, maga Rafael közvetíti számára az isteni üzenetet, mely lényegében megtérésre való általános felszólítás. Brigeliust pedig személyesen inti, hogy maradjon együgyű és hűséges hivatalához, ahogy eddig, és mondjon továbbra is ellent a világ gyermekeinek.⁵⁷

A gyűjteményt két női látnok jelenése zárja. Sophia Lotterin a csehországi Eger melletti Greßlas nevű faluban élt, ahová pár évvel előtte szüleivel menekült Karinthiából. Látomásait a helyi lelkész, Johann Kretschmar vizsgálta meg, és jegyezte fel az ő diktálására. Ezt támasztja alá, hogy a szöveg több helyen idéz odavonatkozó bibliai verseket, vagy zárójeles megjegyzéseket tesz. Sophia Lotterin is egy hófehér ruhájú, ragyogó arcú fiút látott, akit fényjelenség kísért nappal és éjjel. Ez az angyal viszont Lotterin saját őrangyala. Lotterin hét jelenését ismerjük meg 1629-ből, melyeket röviden lezár a jelenések megszövegezője: majd a jövő megmutatja, mit tartson felőle az olvasó, akinek belátására bízta a látomásokat, és azok üzenetét.

A korábbi látomásokkal közös vonás, hogy a jelenések idején Lotterin alig alszik, vagy hogy nem tud beszélni, továbbá hogy harmadik ember jelenlétében eltűnik a jelenés. Lotterin vízióinak újdonsága, hogy égő embereket lát, akiknek orrán, száján, fülén, szemén csapnak ki a lángok, amely büntetés azokat éri utol, akik pápista hitre tértek. Tehát Lotterin is arra lett kiválasztva, hogy a faluját megmentse a közelgő katasztrófától, és megtérésre, bűnbánatra

⁵⁵ „der mehrer Theil, nur deshalb in die Kirchen gehen, daß sie ihren Pracht und Hoffart, sonderlich ihre grosse Krägen, und Schmuck der Kleidung sehen lassen, denen Luten Gott der HERR Spinennfeind sey” Überwunderliche Gesichte. C1r.

⁵⁶ „O Sachsenland! O Meissenland! und O Thüringen! O Franckenland! O Schwabenland!” Überwunderliche Gesichte. E1r-v.

⁵⁷ „bleib du bey deiner Einfalt, warte deines Berufss fleissig folgends ab, dein lieber Gott wird dich nicht verlassen.“ Überwunderliche Gesichte. E1v.

szólítsa föl lakóit. Ő azonban nem tudja megmondani, mikor jön el a büntetés ideje. Neki is megjelenik a hatalmas hadsereg, amely azért vonul Csehországba, hogy megbüntesse a hitüket elhagyókat. Egy pillanatra még Isten dicsőségét is láthatja, hogy megerősödjön hitében. Az angyal oltalmat kínál neki, hogy ha beköszönt a szerencsétlenség, etetni, itatni fogja az alatt a fa alatt, ahol a jelenést látta. Az angyal különösen gyengéden bánik vele, kézen fogva vezeti, amikor megijed a beláthatatlan méretű seregtől, ölbe veszi, máshol letörli a könnyeit.

Olyan általános hiedelmeket is megemlít a szöveg, hogy a fekete kutya betegség idején nem jót, akár halált jelent, vagy a nagynénje képességét, aki azonnal látja az embereken, hogy igazak-e, vagy rossz szándékúak, mivel az igazakat fény veszi körül, míg a gonoszokat sötétség.

A negyedik látnok, egy lutheránus szolgálólány, Susanna Rügerin (más írásmóddal Rigerin), aki Ausztriából való száműzetése után Nürnberg mellett telepedett le. Jelenéseiben, melyek 1630-tól indulnak, Rügerin is egy fehér ruhás gyermeket lát, aki őt is a „ne félj” formulával és a nevéen szólítja meg, vigaszt hirdet az igaz lutheri hithez hűeknek és ítéletet az ettől elhajlóaknak. A jelenések ismét részletes aktuálpolitikai utalásokat tartalmaznak: egyrészt a nagyobb német birodalmi evangélikus városok sorsát illetően, másrészt a Gustav Adolf és Tilli seregei közti ütközet kimenetelével kapcsolatban.

A jóslat szerint a császár Augsburg rekatolizálásának mintájára szándékozik Regensburggal is bánni. Ezzel szemben Isten F(erdinánd) bukását készíti elő, ami elől semmi földi hatalom sem menti meg. Utána már csak egy király fog uralkodni, amikor a pápaság bukása is bekövetkezik. Bár közvetlen megfeleltetést nem ad a szöveg, a későbbiekből pontosan kiderül, hogy Gustav Adolfra gondol, aki a szász választófejedelem segítségével fog győzedelmeskedni. Ekkortól az igaz lutheri hit akadály nélkül terjedhet majd el a világon – és a kálvinista V. Frigyes is belátja, hogy rossz úton kereste hitét. Mivel azonban az emberek többsége megmarad istentelen életvitelében, így váratlanul fogja érni őket az utolsó ítélet napja.

Későbbi jelenései során Rügerint – aki étlen-szomjan van napokig – a megjelenő lélek táplálja. Elragadtatásba esik, amely során általa még sosem látott városokba kerül: Strassburgba, Ulmba, Augsburgba, Bécsbe és Nürnbergbe, ahol az evangélikus közösségek jövőjébe pillanthat be. Miként Pscherer, ő is látja az égen a hatalmas hadseregek csatáját. A jelenés az evangélikus hit győzelmét hirdető látomások továbbadására szólítja fel Rügerint, konkrétan, hogy jutassa el azokat a szász választófejedelemhez, így is segítve az

evangélikusok ügyét. Rügerin jelenései 1631 márciusával befejeződnek. A közölt szöveg többször utal arra, hogy az egyházi előjáróság kivizsgálta a látnokot, de a választófejedelemmel esetleg létrejövő találkozó megtörténtéről nem tesz említést. A Rügerin számára megjelenő angyal bevallása szerint, magának a svéd királynak is megjelent.

A jelenések első és utolsó politikusabb hangvételű darabjai határozzák meg azt a kontextust, ami szerint ajánlja a szövegek megjelentetője azok értelmezését. A jelenések különbözőségét jól érzékelteti, ahogy az egyes látnokok a szövegben próbálják megnevezni a látomásban megjelenő fehér ruhás fiút, azt, akivel párbeszédet folytatnak. Míg az iskolamester Pscherer a „Jüngling”, fiú szót használja, addig a lelkész Brigelius a „himmlischer Bote”, égi követ formulával él, ezzel is a lehető legritkábban. Sophia Lotterin természetesen angyalnak szólítja a fiút, Susanna Rügerin pedig a „Geist” azaz a Lélek kifejezést alkalmazza.

Gusztáv Adolf 1632-es hirtelen halála után – amit egyetlen ismert látnok sem jövendölt meg – azonban az addig virágzó oroszlanos propaganda-irodalom alábbhagyott. Carlos Gilly meglátása szerint megfelelő alany hiányában a szerep betöltetlen maradt.⁵⁸ Jóllehet Gusztáv Adolf halála után is jelentek meg még oroszlanos próféciaik egészen 1648-ig, a háború végéig, de már kisebb hatást gyakoroltak, mert nem volt mögöttük egy V. Frigyeshez, vagy Gusztáv Adolfhoz hasonló kvalitású személy, akire illettek volna. Jelen dolgozat épp azt szeretné bemutatni, hogy egészen az 1650-60-as évekig kell várni, hogy Észak oroszlanja szerepének újabb betöltéséhez az aktuális politikai és személyi feltételek teljesüljenek. Először Rákóczi Zsigmond, majd Zrínyi Miklós kerül – Comenius nem csekély diplomáciai tevékenységének hatására – a fenti politikusokhoz nagyon hasonló nemzetközi érdeklődés középpontjába.

Mivel a téma felvezetése megkívánta, hogy a harmincéves háború gazdag és szerteágazó propagandairodalmából az Észak oroszlanjára vonatkozóak közül adjak rövid bemutatást, álljanak itt mégis az utalás szintjén azok a radikális szerzők, akik a háborúval kapcsolatban, elsősorban a protestáns fél érdekében tollat ragadtak a békéért. Martin Brecht terminológiájával élve ők az „Antikriegspropheten”, háborúellenes próféták, akik saját harcukat vívták a világgal és az egyházzal. Prófétaáguk javarészt azonban abból állt, hogy egyéni meglátásukat a Szentírás autoritása mögé bújtatva kinyilatkoztatásként közzétették, ezért szövegeik lényegében nem lépnek túl a prédikáció írástértelezésének keretén. Jóval ritkábban fordult elő, hogy a fenti példákhoz hasonló elragadtatásba estek volna, és a

⁵⁸ Gilly: Löwe von Mitternacht. [lásd 35. lábjegyzet], 268.

jelenéseik során hallottakat adták volna tovább. Azzal, hogy Martin Brecht a pietizmus történetét tárgyaló monográfiában mindezen személyeket a 17. század végi német spiritualista mozgalmakhoz kapcsolja, egyben kijelölte a jelen kutatás irányát és határát is.⁵⁹

2.3. A jelenések körülményei

A Comenius munkásságát és a koraújkori laikus prófétákat bemutató szakirodalom alapvető hiányossága, hogy nem ismeri azt a szöveget, amely – Comenius saját bevallása szerint – felkeltette az érdeklődését a kortárs prófécia iránt. Comenius a kézíratos előzményét olvashatta az 1623-ban megjelent *Wunderbarliche Offenbahrungen*nek, ennek a röplapszerű kivonatnak, mely V. Frigyes 1624-es prágai visszatérését jósolja meg. Arról, hogy hogyan találkozott először a szöveggel, majd magával a prófétával, az általa gondozott próféciagyűjteményhez csatolt *Historia Revelationum*ban számol be részletesen. Comenius itt maga tulajdonít jelentőséget ennek az első olvasatnak, melynek olyan ösztönző erejűnek kellett lennie, hogy aztán egész életén át szíven viselte a prófécia minél szélesebb körű terjesztését.⁶⁰

2.3.1. Comenius találkozása a prófeciákkal

Ha azonban tágabb összefüggésében vizsgáljuk Comenius találkozását a prófécia szövegével, és annak rá gyakorolt inspiráló hatását, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a korábbi élményeket sem, melyek Comenius érdeklődését a kortárs prófécia felé terelhették. Hiszen ismert, hogy Comenius egyetemi tanulmányai alatt Herbornban a kor jelentős chiliasztáinál tanult: Johann Heinrich Alstednél és Johann Piscatornál, akiket mestereinek tart.⁶¹

⁵⁹ Martin Brecht: Die deutschen Spiritualisten des 17. Jahrhunderts. In.: Geschichte des Pietismus. Göttingen, 1993. I. 205-240. különösen: 218-221.

⁶⁰ Comenius nagy monográfusai, úgymint Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], vagy Jan Kvačala: Johann Amos Comenius: sein Leben und seine Schriften. Osnabrück, 1989., továbbá Klaus Schaller: Comenius. Darmstadt, 1973. interpretációi mind ezt a comeniusi önértelmezést fogadják el végső érvként és indokként, hogy miért foglalkozott Comenius a prófeciákkal. Ehhez azt a szubjektív és olykor értéktelétől sem mentes magyarázatot fűzték, hogy ez Comenius egyéni elhajlása.

⁶¹ V.ö.: Alsted Comenius egész munkásságán végigívelő hatása külön kutatás témája. Mindezt talán érdekes, hogy a Clamores Eliae feljegyzései között Comenius nem említi a számára jelentős személyek között sem őt, sem Piscator. Csak egyetlen alkalommal idézi Alstedet, bár akkor chiliszta kontextusban, v.ö.: Clamores Eliae. Dílo Jana Amose Komenského. 23. Praha, 1992. 174. Alsted csak 1625-26 táján válik nyíltan chiliasztává,

Comenius kortárs profetikus szövegekkel való találkozásának időrendjében azonban lényeges momentum, hogy már a Christoph Kotter próféciaival való találkozása előtt hitet tesz a kortárs kinyilatkoztatások mellett az 1623-ban keletkezett *Labyrint světa* első változatában.

„Mivelhogy az angyalok szüntelenül látják a mindentudó Isten arcát, semmi sem maradhat rejtve előttük [...] s amit tudnak, s ami a választottaknak üdvös, Isten beleegyezésével megjelentik nekik. Ezért van az, hogy az istenfélők szíve gyakran megérzi azt is, ami másutt történik [...]. Ezért van az, hogy az istenfélők elméje álom, vagy látomás képében, avagy titkos sugallat formájában tudomást szerez arról, ami történt, vagy történik, vagy történni fog. Ennek köszönhető Isten adta képességeink gyarapodása, fűrge észjárásunk, gyors felfogásunk, az a meglepő találékonyság, amellyel az ember sokszor önmagát felülmúlja, s maga sem tudja, honnan ered. Ó, Isten fiainak áldott iskolája! Ez az, ami sokszor döbbenetet kelt a világ bölcseiben, amikor látják, hogy néha holmi együgyű kis ember csodálatos titkokról beszél, megjövendőli, mintha csak látná, a világ és az egyház eljövendő változásait, nevükön nevez még meg sem született királyokat és egyéb világi nagyságokat, s megjövendőli és hírül ad más dolgokat, amelyeket sem a csillagokból kiolvasni, sem emberi ésszel kigondolni nem lehet.”⁶²

Arról nem maradt fenn adat, hogy 1623 előtt Comenius hogyan kerülhetett kapcsolatba kortárs próféciaikkal, és melyekkel. Az a tény, hogy egy ilyen korai munkájában, mint a *Labyrint*, kiemelt szerepet szán a kortárs kinyilatkoztatásoknak, arra enged következtetni, hogy Comenius nyitottságát e téren a cseh testvérek hitében is kell keresni.

Christoph Kotter próféciaival való találkozásával kapcsolatban azonban egyedül Comenius saját, gondosan és óvatosan fogalmazott feljegyzéseire vagyunk utalva a *Historia Revelationum*ból. Erről a következőképp számol be: amikor Comeniusnak 1625-ben az idősebb Žerotin báró megbízásából annak a lausitzi Görlitzben tanuló fiához kellett utaznia,

akkorra dolgozza ki a *Diatrobe de mille annis Apocalypticis, non illis Chiliastarum et Phantastarum sed B. B. Danielis et Johannis* című munkáját, mely 1627-ben jelenik meg Frankfurtban és Herbornban. Ebbe emeli be Piscator Apokalipszis kommentárját: *Meditatio de mille annis* (1618.), melyet Piscator Comenius herborni tanulmányai idején készített el és Christoph Besold: *De Hebraeorum ad Christum salvatorem nostrum conversione conjectanea* (1620.) című munkáját. V.ö.: Howard Hotson: *A Diatrobe de mille annis apocalypticis* forrásai. In: *A harmincéves háború profétái és chilasztái. Fiatal Filológusok Füzetei. Korai Újkor 4. A tanulmányokat összeállította Juhász Levente és Viskolcz Noémi. Szeged, 2003. 45-64.; Howard Hotson: Paradise Postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism. (International Archives of the History of Ideas. 172.) Dordrecht, 2000. 175-187.*

⁶² J. A. Comenius: *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*. Ford.: Dobossy László, Mayer Judit. Budapest, 1990. 190. Mivel a magyar fordítás több pontatlanságot tartalmaz, ezekről részletesebben lásd: Veres Magdolna: *A lélek szemüvege. Nicolaus Cusanus és Sebastian Franck hatása Johan Amos Comenius A világ útvesztője és a szív paradicsoma című művében*. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXX.* (2011.) 477-485., ezért a magyar útvesztő helyett a továbbiakban a cseh eredeti *Labyrint* kifejezéssel hivatkozok a műre, mely annak vallási jellegére és a főszereplő zárandok voltára utal a középkori szentföldjárás mintájára. A labirintus hagyományosan egy középponttal rendelkező kert, melyben ugyanazon az úton haladunk be, mint ki, szemben az útvesztővel, melynek nincs középpontja és több kijárata is lehetséges.

Comenius az 1623-ban megírt művét először csak 1631-ben tudta kinyomtattatni, ekkorra nyolc fejezettel bővítette, módosította a korábbi kéziratot. A cseh kritikai kiadás jegyzeteinek összevetése alapján azonban az idézett XLVII. fejezetet nem érintette a változtatás, és az már a mű első szövegezésénél megfogalmazódott, v.ö.: *Labyrint světa a ráj srdce*. In: *Dílo Jana Amose Komenského. 3. Praha 1978. 386.*

tanáruktól, Johann Gselltől hallott először Kotter próféciáiról. S először arra gondolt, hogy egy művelt ember rejtőzött az ismeretlen és tanulatlan Kotter neve mögé.

„Egressi Bohemia mox a Paschatos defleximus Gorlicium Lusatiae, ad reddendum Baroni a Zerotin juniori, studiis ibi operam navanti, Literas. Cujus Ephorus (Ioannes Gsellius Argentiniensis, Alsatus) causa itineris nostri cognita consolari nos, appropinquantibus ab Antichristiana tyrannide liberationis spe, caepit: narrans nobis, qualia Deus hac de re Viro cuidam bono in Silesia, Christophoro Kottero, revelasset. Admirantibus nobis, fingi tamen talia ab aliquo ingenioso, & sub nomine idiotae illius spargi, suspicantibus, multa ut fidem faceret recitabat: Nulla esse figmenta, vere ab illo ipso haec visa & audita conscribi”.⁶³

A találkozás elbeszélése Comeniusnál a következőképp folytatódik, Johann Gsell elvitte őt és társait Sprottauba, Kotter falujába, ahol a lelkész az az Abraham Mentzel volt, akivel Comenius együtt tanult 1611-ben a herborni egyetemen. Mentzelről kiderül, ő jegyezte le az írástudatlan Kotter jelenéseit, mely szövegek *Visiones Christophori Kotteri* címmel terjedtek.⁶⁴ Comenius érdeklődését felkeltette mindaz, amit Gselltől és Mentzeltől a próféciákról hallott: „ego solus sum solo confidentius agere incipiens, quid rei esset quod sub nomine *Visionum Christophori Kotteri* circumfertur, inquirō.”⁶⁵

Abraham Mentzel mellett ekkor a matematikus és prognosztikonkészítő Christoph Cnoll a diakónus Sprottauban, aki dialógust írt a föld mozgásáról.⁶⁶ A bibliában, a csillagászatban és az ókori szerzők műveiben egyaránt jártas Cnoll, aki öröknaptárába⁶⁷ a kortárs tudósok által elvetett káldeus, egyiptomi és arab jóslatokat is felveszi, először kételkedik Kotter próféciáiban. Csak többszöri elmélkedés és ima révén jut el arra a megállapításra, hogy ezek Isten dicső tettei, és semmi csalás nincs bennük.

„Cumque Collega suus, M. Cnollius nihil negotii cum hac re sibi esse vellet, quomodo ille rem hanc solus agere horruisset: tandem tamen, post multam praemeditationem, & ad Deum suspiria, adjurando & examinando illum aggressus esset. &c, &c. nihil tamen ullius deceptionis hucusque deprehendisset: gloriosum esse Dei opus.”⁶⁸

Comenius ezzel szemben saját „megtérési” folyamatát nem részletezi, csak annyit említ, hogy amíg várták Berlinben a választófejedelemnél kihallgatáson lévő profétát, addig felolvastak nekik a legutóbbi jelenések közül, amit döbbenten és remegő szívvel hallgattak: „lectioneque

⁶³ Historia Revelationum Christophori Kotteri, in: Lux in tenebris. 16.

⁶⁴ Tehát Abraham Mentzel is látogathatta Alsted és Piscator előadásait. Ami részben megmagyarázná, miért érdeklődött lutheránus lelkész létére a kortárs próféciák iránt.

⁶⁵ Historia Revelationum. 17.

⁶⁶ Dialogus de Motu Terrae. Ein Gespräch eines Astronomi und Theologi Von der Bewegung oder umbwendung Des Erdbodens. Brieg, 1624.

⁶⁷ Christoph Cnoll: Prognosticon Generale Perpetuum. Ein allgemeine Practica, auff jede Jahr, biss ans ende der Welt. Görlitz, 1616.

⁶⁸ Historia Revelationum. 17.

rerum nobis tam stupendarum, cum tremore animum pavimus, ad horam caenae usque”.⁶⁹ Közvetlenül ez után Comenius már arról számol be, hogy megszerzett egy eredeti német nyelvű példányt, amelynek szövegét maga a próféta hitelesítette: „Ich Christof Kotter bekenne, daß dis exemplar auß meinem eigenen abgeschrieben, und in allen gleich-lautend ist”. Ezt Comenius először cseh nyelvre fordítja le.⁷⁰

Comenius állítólagos kezdeti kételkedése voltaképpen tehát felhívja az olvasó figyelmét a próféta együgyűségére, a látomások csodás voltára és rendkívüliségére – vagyis a jelenések legitimációját erősítő retorikai fordulatnak is tekinthető. A Comenius által Christoph Kotterről rajzolt kép – mely szerint együgyű, írástudatlan kézműves – azonban már a legkorábbi, Comenius-féle kiadások előtti, *Wunderbarliche Offenbahrungen* szövegében is hivatkozási alap és a jelenések hitelessége melletti érv. Az eddig bemutatott szerzők nem mind alkalmazták a tanulatlanság, együgyűség stratégiáját önlegitimációjuk érdekében. Míg Kärcher saját identitását elrejtve álnevek mögé bújik, illetve autoritásokra hivatkozik, addig Pscherer – bár iskolamesterként tagadhatatlan a tanultsága – érdemtelenységével érvel. Noha Susanna Rügerin esetében valószínűleg nem beszélhetünk iskolázottságról, nála is csak személyének csekélysége kerül elő, ugyanazzal a „viel zu gering” kifejezéssel, mint Pscherernél.⁷¹

Kotter együgyűsége – mint tanulatlanság, írástudatlanság – felveti azt a kérdést, hogy ki fogalmazhatta meg először az előszóban hallott és látott jelenéseket írott formában. Comenius feljegyzése szerint a jelenések írott szöveggé szerkesztése, textualizációja Kotter lelkészéhez, Abraham Mentzelhez köthető, aki később írni is megtanítja a tímárt. Eszerint az 1616-ban kezdődő és 1629-ig tartó jelenések egy részét már maga a próféta jegyezte le, illetve a más kéz által lejegyzetteket a fent idézett módon hitelesítette.

Az a tény, hogy amikor Comenius Sprottauba érkezik, ott már két-három olyan iskolázott emberrel találkozik, akik hitelt adnak Kotter próféciáinak, szintén aláhúzza Comenius legitimációs törekvését, és a fent idézett *Labyrinth* soraira és arra a bibliai locusra rímel, ami szerint nem a bölcsek, hanem az együgyűek számára nyitakoztatja ki Isten magát.⁷²

⁶⁹ Historia Revelationum. 17.

⁷⁰ Historia Revelationum. 20.

⁷¹ Überwunderliche Gesichte. F4v.

⁷² És 29, 14.; Mt 11, 25. és Lk 10, 21. A szentírási helyeket a Magyar Bibliatársulat 1997-es kiadású Károli Gáspár fordította Bibliája szerint idézem.

2.3.2. Christoph Kotter életrajza

Christoph Kotter 1585-ben⁷³ született Szilézia egy kisvárosában, Sprottauban, nem messze Görlitzről, Jacob Böhme városától.⁷⁴ A jelenések idején családjával és gyerekeivel élt, és mint fehértímár⁷⁵ kereste a kenyerét. Munkája miatt gyakran volt úton, ezért jól ismerte a környéket. Próféciaiban egyszerű kézművesnek mutatja be magát, aki alig tud olvasni és a számtannal sincs tisztában.

A látomások rendszerint fényes nappal történtek, egy-egy a munkájából adódó útja során, minden lakott területtől távol, kint a szántóföldeken, mezőn, vagy kilépve a városkapun, annak határában. Ez alól csak az utolsó évek jelenései a kivételek, amikor Kotter álom formájában kapta látomásait. A jelenést általában egy ember formájú angyal kísérte, aki hol öregember alakjában, hol hat-hét év körüli, többnyire fehér inges fiúként jelent meg. Ez az angyal jelezte Kotternek a következő látomás idejét és helyét, megmagyarázta a korábban kinyilatkoztatott látomások értelmét, felfedte számára a jelenések szimbólumait, és felszólította az átadott tudás továbbadására, főként az egyházi és világi előljáróknak.

Bár a jelenésnek emberi alakja van, azt Kotter, illetve a jelenések lejegyzője nem angyalnak nevezi, hanem a „Spiritus” kifejezést alkalmazza rá.⁷⁶ Ezzel a szöveg arra az újszövetségi hagyományra utal, mely szerint a prófétálás a Lélek egyik adománya,⁷⁷ vagyis maga a Lélek szól a hírnök angyalon és a prófétán keresztül. Az eredeti német szövegben használt latin kifejezés tehát felhívja az olvasó figyelmét, egyben legitimálja a jelenések tartalmát és az isteni kinyilatkoztatások közé sorolja azokat.

Comenius feljegyzéseiből úgy tudjuk, Kotter a látomásait először a sagani lelkipásztornak, Meisnernek mesélte el, aki viszont azt tanácsolta neki, hogy hallgasson róla. Abraham Mentzel viszont, mint barátja és lelkipásztora, segített az írástudatlan Kotternek lejegyeznie a látomásokat. Csak mikor már a jelenések úgymond Kottert saját üdvösségének

⁷³ Egyes források bizonytalanok a születési dátumban, de a Zwey wunder Tractätleinban ezt az évszámot is számmisztikai elemzésnek veti alá a Lélek. A Kotterhez kapcsolódó számok a Jelenések könyvének számmisztikai utalásaival egyeznek, mely Kotter hitelességét igazolja. V.ö.: Zwey wunder Tractätlein. 17.

⁷⁴ Lásd Szilézia és Lausitz térképét a 3. mellékletben.

⁷⁵ Finom, világos színűre cserzett bőrök kikészítésére szakosodott tímár.

⁷⁶ A bibliához kötődő nyelvek általában megkülönböztetik az ember belső lelkét az isteni örök lélektől, ezt fejezik ki a héber nefes és rúach, a latin anima és spiritus vagy a görög pszükhé és pneuma fogalompárok.

⁷⁷ V.ö.: 1 Kor 12,4-11; 14,1-5: „Kövessétek a szeretetet, kívánjátok a lelki ajándékokat, leginkább pedig, hogy prófétálgatok. Mert a ki nyelveken szól, nem embereknek szól, hanem az Istennek; mert senki sem érti, hanem lélekben beszél titkos dolgokat. A ki pedig prófétál, embereknek beszél épülésre, intésre és vigasztalásra. A ki nyelveken szól, magát építi; de a ki prófétál, a gyülekezetet építi. Szeretném ugyan, ha mindnyájan szólnátok nyelveken, de inkább hogy prófétálnátok; mert nagyobb a próféta, mint a nyelveken szóló, kivéven, ha megmagyarázza, hogy a gyülekezet épüljön.” Az „épülésre, intésre és vigasztalásra” visszatérő formulája nemcsak Kotter prófécijának, hanem Comenius szövegeinek is.

elvesztésével fenyegették, és mikor vétkes hallgatása következtében teljesen elszegényedett, határozott úgy három év után, hogy mégis beszámol róluk, és az egyházi tanács elé viszi az ügyet, ahogy azt az angyal sürgette. Bár a tanács nem adott hitelt szavainak, híre mégis egyre nőtt. Ehhez hozzájárulhatott, hogy 1620-ban, közvetlen a fehérhegyi vereség után állítólag személyesen kereste fel V. Frigyes a jelenések szövegével Boroszlóban.⁷⁸

Habsburg-ellenes, lázító próféciai miatt, melyek végső soron a katolikus egyház és annak feje ellen irányultak, Kottert végül 1627-ben elfogták Abraham Mentzellel együtt. Mentzelnek hívei segítségével sikerült kiszabadulnia, míg Kotter ellen felségárulás vádjával vizsgálat folyt, és már az akasztás halálos ítéletét várta, mikor az ügyet vivő császári ügyvéd, David Wachsmann, hirtelen meghalt. Ezért az ítéletet nem hajtották végre. Kotter három hónapig ült börtönben, amíg az újabb döntés meg nem született. Pellengérre állították a következő gúnyos felirattal: „Hic est Pseudo-Propheta ille, qui praedixit quae non evenerunt”,⁷⁹ majd kiutasították a császári területekről. Ezért Kotter családjával a szomszédos Lausitzba menekült, ahol élete végéig élt nemes barátai támogatásával.⁸⁰ Bár Abraham Mentzel elkerülte a börtönt és a pellengért, őt is kiutasították a tartományból, és Zittaubába menekült. Később még négy alkalommal hívták vissza és üldözték el újra Sprottauból.⁸¹

Comenius Kotter jelenéseinek cseh és latin nyelvű fordításai mellett tevékenyen részt vett azok terjesztésében, magára vállalva ezzel a próféta szerepét, 1626-ban ugyanis személyesen adta át azokat a már Hágában lévő V. Frigyesnek. Bár igen valószínű, hogy Comenius elsősorban az ekkor megkötött protestáns politikai szövetség miatt érkezett a holland városba. A szövetség Anglia, Dánia, Svédország, Brandenburg és Erdély között jött létre, amit ezen felül a Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin közötti esküvő pecsételt meg.

⁷⁸ V.ö.: Wunderbarliche Offenbahrungen B1r: „Auff dieses hat er den 9. Dec. sich auffgemacht, und gegen Hagen in der Person gereiset, da er dann den 26. Dito durch beförderung des Herrn Fiscals Le. D. Widprets bey Ihr Kön. Mayt. in der Person Audientz gehabt, und dem Könige alle un[d] jede Gesicht erzehlet, und dasjenige angedeutet, was ihm vor dem Könige vorzubringen von dem Spiritu mitgegeben worden”.

⁷⁹ Lásd: *Historia Revelationum*. 28. [Ez a hamis próféta jövendölte meg azt, ami nem következett be.]

⁸⁰ A Kottert támogató nemesi körről nincs közelebbi adat egyelőre, mivel Comenius a részletek felől hallgat; akár az ő közbenjáró szerepét sem lehet kizárni. Csak feltételezni lehet, hogy vagy az emigráns cseh testvérek közül vagy például Jacob Böhme köréhez közel álló személyek támogathatták Kottert. Ez utóbbit támasztja alá az a Paul Felgenhauer és Arnold Kerner levelezéséből fennmaradt egyetlen levél, melyben 1630-ban Felgenhauer arra kéri Kernert, hogy az éppen elkészült *Christianumjából* közös barátjuknak, Christoff Kötternek 10 példányt adjon, míg a további hatot maga ossza szét. S mindezt a lipcsei könyvvásárt nevezi meg, mint ideális alkalmat. Leipzig MS 0356 (99r). Kotter neve máshol, pl. a *Zwey wunder Tractätlein*ben is szerepel Kötter variációban. - Köszönettel tartozom Leigh Penmannek, aki felhívta a figyelmem az idézett levélre. A levél publikálva: Leigh T. I. PENMAN: *Prophecy, Alchemy and Strategies of Dissident Communication: A 1630 Letter from the Bohemian Chiliast Paul Felgenhauer (1593 – c. 1677) to the Leipzig Physician Arnold Kerner*. In: *Acta Comeniana* 24. XLVIII. (2010.) 115-132.

⁸¹ Valószínűsíthető, hogy Abraham Mentzel 1637-ben Angliába is eljutott, hogy ott könyvét, egy illusztrált enciklopédiát kiadasson: *Encyclopaedia omnium rerum tam artificialium tam naturalium*. De Jan Kvačala szerint néhányan testvérével, az udvari lelkész Joachim Mentzellel tévesztik össze.

A házassághoz és a szövetséghez fűződő remények és váradalmak pedig még tovább erősítették a próféciákban megjövendőlt kijelentéseket, az igaz protestánsok győzelmét a Habsburg-házban és a pápaságban megszemélyesülő antikrisztus felett.

2.4. Az első ismert kiadás

A következőkben a magyar fordításban először megjelenő 1623-as kiadású *Wunderbarliche Offenbahrungen* szövegét közlöm. Ehhez kapcsolódóan röviden ismertetem a szöveg fellelhetőségének körülményeit, mivel az a tágabb szövegkörnyezet, amibe a jelenések szövege kötetbe szerkesztése által került, kiindulópont és összehasonlítási alap lesz a szövegfajta meghatározásánál. A fordításhoz kapcsolódó megjegyzések mellett a szöveg retorikai sajátosságaira is kitérek. Majd a Comenius nevéhez köthető kiadástörténet árnyalása céljából összegyűjtöttem mindazokat az adatokat, amelyek Kotter próféciáinak kéziratossá terjedésére utalnak.

2.4.1. Megjegyzések az 1623-as kiadás szövegéhez és magyar fordításához

Christoph Kotter jelenéseinek korai kiadása sokáig ismeretlen volt a koraújkori spiritualizmus forrásait kutató szakirodalom számára a próféciák széles körben elterjedt Comenius-féle teljes és kritikai igényű kiadásai – az 1657-es *Lux in tenebris* és az 1665-ös *Lux e tenebris* – miatt. Az 1623-as nyomdai évszámmal Boroszlóban (mai Wrocławban) megjelenő *Wunderbarliche Offenbahrungen* egyetlen még fellelhető példánya a hallei egyetemi könyvtár egyik vastag kolligátumában rejtett.⁸² A negyedréti alakú nyomtatvány nem több két ív terjedeleminél. Címoldalát egyszerű kidolgozású fametszet díszíti, mely a látnok Kottert ábrázolja, ahogy útja során találkozik egy fehér ruházatú, ősz szakállú emberrel. A metszet a fölötte található szövegkivonat illusztrációja. A szöveg összefoglalja a kiadvány

⁸² Wunderbarliche Offenbahrungen Welche geschehen seyn Christoff Kottern Bürgern und Weißgerbern zu Sprotta welcher den 8. Augusti vergangenen 1622. Jahr zu Görlitz gewesen und als er vorm Thor herausen gangen hat er ein dreyeckicht Ding einem Seigerlein drinnen schlagen hören eines lauts welche alle 3.11. geschlagen hat aber nicht gewust was es bedeutet. Als er aber den 4. Septemb. Wider nach Görlitz gereiset ist zu ihm ein klein Männlein in einem weissen Hembde und Barte kommen welches ihm gesagt was das Schlagen bedeute und was er dem Könige Friderico anzeigen solle ob er schon jetzund weichen müste ihm doch Gott wenn man schreibet 1624 wider in sein Königreich helffen würde und was er ihm mehr gesagt ist drin zu finden. Gedruckt zu Breßlaw Im Jahr 1623. VD17 3:608108W, ULB Halle If 3201 (39) A címlapot lásd a 4. mellékletben. <http://vd17.bibliothek.uni-halle.de/pict/2006/3:608108W/> [2014.05.18.]

lényeges jegyeit: a legfontosabb jelenést, mely arra inti az olvasót, hogy már elérkezett a tizenegyedik óra; a felszólítást, hogy Kotter a jelenéseket és azoknak a fehér ruhájú ember által megmagyarázott tartalmát adja Frigyes király tudtára; végül megjövendöli 1624-re a csehek választott királyának visszatérését a prágai trónra.

A nyomtatvány rövid terjedelme, a címdoldal megszerkesztettsége és illusztráltsága, a kiadás évszáma és aktuális politikai tartalma közti összefüggés mind arra engednek következtetni, hogy a harmincéves háború korára oly jellemző röpirat-szerű kiadványról van szó. Ezért is olyan értékes és különleges a meglelt példány, mivel ezek a nagy valószínűséggel illegálisan nyomtatott, az érintettek által elkapkodott, a háború további alakulása során pedig jelentőségét veszített nyomtatványok ritkán maradtak fenn.

A hallei kolligátum vegyes tartalmú írások gyűjteménye, melyek zömét az 1620-as évek elején jelentették meg, a fehérhegyi csata és a kezdődő háború kapcsán. A kötet lényeges részét aktuálpolitikai vonatkozású írások, röpiratok, röplapok, egyleveles nyomtatványok, katonai parancsok, császári rendeletek, hadvezérekről készült metszetek,⁸³ újságok teszik ki, és csak kisebb hányadát a teológiai, vagy egyéb vitairatok. Azonban a *Wunderbarliche Offenbahrungen* nem az egyetlen profetikus röpirat a kötetben, ami a fehérhegyi csatához és annak következményeihez kapcsolódik.

Egy ennél jóval terjedelmesebb, kitalált nyomdahelyen, Leo ex Sylva álnéven, 1622-ben megjelentetett profetikus írás is belekerült a kolligátumba *Leo Rugiens in Decisionis Propheticae Belli Bohemici* címmel.⁸⁴ Ez a munka egy három részből álló értekezés, mely Paul Felgenhauer nevéhez köthető,⁸⁵ aki az Ó- és Újtestamentum próféciáira támaszkodva

⁸³ Lásd például a Bethlen Gáborról készült metszetet az 5. mellékletben. V.ö.: VD17 3:696012X, ULB Halle If 3201 (40)

⁸⁴ Leo Rugiens in Decisionis Propheticae Belli Bohemici Parte Tertia. Dritter Theyl der Entscheydung vom Böhmischen Wesen, Absolvirt und vollendet auß denen Weyßsagungen der Propheten Altes und Neues Testamentes unnd durch Gottes Gnade von Anfang biß zum Ende allerdings gantz deutlich bezeuget Durch Leonem ex Sylva, rugientem ad Aquilam, Leo in Spiritu Domini corroboratus, triumphabit, Aquila antem fervore ignis Domini Zebaoth cremabitur & peribit. Daniel 7. v. 21. Apocalyp. 12. v. 7. Das kleine Horn und Thier wird streyten mit denen Heyligen und sie überwinden und den Sieg behalten, Biß das Gericht gehalten wirdt. Psal. 79. v. 23. Apocal. 11. v. 7. 8. 9. Sie haben die Leichnam deiner Knechte denen Vögeln unter Himmel zu fressen geben und das Fleisch deiner Heiligen denen Thieren im Lande. Sie haben Bluth vergossen umb Jerusalem her wie Wasser, und Wahr niemand der begrub. Floris Prophetici Dritter Theyl. 4. Esdr. 12. VentVs ALtssIMI In Leone Disperget InIqVos. ULB Halle If 3201 (29)

⁸⁵ Paul Felgenhauer (1593-1677) cseh területen született, lutheránus diakónus Wittenbergben, mivel itt hamar összetűzésbe kerül előjáróival, megfosztják hivatalától, hazatér, ahol rajongó, chiliaszta nézeteit tovább terjeszti. Felgenhauer 1621 után Németalföldre menekül, ahol saját közösséget szervez, mely részben Jacob Böhme misztikus spiritualizmusára épül. Radikális nézetei miatt továbbra is összetűzésbe kerül az egyházi hatóságokkal. Felgenhauer spiritualizmus tekintetében odáig megy, hogy tagadja Krisztus ember voltát. Háborúellenes röpiratai miatt a német szakirodalom a háborúellenes próféták, "Antikriegspropheten" közé sorolja. V.ö.: Andreas Deppermann: Johann Jakob Schütz und die Anfänge des Pietismus. Beiträge zur historischen Theologie 119. Tübingen, 2002. 8. 16.

elemzi a cseh helyzetet. Azt bizonyítja, hogy a pápához mindig hű német-római császár maga az apokalipszis fenevada, amin parázna asszonyként a pápa ül. Ezeknek a megfeleltetéseknek a levezetésével és részletes bizonyításával foglalkozik – főként Dániel, János jelenései és Ezsdrás 4. könyve alapján – az első két kötet, míg az itt megtalálható harmadik ezek következményével a közelgő ítéletet, és az igazak megdicsőülését tárgyalja. Lényeges különbség a *Wunderbarliche Offenbahrungen*hez képest, hogy Felgenhauer nem a saját magával megesett vízióit és próféciait jegyezte le, hanem az Írás kanonikus és nem kanonikus profetikus szövegeinek ad új értelmezést azáltal, hogy aktuálpolitikai kontextusba helyezi azokat.⁸⁶

A hallei kolligátum emellett egy további névtelen röpirat-szerű próféciát is tartalmaz. A név és hely nélkül 1622-ben nyomtatott negyedréti írás egyetlen ív terjedelmű. *Eine Wunderseltzame Historia und Geschicht, von einem Catholischen Polnischen Rittmeister, welcher zu Prag in S. Jacobs Kirchen, vor etlichen Wochen begraben worden, und den 11. November. Anno 1622. wieder aufferstand, was derselbe für Ebenthewr und Wunder angerichtet. Von glaubwürdigen, unpartheyischen Personen, so selbst darbey, in Druck gegeben.* A címoldalon a történet főszereplőjéről, a lengyel lovasparancsnokról készült metszet látható. A szöveg, kis terjedelme ellenére, gondosan megszerkesztett, díszesen nyomtatott. A rövid terjedelem felét az olvasóhoz intézett magyarázat teszi ki arról, hogyan kell értelmezni a cseh lutheránusok Prágából való kiűldözése előtt, alatt és után nagy számban észlelt csodás eseményeket. A szöveg lutheránus szerzője mentegetőzik, hogy ezekre a jelekre a hitetleneknek és az evangélium ellenségeinek van szükségük ijesztés-, figyelmeztetés- és büntetésképpen. Hiszen az igaz protestánsok számára ott van Krisztus és az apostolok példája, illetve az utolsó német apostol és próféta, Luther Márton nagy tettei, csodái és jelei.

A csoda, a beszámoló szerint, az alig pár hete eltemetett lengyel lovasparancsnok nyughelyénél történt a prágai Szent Jakab templomban, aki Szent Márton napjára virradva kikelt sírjából, leemelve annak súlyos kőlapját. Majd krétával a következő üzenetet hagyta lejegyezve a templom szerzetesei számára: „Barátok, tartsatok bűnbánatot, hirdessétek az evangéliumot, és a szentséget két szín alatt szolgáltatassátok ki. Ti egy igaz népet üldöztetek el,

⁸⁶ Talán nem pusztán véletlen egybeesés, hogy Felgenhauer egyik legkorábbi, 1620-as munkájában az Írást a sötétségben világitó fényhez hasonlítja: Freylich ist dieses alles erfüllet worden, mehr dann gnug, und hat der Herr die Sonne umb Mittag lassen untergehen, und das Land am hellen Tage lassen finster werden. (Amos 8. v. 9.) Ja es ist wahr, das Evangelium hat uns wieder die Sonne und den Tag bracht, mitten in der Finsternüß, wie ich bald in meiner ersten Meditation wider den Pabst durch Gottes Gnade erweisen wil.” Speculum Temporis. 1620. D3r-v. VD17 14:002989L A korai dátum arra enged következtetni, hogy Felgenhauer Jacob Böhme Aurora oder Morgenröte im Aufgang című 1612-es írására utalhat ezzel a képpel.

ezért titeket is egy igaz nép fog elüldözni”.⁸⁷ Ezt követően eloltotta a templomban égő mécseseket, megrongált egy zászlót és az orgonát, egy pofonnal leterítette a harangozót, és halálra rémítette a szerzetesek előljáróját, akik ezek után hasztalan próbálták eltitkolni a rajtuk esett sérelmet. A röpirat a történet rövid összefoglalásával véget is ér. Záró bekezdésében lejegyzője az olvasóra bizza a csodás történet megítélését, értelmezését: „Hogy erről mit kell tartani, vagy ebből mire kell következtetni, az a szíves olvasó helyes ítéletére van bízva. A magyarázatot könnyű megtalálni. Isten tartson meg minket szent Igéjénél, és védjen minket a szent Evangélium minden ellenségével szemben, Amen.”⁸⁸

Visszatérve a *Wunderbarliche Offenbarungen* szövegének bemutatására: annak ismeretlen kiadója Christoph Kotter jelenéseit keretbe helyezi. A keretet Kotternek az egyházi hatóság előtt tett vallomásai adják.⁸⁹ Nyilvánvalóan a próféciaák legitimációját szolgálják az akkurátusan lejegyzett dátumok, helyek és a szöveg lejegyzőjének apró, zárójeles megjegyzései. Ezek az objektivitást és a pártatlanságot hangsúlyozó, akár latin nyelvű betoldások a későbbi, Comenius-féle kiadásokban már csak elszórtan jelennek meg.

Az illusztrált, tartalmi összefoglalót adó címoldal után az első nyomtatott oldalt fejléc díszíti, és a szöveg további része is gondosan strukturált, igényesen kivitelezett. Bár sem a cím, sem az összekötő szöveg nem említi, a szöveg olvasása közben implicit módon kiderül, hogy itt nem egy egyszeri jelenésről van szó. Ráadásul a Kotterrel történő eseményeknek és azok értelmezésének csak egy kivonatát tartalmazza a *Wunderbarliche Offenbarungen*. Mindjárt az első jelenés elején, amikor a szöveg bemutatja, hogyan nézett ki, milyen formát öltött a jelenés, a szöveg megjegyzi, hogy Kotter számára már ismert alakjában mutatkozott meg.⁹⁰ Ezzel szemben a jelenések kiadója nem látja szükségét, hogy részletesebben kifejtse, a korábbi jelenések mikor és hogyan történtek, és miről szóltak. A kiadó számára csak a kifejezetten V. Frigyesről szóló próféciaák az érdekesek, olyannyira, hogy a szövegen e célból módosításokat is végzett. A jelenéseknek kerek lezárást ad a szöveg megformálója, amely V. Frigyes 1624-es Prágába való visszatérése melletti argumentumokból áll.

⁸⁷ „Ihr Brüder, thut Busse, prediget das Evanglium, und reichet das Sacrament in zweyerley Gestalt, Item: Ihr habt ein gerecht Volck vertrieben, Ihr werdet wiederumb von einem gerechten Volck vertrieben werden.“ Wunderseltsame Historia. If 3201 (30), A3v.

⁸⁸ „Was nun hievon zu halten oder darauß zu schliessen, lest man den günstigen Leser, seiner guten Discretion nach, selbst judiciren. Die Erklärung ist leicht zu finden. Gott erhalte uns bey seinem H. Wort, und schütze uns wider alle Feinde des H. Evanglii, Amen.“ Wunderseltsame Historia. A4r.

⁸⁹ Annak ellenére, hogy a kutatás már feldolgozta a 17. század eleji sziléziai egyházi jogi eseteket, nem található meg közöttük sem Christoph Kotter vagy Abraham Mentzel neve, sem utalás erre az esetre. V.ö.: Gottfried Ferdinand Buckisch: Schlesische Religions-Akten. 1517 bis 1675. Wien, 1982.

⁹⁰ Hasonlóképpen, mint pl. Susanna Rügerin jelenései esetében, ahol a szolgálólány a harmadik találkozásnál hallja csak először megszólalni a neki megjelenő fehér ruhás fiút.

A Christoph Kotter jelenéseit tartalmazó *Wunderbarliche Offenbahrungen* tehát egy a harmincéves háborút kísérő nagyszámú politikai jellegű röpirat közül, mely politikai mondanivalóját ó- és újszövetségi próféciaik retorikájának mintájára fogalmazta meg.

A német szöveg a látnok és a jelenés közti beszélgetés közlésére függő beszédet alkalmaz, direkt párbeszédet nem idéz. Tehát távolságot tart attól, ami elhangzik. Ugyanakkor e mögött nem feltétlen objektivitásra való törekvést kell keresni, hanem egy finomra hangolt legitimációs szándékot: a szöveg szerkesztője igyekszik megőrizni a jelenések autentikusságát, azt, hogy a kiadó nem tett hozzá, vagy vett el belőle semmit.

Az elmesélés mondatszerkesztésében így a látnok tanulatlansága tükröződik, melyre az egyszerű, mellérendelő mondatfűzés jellemző: az időrendben egymás után történt események felsorolása még ok-okozati összefüggést sem kíván létrehozni az egyes események között. Ezt hallgatólagosan teljesen az olvasóra bízta. A víziók felsorolás jellegű elmondását a barokkos, hosszan kígyózó mondatszerkezet is erősíti, melyeket a fordításban az érthetőség kedvéért rövidebb mondatokra tagoltam. Gyakori a szóismétlés, a jelenés lejegyzője nem ügyel a választékos kifejezőmódra, ezzel is alátámasztva az egyszerű, tanulatlan emberről alkotott képet. A kiadvány teljes szövegét tekintve viszont tudatos szerkesztésről beszélhetünk, a közölt jelenések és magyarázatuk egy kerek egész történetet alkotnak, mely V. Frigyes Prágába való 1624-es visszatérését jövendőli meg.

A *Wunderbarliche Offenbahrungen* érdekessége a szöveg végén található számmissztikai kalkuláció pontatlansága, illetve feltételezhetően szándékos tévesztése. Az 1623-as évszámmal számolva ugyanis sem a feltüntetett 3251-es számot nem kapjuk meg, sem a Krisztus szenvedéstörténetében előforduló misztikus számot, a 9-et, miként az utolsó ítéletre vonatkozó szőlősgazda parabolából származó 11-es számot sem. Ráadásul kétszer is „elköveti” a kiadó a hibát. Mindkét helyen, ahol a matematikailag korrekt számítást figyelembe véve 1621-nek kellene állnia 1623-at olvashatunk. E mögött a tudatos tévesztés mögött egyértelműen a próféciaik aktualizálásának szándékát lehet felismerni. Ugyanakkor felmerül a kérdés, csak ezen a két helyen történt-e „elírás”, vagy más is módosítva lett?

Az évszám a szöveg egészében fontos szerepet kap. Egyrészt azáltal, hogy a címloldal szerint 1623-ban látott napvilágot. Ami egybecseng a tartalommal, miszerint V. Frigyesnek a következő évben nyílik lehetősége, hogy visszaszerezze trónját, kiűzze a katolikusokat Csehországból, és a protestáns egyházaknak jogokat biztosítson. Másrészt a szövegben évszámmal csak a jelenések időpontjánál és Kotternek azokról a sprottai egyház elöljárói előtt tett vallomásai elején találkozunk.

A szöveg tanúsága szerint Kotter 1622 decemberében keresi fel személyesen V. Frigyeszt a próféciáival Hagenben. Mivel Hagen helységnév nem található sem Sziléziában, sem Lausitzban, feltételezhető, hogy a szöveg arra utal, hogy Kotter Sprottauból egészen Hágáig ment volna. A nincstelen Kotter részéről ez a hosszú út valóban csak a Lélek elragadtatása révén lehetett valószínű, ahogy azt a szöveg sejteti. Azonban felmerül annak a gyanúja, hogy az évszám módosítása miatt a helynév is aktualizálva lett. Ezt igazolják a Comenius gondozásában megjelent későbbi szövegek, melyek megőrzik az 1621-es évszámot, ám mellette Boroszló város nevét tüntetik fel.⁹¹

Az átírás, aktualizálás azonban más esetben sem történt körültekintően. A kiadó sietős átszerkesztése mutatkozik meg a szövegben, amikor a királynak Jákob pátriárka példáját hozza fel a Lélek, aki 21 évig volt kénytelen bujdosni. Ennek mintájára V. Frigyesnek a későbbi kiadások szövegei szerint 21 hetet kell bujdosnia, míg a *Wunderbarliche Offenbahrungen* logikai ugrással azt állítja, hogy menekülése után 4 évvel térhet vissza a király, vagyis 1624-ben.

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a korábban lejegyzett jelenések aktualizálva lettek. Ez egyben azt jelzi, hogy 1623-ban V. Frigyes számára lehetőség mutatkozott a visszatérésre, egyúttal hívei számára az ebben való remény megerősödött.

A jelenések aktualizálás előtti időpontjait figyelembe véve azonban azok a téli király visszatértét már 1621 tavaszára megjósolták. Kotter pedig már 1620. december 10-én találkozhatott V. Frigyeszel Boroszlóban, tehát közvetlen a november 8-i fehérhegyi csata után. Az 1623-ban megjelenő *Wunderbarliche Offenbahrungen*ben nem maradhatott benne, hogy Kotter egy évvel később V. Frigyeszt még mindig Boroszlóban látogatja meg, hiszen a korabeli röplapokon, újságokon gyorsan elterjedt a híre, és köztudott volt, hogy a téli király, már 1621 márciusában hollandiai száműzetésébe érkezett.

⁹¹ Vö: Zwey wunder Tractätlein. 9. Úgy tűnik azonban, Comeniusnál is zavart okoz a Hagen helységnév, mivel egyes kiadásokban a Sprottau melletti Sagan város megjelölése található, ami arra utal, hogy Comenius különböző kéziratokat használt forrásként. Így a Hagen esetleg egy romlott kézírású Sagan névből is eredhet.

2.4.2. *Wunderbarliche Offenbahrungen 1623* – magyar fordítása

Csodás kinyilatkoztatások, melyek Christoph Kotter sprottaui polgárral és fehértímárral történtek meg, aki az elmúlt 1622. év augusztus 8. napján Görlitzi tartózkodása idején, ahogy kiment a városkapu elé egy háromszögletű, triangulumhoz hasonlatos dolgot látott. Amint ott állt és szemlélte, hallotta, hogy abban három kis inga egy hangot üt, mindhárom tizenegyet, de nem tudta, hogy ez mit jelent. Amikor azonban szeptember 4-én ismét Görlitz felé utazott, egy fehér ingű és szakállú kis emberke szegődött hozzá, aki megmondta neki, hogy mit jelentenek az ütések. És azt is, hogy mit kell jelentenie Frigyes királynak, akit, noha most menekülni kényszerült, Isten mégis vissza fog segíteni királyságába, ha majd 1624-et írunk. A többi, amit még mondott neki, itt található leírva.

Nyomtatott Boroszlóban, az 1623-as esztendőben.

[A2r] Christoph Kotter sprottaui polgár és fehértímár kinyilatkoztatásai. 1622. szeptember 13-án az ülésező tanács előtt tett kijelentései.

Amikor augusztus 8-án Görlitzben tartózkodott és éppen a városkapun jött ki, egy háromszögletű dolog tűnt elébe, mely triangulumhoz volt hasonlatos. Úgy hallotta, amint ezen három kis inga ugyanazt a hangot üti, mindháromszor tizenegyet, amiről aztán nem tudta, mit jelentsen.

Minthogy azonban ezután szeptember 4-én ismét Görlitz felé utazott, Malnitz és Neuhaus között egy kis emberke jött hozzá fehér ingben, akinek nagy szakállá volt, mint annak az előző embernek, aki ezelőtt már különböző alkalmakkor megjelent neki, még a beszéde is olyanforma volt. Köszöntötte őt és megparancsolta, hogy sürgősen intézze el az útját, mert visszafelé újból találkozni akar vele.

Ezután a visszaúton, Sanau és Langenau között, ismét megjelent. Sok mindent mesélt neki és megparancsolta, hogy e különös dolgokat jelentse Őfelségének, mivel az Úr már az anyja méhében rá rózta, hogy gondosan teljesítse a művét. Ezután elmagyarázta neki a triangulumról és a három ingáról szóló látomást, mely mindhárom tizenegyet ütött. A háromszoros alakról tudniillik a Szentháromságot kell felismernie, abban viszont, hogy a három inga egy hangon [...] ⁹² tizenegyet ütött, a Szentháromságban való [A2v] egységet kell, hogy meglássa. A tizenegy ütés pedig arra utal, hogy itt az idő felserkenni a bűnök alvásából. Ez most a tizenegyedik óra, amikor a gazda kiment, hogy az utolsó munkásokat is felfogadja

⁹² Szövegromlás, csak az értelme rekonstruálható a későbbi német nyelvű kiadásokból.

szőlőjébe, ami után nemsokára a napibér utolsó kifizetése következik.⁹³

A három ingát a következőképp kell számolnia, kétszer három hatot tesz, háromszor három pedig kilencet, ebből tudnia kell, hogy hasonlóan Krisztus szenvedésének idejéhez, amikor a hatodiktól a kilencedik óráig, három óra hosszat nagy sötétség volt az egész ország fölött, ugyanúgy nagy sötétség támad a mostani időben is a keresztényeknél. Ahogyan Krisztus szenvedésének idején meg kellett volna térniük a főpapoknak, farizeusoknak, írástudóknak és a zsidóknak, ám azok mégsem tértek meg. Annál inkább felfigyeltek rá a pogányok, olyannyira, hogy nem egy tanult pogány mondta: vagy Isten és a természet szenved, vagy a világnak lesz vége. Sőt egy előkelő pogány százados is, aki nem messze állt Krisztus kereszttől, megtért ekkora sötétség láttán, és felismerte és elismerte Krisztust Isten fiának. Noha eképpen kellene Németországban is a keresztényeknek megtérniük a nagy sötétségből (hogy ezt természetes, vagy szellemi sötétségnek kell-e érteni, nem tudta megmondani), ők azzal mégsem törődnek. Ezután egy, ebben az időben több királyságon uralkodó, nagy pogány kapitány tér majd meg a keresztény hitre, és ismeri el Krisztust Isten fiának. Amint a Lélek ezt elmondta, el is tűnt.

Szeptember 9-én, amikor Kotter Freistadtban volt Horte és Hüttendorf között, ismét találkozott vele, és többek között e szavakat intézte hozzá: Te egy ember alakjában látsz engem, bár én a magasban lakom, [A3r] az élők országában. Továbbá azt is mondta neki, hogy a következő szombaton menjen oda hozzá Hagennél a mezőn. Ekkor mondta el neki azt is, hogy már Krisztus szenvedése előtt is kétféle tanács volt, az egyik az embereké, akik elhatározták, hogy Krisztust és a tanítását elnyomják, és bár akkor Krisztus szenvedett, de utóbb annál nagyobb dicsőséggel nyilvánult meg tanításával együtt. A másik, az Isten tanácsa, amely az emberi nem bűnét Krisztus halálával bünteti meg. Így a mostani háborúságban is kettős tanács adható, először az embereké, akik tévesen úgy gondolják, hogy elnyomják és kiirtják a vallást, amitől ugyan sokaknak szenvedniük kell, mégis az Evangélium annál fényesebben nyilatkozik majd meg, másrészt Isten tanácsa, mely szerint ez a háború Isten vesszőjeként bünteti és sújtja az emberek bűnét. És ezzel újból eltűnt.

Szeptember 23-án ismét vallomást tett az ülésező tanács előtt, amint itt következik.

Amikor Kotter a meghatározott időpontban és a megjelölt helyen megjelent, a Lélek újból eljött, és parancsolta neki, hogy tegyen a tanácsnak, az urainak egy új esküt. Majd induljon el Őfelségéhez a királyhoz, utazzon el hozzá személyesen, és a következő részeket magyarázza meg üdvössége elvesztésének terhe mellett. A királynak 1. maga fölé kell néznie,

⁹³ V.ö.: Mt 20, 1-16

2. magába, 3. maga mellé. Maga fölé az Úristenre, mivel Isten rendelte királyságra. Magába azért, hogy királyi kormányzását lelkiismerete szerint vezeti-e, úgy, hogy arról számot tudjon adni (még ha most egy kicsit bujdosnia is kell)⁹⁴. Maga mellett nézzen az alattvalóira, óvja és vezesse őket. Isten a kezét akarja neki nyújtani, még ha most kissé szenvednie is kell miatta, ellenségeit azonban letaszítja a maga idejében és megsegíti őt. Ezzel szemben [A3v] három dolgot parancsolt neki, melyet senkinek sem fedhet fel, amíg azt magának a királynak nem jelentette. Szolgáljon ez Öfelségének vigasztalására, figyelmeztetésére és állhatatosságra való serkentésére. A Lélek még azt is mondta, hogy ez a király mindaddig király és kormányzó marad, amíg Istent hívja segítségül, és hozzá kiált, ahogyan ez történik is, és amíg mindent egyedül Jézus nevében tesz. Ugyancsak nem szabad Kotternek megrémülnie, noha a király először szigorúnak fog mutatkozni, mégsem kell félnie, hanem az Úr dolgát hűen el kell intéznie.

November 30-án ismét vallomást tett az ülésező tanács előtt, a prédikátorok jelenlétében a következő dolgokról, miközben azt bizonygatta, a jelenés hagyta meg neki, hogy ezeket jelentse a tanácsnak.

Mihály nap utáni vasárnapon, ezen 1622. esztendőben elutazott Hagenbe, hogy jelentést tegyen ezekről a királynak. Amikor Hagen környékén a kecskepajtához ért, úgy érezte, mintha ittas lenne (jóllehet előtte sem nem evett, sem nem ivott) és nem tudta, hogy mi történt vele. Ekkor egy szép zöld mezőre jutott, és látta, hogy az ég tele van csillagokkal, miközben a Nap és a Hold is teljesen ragyog. A rét tele volt gyermekekkel és akkora nagy örömmel, boldogsággal, melyet szavakkal ki se tudott fejezni. Egy szép ének hangjait is hallotta. Így végül ezen a helyen maradt, olyan jól érezte magát, hogy ki sem tudta mondani. De amikor újból magához tért, Sprottau közelében, a nagy szántókon találta magát, még hozzá a következő hét szerdáján, ami szerint két napot és éjszakát étlen szomjan volt, mégsem érzett sem éhséget, sem szomjúságot. Amikor azonban haza akart volna menni Sprottauba, nem tudott, és lehetetlennek tűnt számára. Ezért Freistadt felé ment, [A4r] ahol Hart és Wittgendorf között a következő látomás jelent meg neki.

Először [1.] egy oroszánt látott hét csillaggal körülvéve. Olyan közel volt az oroszlánhoz, hogy bármiféle félelem, vagy baj nélkül fejére tehetné a kezét. Az oroszlánal szemben viszont egy félholdat látott, amelyet az a két mellső lábával és a sarkával tartott

⁹⁴ Ez a megjegyzés egybecseng a 1. Pét. 1, 6-7. versével: „A melyben [üdvösségben] örvendeztek, noha most kissé, ha meg kell lenni, szomorkodtok különféle kísértések között, hogy a ti kipróbált hitetek, a mi sokkal becsesebb a veszendő, de tűz által kipróbált aranynál, dicséretre, tisztességre és dicsőségre méltónak találtassék a Jézus Krisztus megjelenésekor.” Vö: Daniel Neval: Wie das Gold durchs Feuer geläutert wird. In: Johann Amos Comenius – Vordenker eines kreativen Friedens. Hg. Erwin Schadel. Schriften zur Triadik und Ontodynamik. Bd. 24. Frankfurt, 2005. 301.

(bármiféle harag nélkül) és oly sokáig tartotta, hogy teliholddá változott, és teljes ragyogásában sütött egy jó darabig, amíg egy világos fényű tűz, vagy tűzsugár jelent meg az oroszlán és a hold körül, és mindkettőt betakarta; és úgy tűntek el, hogy semmit sem látott belőlük.

2. Hasonlóképp látott egy nagy hadsereget dél felől közeledni, amitől először megijedt, de ez egy olyan hadsereg volt, amelyik, mikor már meglehetősen közel ért hozzá, elkanyarodott tőle úgy, hogy nem tudta hová lett.

3. Ezek után egy szép hosszú fához ért,⁹⁵ melyhez foghatóan szép, zöld és hosszú fát egész életében nem látott még, de ahogy ott állt egy ideje a fánál, a fa gyökereivel együtt mindenütt teljesen kiégett és kidőlt, és ottmaradt fekvve a lyukas, kiégett fa, mint egy vályú – ezt könnyezve mondta el.

4. Egy hatalmas harang is megjelent előtte a levegőben, mely magától kezdett el harangozni, és akkora zúgással volt, amelyről úgy vélte, az egész földet bejárja.

Erre a Lélek megmagyarázta neki ezeket (mivel Kotter mindezt a Lélek jelenlétében látta): Nemsokára itt az idő, hogy sok ezerszer ezer fegyveres délről észak [A4v] felé és azután északról nyugatra vonul a Német Felföldre, akik hét zászlóaljra oszlanak hét százados vezetése alatt. Közülük három páncélba lesz öltözve, a másik négynek pedig hadiszablyát adnak. Az első páncélos százados a seregével a lelki és világi gőgösséget fogja megbüntetni, a másik a lelki paráznaságot, a harmadik Istennek és igéjének semmibe vételét. Az első százados a hadiszablyával a magas és az alacsony rend igazságtalanságait fogja megbüntetni; a második annak a szeretetnek a nagy hiányát, amelynek az emberek közt kellene lenni; a harmadik pedig a zabálást és vedelést, a paráznaságot, az engedetlenséget, az Isten adományaival való visszaélést és a tékozlást fogja büntetni. A negyedik azokat bünteti, akik túlságosan ragaszkodnak a földiekhez, akik a fősvénységben fuldokolnak, és akik minden reményüket a múlandóba vetik. Ekkor a Lélek különösen szigorúan meghagyta neki, hogy vallja meg a tanács előtt mindezeket, mert fel kellene jegyezni. Továbbá azt is mondta Kotter, a Lélek adta tudtára és parancsolta meg neki, hogy utazzon el Őfelségéhez, és jelentse neki, habár meglehetősen gyászos helyzetbe került, mégis tartsa magát Istenhez, mint a legfőbb királyhoz és hűbérúrhoz, aki majd a maga idejében neki is újból segíteni fog. Emellett újból megparancsolta, hogy azt a három dolgot, amit az előbb fedett fel neki [Kotternak], mutassa meg a királynak, és senkinek sem nyilatkoztathatja ki, mielőtt azt a királynak meg nem tette

⁹⁵ V.ö.: Dán 4, 7-9. Nabukodonozor álmában jelenik meg a nagy és erős fa, mint a király jelképe. Majd a cseh testvérek megalakulásánál is központi jelentőséget kap a bőven termő szép fáról szóló látomás. Ld.: a 3.2.3. fejezetet.

volna.

Azt is mondta, hogy bár nagy nyomorúság következik, akik hűek maradnak Istenhez és a királyhoz, azok megtartatnak. Az ínség megelőzéséhez bűnbánatra, szeretetre, egységre és nagy előrelátásra lenne szükség. Miként szívből jövő imára, igaz hitre és állhatatos reményre.

[B1r] A következő nap, december 1-jén ünnepélyesen megesküdött, hogy mindez valóság. Ezután külön megnevezte, milyen bűnöket követne el, ha ilyeneket csak úgy magától találna ki, vagy, ha mások által költött dolgokat adna elő. Mennyire megterhelné a lelkiismeretét, ha a magas és alacsonyabb rendű urak, a sok jámbor keresztény, sőt saját felesége és gyermekei előtt vétkezne, és ezek mellett még Isten haragját is magára vonná. Ehhez mérten nyilatkozott eddig az előző visszaemlékezésekben, méghozzá színének legcsekélyebb változása, reszketés, vagy megindultság nélkül, hogy hozzá az Isten soha többé ne legyen kegyes se testéhez, se lelkéhez, se ezen a földön, se a túlvilágon, akár itt nyilvánosan vegye el az üdvösségét, ha ez nem felelne meg az igazságnak. Nem álmodta, sem nem költötte, ahhoz ő túl együgyű. Sem más embertől nem vette, hanem a jelenéstől, mely neki megjelent, de hogy ez egy jó, vagy egy rossz Lélek volt-e, nem tudta biztosan megmondani. Ő maga könyörgött és kérte a Lelket, hogy világosítsa fel erről, és arról, hogyha egy és más Isten ellen, vagy a Szentírás ellen szólna. De úgy gondolja, ez egy jó angyal lehetett, mivel tudomására hozta, hogy Isten színe előtt, a magasságban lakik, és egyike azoknak, akiket az üdvösséget öröklők szolgálatára küldtek.⁹⁶

Erre december 9-én elindult és személyesen Hagenbe utazott. Ott ugyanazon hónap 26. napján Le. D. Widprett ügyvéd úr támogatásával Őfelségénél személyes kihallgatást kapott. Elmesélte a királynak minden egyes látomását, és felfedte mindazok jelentését, melyekről a Lélek úgy rendelkezett. Az a három rész pedig, melyeket a királynak mondott el (és amelyeket később, visszatérte után nyilatkoztatott ki) a következő: 1. Őfelségének békülékeny szívvel kell mutatkoznia ellenségeivel szemben, (ha azok mégsem akarnák a békét [B1v] megtartani) úgy tudják meg, hogy az Úr sereget támaszt ellenük, keletről észak felé és északról dél felé a Német Felföldön, mely nem a király serege lesz, hanem az Úristené. 2. A király óvakodjon ellenségeitől, akik méreggel szándékozzák megölni, hogy így arassanak győzelmet. 3. Emlékezzen jól a király Jákob pátriárka történetére, akinek két ellensége volt, az egyik Ézsau, a másik Lábán. De ahogy Isten Jákobot csodásan megmentette, mivel bizodalmát belé helyezte, hasonlóképp tesz Isten a királlyal is, ha ugyanúgy Istenbe veti bizalmát.

⁹⁶ V.ö.: Mt 5, 3. és Lk 6, 20

1623. január 18-án a sprottaui egyház lelkészei előtt újból nyilatkozott, hogy a hónap 10. napján a következő jelenések történtek vele. Amikor üzleti ügyei miatt Hagenbe utazott, Eul és Kützendorf között egy közepes termetű fiúcska jelent meg neki, körülbelül 6-7 éves lehetett, de sem alakra, sem beszéde alapján nem az előző személy volt. Háromszínű ruhája fehér, kék, és fénylő tűzszínűben játszott (ahogy ő erről most beszámol). Az élő Istenre kérte a szellemet, mondja meg, kicsoda, és hogy az igazat mondja neki. Azt mondja, térdre esett és Isten Fiát, Jézus Krisztust hívta erősen, mert ő a Megváltó, aki a kígyó fejét eltápossa, és azért jön, hogy az ördög művét lerombolja. Ezért azt akarta, hogy szolgálataiért bizonyítsa be rajta irgalmasságát, ha ez egy ördögi kísértet, vagy csalás lenne, akkor szabadítsa meg, hagyja békében, és vegye el róla az ilyen csapásokat. De ha [B2r] ez Isten műve, akkor adja tudtára, hogy szívét megnyugtathassa. Erre, azt mondta, olyan jól érezte magát ismét, hogy ki se tudja mondani. A fiúcska pedig így kezdett el beszélni: én Istentől nem el, hanem sokkal inkább hozzá vezetlek, mint ahogy te ezeddig vezetve voltál. Különösen pedig Krisztushoz szeretnék vezetni, és az ő drága szolgálatára, mert egyedül ebben található az üdvösség; így tartsd emlékezetedben a megfeszített Jézus Krisztust. Miután azt kívánod tudni, hogy én ki vagyok; tudnod kell, hogy engem Isten küldött, egyike vagyok a hét angyalnak, akik Isten előtt állnak. Az, hogy engem háromszínű öltözetben látsz, ezeket jelenti:

1. A fehér szín az ártatlanságunkat jelenti, mivel Isten előtt az angyalok tiszta és ártatlan szellemek.

2. A kék szín arra emlékeztet, és azt jelenti, hogy mi angyalok fent, a magas égben naponta Isten előtt állunk és neki szolgálunk.

3. A fénytől tündöklő tűzszínű mutatja, hogy tiszta égi fényben lakunk, és szellemek vagyunk, mint a tűz lángjai. Erre a Lélek az előző látomásokat megmagyarázta neki:

A hét csillagos oroszlán egy előkelő királyt jelent, a csillagok körülötte más királyok, fejedelmek és hatalmasságok. Ez az oroszlán, vagy király üldözni és irtani fogja mindazokat, akik magukat annak helyébe teszik, aki az eget és a földet kormányozza. Ez az oroszlán pofont fog adni egy medvének, mivel az Úr egy haraggal teli kelyhet nyújtott a medvének. A Holdnak, amelyet az oroszlán mellső mancsai közt tart, és teliholddá válik, kettős a jelentése, ami mindaddig titok marad, amíg ez rajta be nem igazolódik.

[B2v] 2. A hadsereg, melyet dél felől látott közeledni, ugyanazt a hadsereget jelenti, mely most nagy hatalommal dühöng és tombol az igazhitűek ellen, és el akarja őket nyelni. Ám az Úr maga fogja őket elnyelni, mivel nagy erőszakosságukkal és hatalmukkal hivatkoznak, és abban bíznak, ám az Úr letaszítja őket (ismételte a Lélek), amiként láttad, hogy a sereg távolodott tőled, úgy, hogy nem tudtad, hová lett. Ima, hit és remény által

azonban győzelemre segít Isten az ellenség felett.

3. A hosszú, szép fáról szóló jelenésnek, mely aztán kidőlt, két jelentése van. Egyrészt önmagában arra utal, hogy Isten eltöröl a föld színéről egy hatalmas kormányzót, éppúgy, mint a hatalmas fát. Mivel ez a kormányzó jobban szereti azt, aki magát arra a helyre állította, ahol ég és föld kormányzója áll, mint az Istent. A lelki jelentése pedig ez: ahhoz a fához hasonlóan, mely gyökerestől fordult ki a földből és ott feküdt teljesen megrontva és elpusztulva a földön, fog Isten minden csalót, hamis keresztényt, titulusbarátot, parancsolgatót elűzni és elpusztítani nemcsak a földről, hanem még az ő színe előtt is.

A harangnak, amit a levegőben látott, mely magától kezdett tisztán harangozni, és melynek zúgása az egész földet bejárta, ez az értelme: rövidesen az Úr szavának hangja is bejárja az egész földet, és Isten szavát nagy sereg evangélista adja tovább. Azt is mondta a Lélek, hogy ebben az 1623-as esztendőben minden meglehetősen jóra fordul, jóllehet néhány helyen a hernyó, a jégeső, az aszály és az eső a gyümölcsöket tönkre fogja tenni, Isten mégis elegendő megélhetést ad. Ezzel szemben a legeslegjobb pusztul el, mármint az Istenbe vetett hit, [B3r] szeretet és remény. Kevés lesz majd a hit, a szeretetet és a hűség az emberek között, amire a legjobb ellenszer a szorgalmas imádság és az Istenre való hagyatkozás.

Ezután a látomásban maga Frigyes király jelent meg neki személyesen négyféle módon:

1. alvás közben, a földön fekve,
2. felkelve szomorú és aggodalmas állapotban,
3. felemelt karokkal, a földön térdelve imádkozás közben,
4. királyi koronájával és ruháiban, nagy pompával,

Azt parancsolta neki [a Lélek], hogy ezt minél előbb tudtára kell adnia a királynak, mivel Isten csodás győzelmet szánt neki.

Azt a három pontot is kifejtette neki a Lélek, melyeket már jelentett a királynak Hagenben, és ezeket így magyarázta tovább: Isten hatalmas sereget támaszt azok ellen, akik a Frigyes király által felkínált békét nem tartják meg. A király első segítsége északról származik, ezért neki is északi irányból kell jönnie, de megvan a pontos ideje, amikor szerencséivel újból jönni fog (ti. a 24. évben). Ezekkel a szavakkal egy kékesfekete táblácskán számításokat mutatott neki a Lélek, ahogy [Kotter] mondta, melyeket valamennyire ő is le tudott rajzolni, miközben ez a művelet sem összeadással, sem kivonással, még kevésbé más egyszerű aritmetikai eljárással nem jött ki. Mégis a Léleknek a tizenegyes összegekről szóló magyarázatából látta, hogy az önmagával való összeadás műveletéből adódik. Mivel azonban a fehértímár egyszerű ember volt, a számítást úgy, ahogy a táblán látta, [B3v] éppen hogy csak meg tudta jegyezni, mert ő alig tudott olvasni és nem ismerte a számokat. Így annyi

maradt meg neki, amennyit tudott, és le tudott másolni. Néhány alábbi számot lemásolt: 1623. 3. 1630. 6./ 21971. 11./ 21. Így ha valaki helyesen összeadja a fenti két évszámot, akkor eredményként a 3251-et kapja, melyet, ha önmagában egyenlően ad össze, 11-et kap⁹⁷, azt a számot, melyet a Lélek a magyarázatban előfeltevésként gondolt. Ezt a számítást magyarázta tehát el a Lélek, amivel a korábbi látomásokra utalt. A mindkét évszám számainak összevonásából tizenegyet adó összeg azt jelenti, hogy elmúlt a tizenegyedik óra, miként azt följebb a három inga jelezte, és a tizenkettedik most kezdődik. Az 1623 és 1630 közepe lesz a nagy sötétség ideje, amit szintén említett fentebb, ekkor fog a pogány százados megtérni. A számok egytől kilencig megegyeznek a Krisztus szenvedéstörténetében említettekkel, miként azokat a fenti háromszögletű figura magyarázatában, a három ingánál már említette. A számokból adódó tizenegyes összeg arra utal, hogy 4 évvel azután (amikor 1624-et fogunk írni), hogy Prága elveszett, Frigyes király ismét visszakapja, és nagy győzelemmel és diadalmenetben fog ismét oda bevonulni.

Egy másik pontban a királyt méregtől óvja. J. és P. csalárságából és ravaszságából azt kell felismernie, hogy őt Isten különösképpen szereti, mivel az ellenségeit leveri, és a veszélyt felfedi előtte. Jákob pátriárka példájával szemléltette a Lélek Frigyes király visszatértét, amire majd akkor kell emlékeznie, amikor alkalom adatik neki, miként Jákobnak adatott, [B4r] akinek huszonegy évet kellett a bátyja, Ézsau elől menekülnie szülőföldjét elhagyva, azután mégis nagy sereggel és javakkal tért haza. Így a királynak is menekülése után a 4. évben, vagyis az 1624-es esztendőben újból nagy sereggel kell visszatérnie, és előző dicsőségére jutnia, amire a király négyféle alakban való megjelenése is utal.

Mindezekről azt parancsolta neki a Lélek, hogy Őfelségének sürgősen adja tudtára. Továbbá még azt mondta neki a Lélek égre mutató ujjakkal: egyedül én vezetek Istenhez. És azt is, hogy tartsd emlékezetedben Jézus Krisztust. Menj békével – mondta aztán, és eltűnt.

Isten óvja az igazakat és taszítsa le a hamisakat.

VÉGE

⁹⁷ Az elírás: $1623+1630=3253$, ahol a számjegyek összege 13, helyesen az 1621-es évszámmal lenne.

2.4.3. A *Wunderbarliche Offenbahrungen* szövegpoétikai sajátosságai

A *Wunderbarliche Offenbahrungen* az első ismert kiadása a laikus próféciaíáknak, ám a szövegén végzett aktualizálás miatt nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy akár már egy korábbi alkalommal is megjelent. A változtatásokból tényszerűen annyi állapítható meg, hogy létezett egy korábbi verzió: hogy ez nyomtatott, vagy kézirat volt-e, nem tudjuk biztosan. A kéziratosa forma mellett szól azonban több érv és adat, melyeket a következő fejezetben részletezek.

Mindez árnyalja a *Wunderbarliche Offenbahrungen* editio princepsként való megjelölését, de – mint egyetlen legkorábbiól ismert verziótól – nem vitatja el, mivel más nyomtatott kiadásra még utalást sem találni. Minthogy a jelenések Comenius átfogó kiadáói tevékenysége révén váltak ismertté, fontos kiemelni, hogy ez az 1623-as editio még az ő közreműködése nélkül jött létre.

A *Wunderbarliche Offenbahrungen* fent ismertetett szövege a kimutatott átszerkesztés által alárendelődik az aktuális politikai eseményeknek. A közölt próféciaíákat jövendőmondásként használja fel a kiadó, vagyis nem tekinti isteni kinyilatkoztatásnak. A jövendölés isteni jellege a politikai mondanivaló megerősítését, gyakorlatilag Isten általi legitimitását szolgálja. Ezért a *Wunderbarliche Offenbahrungen* szövege funkciója szerint sokkal inkább a kortárs politikai röpiratok szövegfajtájával rokonítható, mintsem hogy a bibliában rögzített isteni kinyilatkoztatás folytatása lenne. Az editio princeps szövegtípusának közelebbi meghatározásához, jellemzéséhez azonban szükséges a szöveg felépítésbeli sajátosságainak bemutatása is. A szövegszintű szerveződés ismertetése egyben kiindulópont lesz a későbbi, Comenius-féle kiadások szövegeivel való összevetésnél, illetve más profetikus kiadványokkal való összehasonlításnál.

A szöveg címét voltaképpen az első pár bekezdés rövidített verziója adja, amely egyben a kiadvány tartalmi összefoglalójául és bevezetőjéül is szolgál. Mindezt fametszet illusztrálja az oldal fele nagyságában. A szöveg keretét, a 2.2. fejezetben ismertetett jelenésektől eltérő módon, Kotternak az egyházi bíróság előtt tett vallomása alkotják, amelyre a kiadó beszúrt, olykor akár latin nyelvű megjegyzései mellett a függő beszéd alkalmazása utal. A jegyzőkönyv jelleget erősíti a jelenések helyének és

idejének, illetve a kihallgatás időpontjainak pontos megjelölése.⁹⁸ A szöveg rövid terjedelme és tartalma miatt itt is az időrend válik a legfőbb szervező elemmé.

Az idő- és helymegjelölések által kijelölt koordináták lényeges fogódzót adnak az olvasó számára, hiszen a jelenések minden különösebb magyarázat nélkül, in medias res kezdődnek. A kiadó – feltételezhetően a tömör forma megtartása miatt – nem részletezi a jelenés körülményeit, csak arra szorítkozik, amit a jelenés magyaráz Kotternak.

A *Wunderbarliche Offenbahrungen* témáját felvezető jelenés – mely egyúttal megadja az egész kiadvány alaphangját is – egyértelműen apokaliptikus színezetű. Arra mutat rá, hogy a világ teremtésétől eltelt idő alapján már az utolsó előtti, tizenegyedik órában élnek, közvetlen az utolsó ítélet bekövetkezése előtt. A látomásban megjelent inga által jelzett misztikus szám Krisztus nagypénteki szenvedésének idejére utal, amely szenvedés láttán megtért egy pogány százados. A szöveg kifejezésmódja világos párhuzamot állít fel Krisztus életének eseményei, szakaszai és a világ történetének menete között. Erre az a bibliai analógiára épülő jövendölés mutat, mely szerint egy, Kotter idejében élő hatalmas kapitány fog a pogányságból az igaz hitre térni. Az, hogy az olvasó a pogány kifejezésen mit értsen, nincs meghatározva: hű maradva az analógiához gondolhat a törökökre és a zsidókra, de akár a pápistákra is, szemben a protestánsok igaz hitével.

Krisztus életének a világtörténelem eseményeire való kivetítése a bibliai analógiás gondolkodás csúcspontja, amely a profetikus szöveg belső, sajátos logikáját alapvetően határozza meg. Ennek a logikának a következménye az aktuálisan dúló háborúnak Isten vesszejeként való értelmezése. Vagyis a háború okozta szenvedés, mely egyaránt ér igazat és bűnöst, utóbbiak számára büntetés, míg az előbbieknél megigazulásukra szolgál. Hiszen ezekkel az igazakkal, mártírokkal fog Krisztus második eljövetelekor uralkodni. Ez a kettős szemlélet köszön vissza a kiadványt lezáró formulában: „Isten óvja az igazakat és taszítja le a hamisakat.”

Ezt a gondolati ívet az időrendben felsorolt jelenésekről az egyházi hatóság előtti beszámolók töltik ki, melyek közül a királynál tett látogatás lesz a kivétel és egyben a

⁹⁸ Koraújkori röplapokon végzett vizsgálatok kimutatták, hogy a csodajeleket hírül adó röplapok egyforma legitimációs technikát követnek, mely a csodák hitelességét az időpont és a hely egzakt megjelölésével és a tanúk megnevezésével biztosították. Ez a retorikai technika a lejegyző azon szándékát tükrözi, hogy csak igazat és ellenőrizhető adjon közre. Ezt a módszert követi Kotter próféciai mellett Lorenz Pscherer, Susanna Rügerin és Nicolaus Brigelius jelenéseinek lejegyzője is. Ezen felül egymás hitelességét erősítő argumentációs stratégiaként fogható fel, hogy a hasonló témájú írások egy kötetbe szerkesztve jelennek meg. V.ö.: Michaela Schwegler: „Erschröckliche doch wahrhaftige Neue Zeitung”. Subjektivität und Objektivität in frühneuzeitlichen Wunderzeichenberichten. In: Zeitschrift für deutsche Philologie, 121. (2002.), 72-88.

tartalmi fordulópont. Minden egyes jelenés felszólítja a prófétát, hogy a látomásokat és azok jelentését adja azok első számú címzettjének, a királynak a tudtára. Ez által az ismétlés által a kiadvány egyik kulcsfontosságú momentumává válik a próféta és V. Frigyes találkozója. A találkozó annyiban jelent még fordulópontot, hogy egyes jelenések értelmezését csak ennek megvalósulása után ismerheti meg az olvasó – amely technika ügyesen kelt feszültséget és tartja ébren az érdeklődést a nem túl hosszú, de szimbólumokkal és bibliai allúziókkal terhelt szöveg olvasása során.

A királlyal való találkozó tudatosan szerkesztett középponti helyzetét Kotternak az egyházi tanács előtt tett vallomása előzi meg, melynek során látomásai hitelességét esküvel is bizonyítja. A Lélek nemcsak az újabb jelenés helyére hívja el a prófétát, hanem meghatározza, mikor és miről beszéljen az egyház emberei előtt. Ennek megfelelően a jelenés szólította fel az eskütételre is. Az eskü szövege arra utal, hogy Kotternak legalább ez az egy tárgyalása nyilvános lehetett, amennyiben arról beszél, hogy a jelen levő magas rangú hivatalos személyek, saját felesége és gyerekei, illetve a jelen lévő jámbor emberek előtt vétkezne, ha csak kitalációk lennének látomásai.

Nem véletlen az sem, hogy a királlyal való találkozó elbeszélése után következő jelenés Kotter igaz prófétai szerepét erősíti meg. Azáltal, hogy a tímár rákényszeríti a jelenést, valljon színt, ki küldte, melyik hatalom üzeneteit közvetíti. Miután bizonyosságot nyert arról, hogy egy angyallal beszélget, aki különböző formában – hol öregemberként, hol hat-hét éves fiúcska képében – jelenik meg előtte, folytatódik a korábbi jelenések még részletesebb magyarázata.

Kottert a királyhoz a következő üzenettel küldte a Lélek: tekintsen a király Istenre, akitől a királyságát kapta, tartson lelkiismeretvizsgálatot, hogy igaz uralkodója volt-e népének, és legyen tekintettel alattvalóira, álljon az elnyomottak mellé. Ha ezeket megteszi, illetve békességszerető az ellenségeivel, és bizalmát Istenbe helyezi, az letaszítja ellenségeit, és visszasegíti őt trónjára. A szöveg keletkezésekor bujdosni kényszerült V. Frigyeset egyrészt Jákob pátriárka bujdosásának párhuzamával vigasztalja a próféta, továbbá óvatosságra inti, nehogy ellenségei megmérgezzék.

A jelenések szövege itt lényegében összefoglalja a „jó király” kritériumait. Egyben arra az Ószövetségben gyökerező nézetre mutat rá, hogy a király igaz volta összefügg országa jólétével. V. Frigyes azonban nem pusztán kiváló személye miatt nyer prófétai közvetítéssel isteni támogatást, hanem mert az ellene indított harc apokaliptikus értelmezést kapott. V. Frigyes ugyanis az antikrisztus elleni végső harc vezéréként jelenik meg az oroszánt hét csillaggal ábrázoló jelenésben, akinek a

segítségére Isten északról küld sereget, hogy győzedelmeskedjenek az országban elterjedt visszaélések, elbizakodottság, lelki és testi paráznaság és igazságtalanság felett.

Az ítélet bekövetkezését, és az azt megelőző boldog ezer évet hirdető próféciaák gondosan felépített retorikát követnek. Kezdve a végidő közelségét jelző, a 11. óráról szóló látomáson, a pogányok megtérésén át egészen az antikrisztus legyőzéséig, a csillagokkal körülvett oroszlán megdicsőüléséig, és addig, hogy a világot, mint egy harangszó, egyöntetűen tölti majd be az Isten ígéje. Mindebben kulcsfontosságú szerep jut az 1624-es évnek és V. Frigyes személyének.

Az intő, figyelmeztető funkciójú próféciaák nyomatékosítására a kiadvány a fent már ismertetett számmisztikai kalkulációval zárul. Az eskütétel mellett itt kap különösen kiemelt jelentőséget a tímár tanulatlan, együgyű volta. A befejezés egyben az egész munka összefoglalása, a legfontosabb üzenetek elisméltése, ami nem zárja ki, hogy egy-egy adalékkal még tovább részletezze a jelenések magyarázatát. Itt derül fény például a király ellen merényletet tervezők személyére, akiknek a monogramját adja meg a szöveg. Illetve itt konkretizálódik V. Frigyes 1624-es visszatérése Prágába. Így a legfontosabb üzeneteket háromszor ismétli meg a szöveg, miközben a közvetítő próféta számára folyamatos hitelességet törekszik biztosítani.

Bár a jelenések fő címzettje V. Frigyes, maga a szöveg is tartalmaz olyan utalásokat, melyek szélesebb befogadó réteget céloznak meg. Emellett az a tény, hogy a kéziratos terjesztésen túl nyomtatásban is megjelentek a próféciaák, mutatja, a kor legszélesebb közönségét kívánták megszólítani vele. A kiadvány német nyelve határolja be egyedül az olvasóközönséget, hiszen V. Frigyes visszatérése elsősorban a száműzött cseh protestánsok számára bírt jelentőséggel. Ezt a hiányt fogja Comenius majd pótolni, hiszen az első, általa szerkesztett kiadás cseh nyelven történik. A Comenius-féle kiadások szempontjából a próféciaáknak éppen ez a széles réteget megszólító funkciója nyer jelentőséget. Egyrészt azok a pontok, ahol a szöveg a közönséghez fordulva ostromozza az istentelen életvitelt, megtérésre szólít fel, és bűnbánatra int. Másrészt azáltal, hogy hangsúlyozza, az utolsó ítélet közvetlen közelében élnek, és a végső, apokaliptikus harcok tanúi.

A szöveg mellett érvel, hogy Kotter az ítéletet és üdvösséget hirdető próféciaáknak csak közvetítője. Jelenéseit vízió formájában kapja a Lélek jelenlétében. Ezek során többször elragadtatásba esik, akár napokra is eltűnik, amikor is a Lélek

táplálja és gondoskodik róla.⁹⁹ Mikor magához tér, nem tudja, hol van. A Lélek arra szólítja fel, hogy az alapvetően élőszóban kapott üzeneteket a próféta is szóban adja tovább.

A *Wunderbarliche Offenbahrungen* egyetlen helyen tartalmaz arra való utalást, hogy Kotter a hallottakat jegyezze is fel.¹⁰⁰ A szóbeli jelenések írásban való rögzítésére az Ószövetségben hagyományosan akkor volt szükség, ha a próféta környezete nem értette meg, elutasította a próféciák mondanivalóját. A lejegyzés azt szolgálta, hogy a próféciák üzenete szélesebb körben válhatott ismertté, illetve, hogy a későbbi generációk számára is fennmaradhatott. Kotternek, a szöveg tanúsága szerint, tehát azért kellett jelentést tennie látomásairól az egyházi tanács előtt, hogy azok írásban is rögzítve legyenek. Ez nemcsak a kiadvány kerettörténetét hitelesíti, hanem megkerüli a tímár írástudatlanságából eredő akadályt is. Ráadásul az egyházi tanács előtt tett beszámolójának jegyzőkönyve hivatalos dokumentumnak minősül, mely ismét a kiadvány közlésének legitimitását, megbízhatóságát támasztja alá.

A víziók sajátos szimbólumrendszerre épülnek, amely nemcsak a bibliával, hanem a heraldika címerállataival és alkímiai jelekkel is kapcsolatban áll. Ennek az összetett jelrendszernek a teljes feltérképezése további szélesebb körű kutatómunkát igényel. A szimbólumok értelmezésének egy rétegét azonban maguk a jelenések is közlik, vagy utalnak rá. Így mindjárt az első, a triangulumról¹⁰¹ szóló látomás főként a Szentháromság mellett tesz hitet, és tisztázza az olvasó számára, hogy nem valamely szekta eretnek tanokat hirdető próféciáit olvassa. Az emberi alakban megjelenő angyal ruháját fehér, kék és tűzszín jellemzi, mely az ártatlanságra, a mennyre és szellemi létezésükre utal – ahogy maga a jelenés magyarázza.

A szent Mihály nap utáni jelenések apokaliptikus színezetét a szöveg zárása egyértelműsíti. Így a hirtelen megsemmisülő félelmetes sereg, a kidőlt hatalmas fa, és az égből kongó harang a következőképp magyarázható: az igazak ellen tomboló aktuális

⁹⁹ V.ö.: 6. melléklet, Kotter vándorútjának térképen való ábrázolása. In: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Hg.v. E. Hoffmann-Krayer, Hanns Bächtold-Stäubli. Band VII. Berlin, Leipzig, 1935-36. 350.

¹⁰⁰ „daß er solches alles vorm Rath außsagen solte, da es solte auffgemercket werden.” *Wunderbarliche Offenbahrungen*. A4v.

¹⁰¹ A háromszög a harmónia, az egyensúly, a szintézis szimbóluma. A térben megjelenő hármasság az isteni teremtető erő jelképe. V.ö.: Szimbólumtár. Szerk.: Pál József, Újvári Edit. Budapest. 1997. 190. A háromszög szimbólum a 17. századi forrásokban olyan sokoldalúan fordul elő, hogy jelentéseinek átfogó magyarázata Christoph Geissmarnál is csak mint további kutatási téma jelenik meg. De megállapítható, hogy alapvető hermetikus gondolkodási struktúrák leképezésére szolgál, mint a paracelsusi hagyományban gyökerező földi anima-spiritus-corpus szimbólum és a szentháromságos isteni jelleg alkotta tükörképek. V.ö.: *Das Auge Gottes. Bilder zu Jakob Böhme*. Hg.v. Christoph Geissmar. Wiesbaden, 1993. 64-70.

háborút az Isten megnyeri hívei számára, az ellenség vezetőjét – II. Ferdinándot és a . pápát – letaszítja trónjáról, amivel elhárul minden akadály az elől, hogy az evangélium üzenete betöltse az egész földet, vagyis mindenki az igaz hitre térjen. Kotter Krisztus eljövendő uralmának a boldogságából is kap látomásában ízelítőt, amikor egy rétre ragadja el a jelenés, melyet gyereksívaly és énekszó tölt be.

A jelenések központi szimbóluma az oroszlán, ami egy uralkodót személyesít meg. Erre abból lehet következtetni, hogy címerállatként, vagyis két hátsó lábán állva jelenik meg Kotter látomásában. Az oroszlánnak V. Frigyes személyével feltételezhető azonosítása tehát a Szentírás profetikus könyveinek¹⁰² illetve Pfalz és Csehország címerállatának az egybeesését használja ki. Az oroszlán mellett másik címerállatként a medve jelenik meg, amelynek az oroszlán – isteni rendelésre – egy pofont ad. Bár a szöveg nem magyarázza részletesen, más kortárs próféciaák hagyománya szerint ez a medve a katolikus Bajorországot jelképezi. Az oroszlán a szöveg magyarázata szerint az apokaliptikus harc vezetőjeként jelenik meg, kiemelkedve az őt körülvevő többi fejedelem és hatalmasság közül, akiket körülötte – a végidők hét egyházának mintájára – hét csillag jelképez. Az oroszlán mellső lábai közt a holdat tartja, mely a második negyed szerinti alakjában mozog, ezzel is utalva az idő beteltére, amely végén a jelenés a telehold ragyogásában mintegy megdicsőülve eltűnik a látnok szemei elől.

2.5. Írott források az 1623-as kiadás előtt – a kéziratok terjedése

Christoph Kotter jelenéseinek kézíratairól Comenius a *Historia Revelationum*ban tesz említést. Comenius 1625-ben találkozik először a profetikus szöveggel, amikor Johann Gsell felolvass neki és társainak belőle. Amint fent már említettem, Abraham Mentzel jegyezte le az írástudatlan Kotter jelenéseit, mely szövegek *Visiones Christophori Kotteri* címmel terjedtek. Ennek egy hitelesített másolatát kapta meg Comenius és fordította le cseh nyelvre. De 1659-re, amikor a *Historia Revelationum* megjelent, Comenius barátainak kölcsönadott eredeti példánya már elveszett: „Sed quod exemplar postea mihi inter amicos periit, nec ad manum est.”¹⁰³ A próféciaák 1664-es kiadásának előszavában is hasonlóképp arról számol be: mivel az ő saját példányai a

¹⁰² V.ö.: A négy vadállatról szóló látomásban Dán 7,4, Ezekielnél az Isten szekerét húzó négy vadállat: Ez 1,10, Ámosz 5, 19 az ítélethez kapcsolja, Ezsdrás 4. könyvében pedig az erdőből kiáltó oroszlánként jelenik meg: Ezsd 11,37.

¹⁰³ *Historia Revelationum*. 20.

sok költözés, utazás és az 1656-os lesznói tűzvész során megsemmisültek, kiterjedt ismeretségi köre segítségét kellett kérnie a még fellelhető kéziratok, másolatok megszerzésére. Ekkor azonban nemcsak az elveszettnek hitt 1626-os példányt kapta kézhez, mely azonos volt azzal, amit maga Comenius vitt személyesen az akkor már Hágában tartózkodó Frigyes királynak, hanem Sziléziából másik két kéziratot is küldtek neki.¹⁰⁴ Azt hogy kiktől sikerült ismét megszereznie a kéziratokat, nem említi Comenius, és levelezésében sem maradt fent erre való utalás.

Mindez azt bizonyítja, hogy a laikus kortárs prófécia-kéziratok formában is terjedtek, és számon tartották őket elsősorban a Csehországgal határos Sziléziában és Lausitzban, ahová az 1624-es, rekatolizációt kikényszerítő császári rendelet elől menekültek a csehországi protestánsok. Az a tény, hogy még az 1650-es években is fellelhetőek a fehérhegyi csatához kapcsolódó prófécia-kéziratok, arra utal, hogy az exulánsok körében általános érdeklődés volt e szövegek iránt.¹⁰⁵

Comenius nyilvánvalóan nagy fontosságot tulajdonít az eredeti kéziratok megszerzésének, mindez egyúttal jól jellemzi a prófécia-kéziratokhoz való hozzáállását. Ami egyrészt azt jelenti, hogy tiszteletben tartja az eredeti szöveget, lényegesnek tartja, hogy a próféta által hitelesített verziót adja közre. Másrészt tetten érhető itt Comenius közvetítő taktikája, vagyis, hogy jóllehet megjelenteti a prófécia-kéziratokat, de nem akarja eldönteni az olvasó helyett, hogyan ítélje meg. Természetesen ez megfelel a kor bevált és hatásos retorikájának, miként a hallei kolligátumból idézett *Eine Wunderseltsame Historia und Geschicht, von einem Catholischen Polnischen Rittmeister* esetében is az ismeretlen kiadó szintén „csak” ismerteti az eseményeket, míg azok elbírálását, a tanulság levonását az olvasóra bízta. Comenius személyes érintettsége akkor lepleződik le, amikor nagy lelkesedéssel fogalmaz arról, hogy a prófécia-kéziratok elveszettnek hitt királyi példánya 38 év után mégis megkerült.

¹⁰⁴ „nachdem uns das rechte Deutsche Exemplar so Anno 1626 vor König Fridericum fleissig abgeschrieben gewesen, in händen kommen, und daneben andere zwey Manuscripta anderwärts zugeschickt. Denn das Königliche war verlohren gewesen daß man solches über 20 Jahr nicht erfragen können und wir dahero ein ander Manuscriptum auß der Schlesien suchen müssen und an stat eines zwey erhalten: Nunmehr aber ist jenes durch wunderliche Schickung Gottes auch wiederumb gefunden” *Göttliche Offenbarungen*. 33-34.

¹⁰⁵ V.ö.: Martina Lisá: *The Perception of Prophecies in Bohemian Emigré Circles: The Case of Pirna*. Című előadása In: *Apocalypticism, Millenarism, and Prophecy: Eschatological Expectations between East-Central and Western Europe, 1560-1670*. International workshop of the project Intellectual Networks in Central and Western Europe, 1560-1670. 15-16 January 2009. Institut of Philosophy, Academy of Sciences of the Czech Republic. Továbbá: Vladimír Urbánek: *Eschatologie, vědění a politika*, České Budějovice, 2008. 233.

A kéziratok terjedésének másik forrása a Jacob Böhme köréhez tartozó, kora egyik legjelentősebb hermetikus és theosophikus könyvtárát létrehozó drezdai udvari kémikus, Benedict Hinckelmann kéziratjegyzéke, melyben kétszer is előfordul Christoph Kotter látomásainak lejegyzett példánya.¹⁰⁶ Hinckelmann könyv és kéziratgyűjteményének katalógusa nyomtatásban a *Monatliche Unterredungen* 1692. évi áprilisi számában jelent meg, amely a negyedréti alakú teológiai írások között 1616-os és 1619-es dátummal szereplő Kotter kéziratokat tartalmazza: „Christoph. Kotters von Sprottau in Schlessien Visiones & revelationes. 1616.”¹⁰⁷ továbbá „Christoph. Kotters Visiones. 1619.”¹⁰⁸

Az egyik kézirat mellett feltüntetett 1616-os évszám feltételezhetően a jelenés évére utal, és nem a lejegyzés dátumára – feltéve, ha elfogadjuk a Kotter három éves hallgatásáról szóló történetet. Hiszen az 1616-ban elkezdődő jelenésekről Kotter először hallgat, így azok leghamarabb csak három év múlva kerülhettek nyilvánosságra. Eszerint a jelenések lejegyzése, és azok kézíratos formájának megjelenése nem tehető 1619-nél korábbi időpontra. Mivel a Comenius által a *Historia Revelationum*-ban idézett *Visiones Christophori Kotteri* cím egybevága a Hinckelmann könyvjegyzék címeivel, valószínű, hogy Hinckelmann is Kotter jelenéseinek a Comeniusszal való ismeretsége előtt már elterjedt kézirateit birtokolta.

Egy kevésbé ismert Böhme-követő, Gottfried Gloger von Schwanbach feljegyzéséből, levelezéséből is tudunk arról, hogy sziléziai spiritalista körökben terjedtek Christoph Kotter próféciai, más hasonló, az „Észak oroszánjáról” szóló jóvendölésekkel együtt. Christian Bernhard másolatában jutott Gottfried Gloger von Schwanbach többek között Kotter jelenéseire.¹⁰⁹ Majd egy 1627-ben kelt levelében egy barátjától visszakéri a neki az évek során kölcsönadott saját másolatait: Böhme *Aurora* című munkáját és a *Prophezeyungen* című saját gyűjtését, melyben ismét megtalálhatóak Christoph Kotter jelenései.¹¹⁰

Böhme írásainak németalföldi terjesztője, Michael Le Blon által összeállított

¹⁰⁶ V.ö.: Carlos Gilly, Zur Geschichte und Überlieferung der Handschriften Jacob Böhmes. In: Jacob Böhmes Weg in die Welt. Zur Geschichte der Handschriftensammlung, Übersetzung und Editionen von Abraham Willemsz van Beyerland. Hg.v. Theodor Harmsen Amsterdam, 2007. 39-54. különösen 53.

¹⁰⁷ Monatliche Unterredungen. 261.

¹⁰⁸ Monatliche Unterredungen. 266.

¹⁰⁹ Jacob Böhme mellett Paul Nagel, Valentin Weigel, Adam Haslmayr, Paracelsus, Meister Eckhart műveit, és a rózsakeresztes manifesztumot szerezte meg és másolta le magának Schwanbach. Carlos Gilly: Wege der Verbreitung von Jacob Böhmes Schriften in Deutschland und den Niederlanden. In: Harmsen: Böhmes Weg in die Welt. 73-98. különösen 78-79.

¹¹⁰ A prófécia-gyűjteményben Paracelsus, Paul Nagel, Kotter, és Gräbner jóvendölései találhatóak. In: Gilly: Wege der Verbreitung von Böhmes Schriften. [lásd 108. lábjegyzet], 79. 414.

listában is szerepel Kotter, mint Böhme követője.¹¹¹ Arról, hogy Kottert milyen kapcsolat fűzte Jacob Böhméhez, egyedül a görlitzi orvos, Tobias Kober Böhme életrajzában találunk hivatkozást, amely szerint Kotter ott volt Böhme halálos ágyánál.¹¹² Ebből az adalékból és a felsorolt közvetett utalásokból azt vonhatnánk le, hogy közeli barátság fűzte őket egymáshoz. Akár azt is meg lehetne kockáztatni, nem pusztán véletlen, hogy Böhme halála után elmaradoznak Kotter víziói.¹¹³ Ennek ellenére sem a Kotterrel kapcsolatos forrásokban, sem a szakirodalomban nem találni utalást kettejük barátságára. Ráadásul e felől még Comenius is hallgatásba burkolózik. Teszi ezt annak ellenére, hogy ő maga is – bár név szerint ritkán idézi műveiben – Böhme követői közé tartozik.¹¹⁴

1616 és 1625 között tehát már Német Birodalom szerte elterjedt a prófécia híre és kéziratai is. Ezt Comenius is megállapítja a jelenésekhez írt kommentárjában.¹¹⁵ Erre utal Kotternek a fent már idézett látogatása Berlinben, ahol Christoph Pelargus¹¹⁶ szuperintendens vizsgálta meg jelenéseit 1625-ben, majd a rákövetkező évben is. Pelargus tanult teológus létére nem nyilvánította eretnekségnek Kotter prófeciáit. És miként Comenius, ő sem talált gazdag könyvtárban olyan teológiai, vagy egyéb írást, mely kizárta volna, hogy újabb isteni kinyilatkoztatás is lehetséges.

Kotter prófeciáinak híre egészen Strasbourig eljutott, ahonnan egy követ személyesen fel is kereste, hogy a strasbourgi városi tanács nevében hivatalt és

¹¹¹ Michael Le Blon: Kürzelverzeichnis von Böhme-Anhängern (1646.) Nr. 8. Günther Bonheim: Johann Wilhelm Überfeld und die Gemeinschaft der Engelsbrüder und –schwestern. In: Harmsen: Böhmes Weg in die Welt. [lásd 108. lábjegyzet], 452.

¹¹² Umständlicher Bericht des Herrn Tobiae Kobers, Med. Doct, zu Görlitz, von der Kranckheit, Absterben und Begräbnis des sel. Autoris Theosophi. An die Edlen Herren Schweinichen. Geschrieben, de dato Görlitz, den 21. Nov. 1624. In: Jacob Böhme Sämtliche Schriften. Faksimile-Neudruck der Ausgabe von 1730 in elf Bänden, Hg.v. Will-Erich Peuckert. Bd. 10. 1988. 41.

¹¹³ Jacob Böhme 1624 novemberében betegszik meg, miután visszatér a kihallgatásáról, és még a hónap 17-én meghal. 1624. október 16. Kotter utolsó jelenésének dátuma, de egészen 1629-ig még visszatérnek látomásai álmában.

¹¹⁴ Comenius már korán megismerkedik Böhme írásaival, amelyet az 1622-23-ban írt *Centrum Securitatis* szövege bizonyít, amelyben következő írásaiból merít: *Mysterium magnum*; *Der Weg zu Christo*; *Hohe und tiefe Gründe von dem dreifachen Leben des Menschen nach dem Geheimnuss der dreien Principien göttlicher Offenbarung*. Leggyakrabban mégis utolsó, töredékesen maradt munkájában, a *Clamores Eliae*-ben idézi mint azon reformtanítók egyikét – Tauler, a *Theologia Deutsch*, Schwenckfeld, Sebastian Franck, Vegetus és Lautensack mellett –, akik minden egyetemen megszerezhető tudásnál többet értettek meg. In: Harmsen: Böhmes Weg in die Welt. [lásd 108. lábjegyzet], 461. illetve *Clamores Eliae*. 60.

¹¹⁵ „Sed & per Germaniam res Cotteriana varie fuit agitata: cum non tantum scripta illius alii alii communicarent, sed & varii docti Viri datis ad Mencilum, & inter se, literis, informationem his de rebus peterent.” *Historia Revelationum*. 24.

¹¹⁶ Christoph Pelargus könyvtárát egy erdélyi szász peregrinus, „Petrus Besodnerus Cibirnsi Saxo-Transsylvanus” állította össze 1608 körül, melyben Piscator, Chytraeus, Ficino és Beza művei mellett Duns Scotus, Montanus, Pico della Mirandola, Cusanus, Raymundus de Sabunde és John Fox bibliakommentárjai is megtalálhatóak. Széleskörű érdeklődése miatt és mivel lutheránus generálszuperintendens létére nem kárhoztatta a kálvinistákat, Pelargust kortársai többek között krypto-kálvinizmussal vádolták.

megélhetést ajánljon fel neki. A felkérést Kotter elutasította, mondván nem kapott erre megbízást a Lélektől. A követ 62 pontból álló kérdésgyűjteményére azonban válaszolt és hagyta, hogy egy képet is készítsenek róla.¹¹⁷ Comeniusnak 1657-ben még megvan a 62 kérdés és válasz, de az erről szóló levelezése akkorra már elveszett. A levelezés ténye ugyanakkor nem jelenti feltétlenül, hogy maga Comenius közvetítőként vállalt volna szerepet, hiszen épp Johann Gsell, aki összeismerteti Comeniust Kotterrel, strasbourgi születésű, és Mathias Bernegger¹¹⁸ strasbourgi professzor köréhez tartozott.

A feltételezések mellett azonban leszögezhetjük, hogy Kotter próféciai nagy nyilvánosságot kaptak és rövid idő alatt széles körben elterjedtek. Talán a próféciaak szövegének ez az ismertsége áll a mögött a feltűnő hasonlóság mögött, amit Lorentz Pscherer nevéhez kötött jelenések szövege mutat a *Wunderbarliche Offenbahrungen* lényeges pontjaival. Nemcsak olyan, a kor publicisztikájára jellemző toposz jelenik meg mindkét szövegben, mint a zsidó-német sorspárhuzam, hanem ide tartozik a központi jelentőségű apokaliptikus látomás az ezerszer ezer fős seregről, mely Északról vonul a Német Felföldre. Ez a földrajzi megjelölés a fent ismertetett jelenések közül csak nála fordul elő. Továbbá az áttételesen a világ végét hozó sereg megjelenését kiváltó bűnök, vagy a szintén kulcspozícióban megjelenő címerállat, az oroszlán, mely mellső mancsában kardot tart. De ide tartozik a jelenések azon körülménye, hogy az isteni kinyilatkoztatást közvetítő angyal többnyire hófehér ruhájú, 6-7 év körüli fiú alakjában jelenik meg, vagy az, hogy a jelenést égi muzsika hangja kíséri. Ezen felül olyan, részben stiláris elemek is visszaköszönnek, mint a Jákob pátriárka bujdosását idéző ószövetségi analógia, mely mindkét esetben V. Frigyes cseh trónra való visszatérésének kulcsmagyarázata. Továbbá az a formula, hogy a jelenések látványa olyan szép volt, hogy azt szavakkal nem tudta kifejezni.

Pscherer víziói 1627 és 1631 között jelentkeztek, ezért csak jóval későbbi kiadásról beszélhetünk, mint a *Wunderbarliche Offenbahrungen* esetében. Míg a kardot

¹¹⁷ Historia Revelationum. Historia Christophori Kotteri. 24.

¹¹⁸ Matthias Bernegger (1582-1640) munkáiban a politikai és felekezeti pártok közti különbségek leépítéséért száll síkra. Levelezett többek közt a Johann Valentin Andreae körüli tübingeni tudósokkal, a sziléziai későhumanistákkal, Hugo Grotiusszal és Johannes Keplerrel. Galilei műveit adja ki és fordítja: *De proportionum instrumento cum notis*, 1612, *Systema cosmicum*, 1635. A harmincéves háború elején, 1621-ben jelent meg *Tuba Pacis, occenta Scioppiano Belli Sacri Classico* című háborúellenes politikai vitairata, mely Caspar Schoppe 1617-es művében meghirdetett protestánsok elleni szent háborújával a pártokra szakadt kereszténység újraegyesítését helyezi szembe. Matthias Bernegger munkásságának értékeléséről többek között Wilhelm Kühlmantól olvashatunk: *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat. Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters*. Tübingen, 1982. különösen 43-67., 267-283.

tartó oroszlán képét – ahogy a későbbiekben látni fogjuk¹¹⁹ – akár valamely röplap illusztrációjából is meríthette Pscherer, addig a többi hasonlóság és egybeesés már sokkal szorosabb kapcsolatra enged következtetni a két szöveg között. Ez a kapcsolat létrejöhetett a Pscherer, Brigelius és Rügerin jelenéseit közreadó ismeretlen kiadó személye által is – akiről annyi azért kiderül a szövegekből, hogy számára nem érdektelen a száműzött protestánsok sorsa, és érdeklődik a spiritualista irodalom azon ága iránt, mely a protestánsok győzelmét jósolja meg a viszonylag közeli jövőben bekövetkező világvége előtt. Azonban nem zárható ki az a feltételezés sem, hogy maga Pscherer ismerhette Kotter jelenéseinek a szövegét. Ha azonban a szöveg saját koncepciójánál, a próféták által sugalmazott értelmezésnél maradunk, hogy isteni kinyilatkoztatásról van szó, akkor épp a hitelességet erősíti, hogy mindegyik próféta lényegében ugyanazt a küldetést és üzenetet kapja. Ezáltal azonban lényegesen eltér a koraújkori prófécia az ószövetségi hagyománytól, ahol egyszerre csak egy fölkent prófétája volt a választott népnek.

Persze Pscherer próféciainak szövege el is tér a *Wunderbarliche Offenbahrungen* szövegétől. Határozottabban kiemeli a lutheri hit egyedül igaz voltát. A kezdő, 1627-es látomások 3. és 4. víziójában megjelenő fiúcska olyan fejfedőt visel, melyet az evangélikus lelkészek hordanak templomi szolgálatuk alkalmával, amellet egy könyvet tart a kezében, mely az igaz evangélikus lutheri hitet jelképezi. A másik kezében tartott kehely pedig a két szín alatti szent úrvacsorára utal.¹²⁰ Ezen felül maga a jelenés magyarázza el a látnoknak, hogy mindaz, amit hallott és látott, az nem jelent újdonságot, vagy mást ahhoz képest, ami az Ó- és Újszövetségben lett lejegyezve.¹²¹

A jelenések politikai tartalma és üzenete kevésbé homályos Pscherernél. Egy 1628-as jelenés név szerint V. Frigyesre vonatkozik. „Zum Andern, sagt es, Der vertriebene Churfürst, sol wieder zu seinem Land und Leuten kommen, hat aber keine Zeit ernennet, denn daß es gedacht hat in einer kurtzen Zeit.”¹²² Fontos különbség a *Wunderbarliche Offenbahrungen* és az *Überwunderliche Gesichte* szövegei között, hogy míg az első Frigyeset királyként nevezi meg, addig csak mint választófejedelem szerepel Pscherernél, Rügerinnél pedig bármiféle titulus nélkül. Ez eredhet abból, hogy

¹¹⁹ Lásd még a 4.1. fejezetet. Kotter jelenéseinek Comenius-féle 1632-es kiadása mellett Johannes Plaustrarius azaz Kärcher címlapján is ugyanazt a metszetet találjuk, mely az erdő szélén összetalálkozó három, kardot tartó oroszánt ábrázolja. V.ö.: 2. és 7. melléklet címlap metszeteit.

¹²⁰ *Überwunderliche Gesichte*. A2v.

¹²¹ „denn wir weisen dich auff nichts Newes, sondern in die heilige Schrifft, Altes und Newes Testaments.” *Überwunderliche Gesichte*. C3v.

¹²² *Überwunderliche Gesichte*. C3r.

a *Wunderbarliche Offenbahrungen* kiadása közelebb van V. Frigyes cseh királlyá való koronázásához, de valószínűbb az a következtetés, hogy a próféciák lejegyzője, vagy kiadója érdekelt volt a *Wunderbarliche Offenbahrungen* esetében abban, hogy Frigyes királyként nevezze meg.

Pscherer más jelenései ebből az évből magát az 1631-es évet emelik az apokaliptikus várakozások középpontjába:

„Wenn man schreiben wird Anno 1631 wird die Verfolgung ein Ende haben, und die Feinde der Verfolgungen haben werden durch Gottes Straffe hefftig gestürzt seyn, da wird man singen und sagen: Das hat Gott gethan. In dreyen Viertel Jahren, sagten sie[die Knäblein], wird noch mehr geoffenbahret werden.“

„Anno 1631 wie du vormals gehört hast, werden die verfolgten Christen, wieder Gott loben und dancken, daß sie wieder zu iren Diensten und Behausungen kommen seyn, das soltu ohn alle Schew sagen, und offenbaren, den Verfolgten und Betrübten sols ein Trost seyn, den Gottlosen und Ungläubigen sols eine Warnung seyn“¹²³

Mire azonban eljutunk Pscherer 1631-re datált jelenéseihez, ott már a háború aktuális állása szerint a svéd király kerül a korábban V. Frigyesnek szánt apokaliptikus szerepbe:

„das hat Gott den armen, betrübten, einfältigen Verfolgten und Gläubigen, die solches auch neben seinem heiligen Wort gläuben, ihnen neben seinem Wort zum Trost anzeigen lassen, daß sie wieder auß der Trübsal sollen errettet werden, solches wird geschehen durch den Löwen von Mitternacht, welcher dir zu unterschiedlichen malen ist gewiesen worden, das ist der König auß Schweden, dem wird noch Gott ferner Glück und Sieg geben“.¹²⁴

Ebben az idézetben a jelenés szájából hallhatjuk, hogy a próféciák címzettjei azok a hitük miatt üldözött együgyűek, akik az Írás szavai mellett a jelenésben aktuálisan kinyilatkoztatott isteni szóban is hisznek.

Az utóbbi példát és azt a körülményt figyelembe véve, hogy nem minden megemlített jelenést ad közre a kiadó, Pscherer jelenéseinek szövegénél is felmerül annak a kérdése, nem készült-e egy korábbi verziója próféciáinak, amelyet a kiadó később aktualizálva és felfrissítve más próféciákkal együtt adott ki.¹²⁵ Hiszen Pscherer

¹²³ Überwunderliche Gesichte. B2v. és C2r-v. v.ö.: aedificatio, exhortatio és consolatio elemeit, mint a jövendölés részeit 1. Kor 14, 2-5. Kotternál: zum Trost, Warnung und Beständigkeit (Besserung).

¹²⁴ Überwunderliche Gesichte. D3r.

¹²⁵ A VD 17 gyűjteményében valóban található egy 1630-ban szintén hely és kiadó megnevezése nélkül megjelentetett munka, a következő címmel: Engelische Erscheinungen Offenbahrungen und Gesichte so dreyen Christlichen Personen, einem Schulmeister in der Pfaltz, einem Pfarherren im Marggraffthumb Anspach, und einer Jungfrawen zu Greßlas in Böhmen, zu unterschiedlichen Zeiten wiederfahren, vom Zustande deß Römischen Reichs, unnd der Christlichen Kirchen, Wie nemlich GOTT das unbußfertige Wesen unnd Leben in deutschland straffen, seine Gläubigen auß der Verfolgung erretten, unnd die Feinde seines Worts unnd Nahmens vertilgen und zu Schanden machen wolle. Alles mit Verwunderung und Nachdencken zu lesen. Gedruckt im Jahr Chrsiti, 1630. Ez a két évvel későbbi kiadáshoz hasonlóan

szóbeli jelenéseinek szöveggé válása, textulizálása elsősorban szintén azzal a céllal történt, miként Kotter próféciai esetében is, hogy eleget tegyen a jelenés felszólításának, és minél szélesebb körben adja az emberek tudtára a kinyilatkoztatottakat. Bár nincs adat arra, hogy Pscherer próféciai a nyomtatott verziók mellett kéziratban is terjedtek volna, ezt az ő esetében sem zárhatjuk ki. A két évvel későbbi kibővített újranyomtatás egyértelműen a szöveg iránti élénk érdeklődésről tanúskodik.

3. A laikus jelenéssorozat szövegfajtájának meghatározása

Christoph Kotter jelenései a látnok és kortársai egy részének megítélése szerint isteni kinyilatkoztatások, mely hagyományt majd a prófécia szövegét gondozó Comenius is követ. Miként az ószövetségi prófécia, ezek is az adott kor adott eseményére, helyzetére vonatkoznak. Ennek megfelelően a szövegnek konkrét címzettje van, a *Wunderbarliche Offenbahrungen* esetében V. Frigyes, akihez a hagyomány szerint Kotter el is juttatja a jelenéseket. A prófécia, mint a kritika egyik speciális formája, konkrét feladatot és utasítást ad címzettjének – gyakorlatilag olyan személyt bírál, akit – ha egyáltalán – csak isteni felhatalmazással lehet. E mellett a személyes sík mellett azonban ott található egy általánosabb: a prófécia ahhoz, hogy szándéka szerint változást indítson el, a lehető legszélesebb befogadó réteget célozza meg. A kritika és az új feladatok így a király alattvalóira is érvényesek, kezdve a hatalmat gyakorló tisztségviselőktől az egyszerű emberekig. Vagyis, miként az ószövetségi prófécia esetében, a király személye itt is az egész választott nép helyett áll.

A *Wunderbarliche Offenbahrungen* a fehérhegyi vereség után kialakult történelmi helyzet okait fogalmazza meg és ad tanácsot a kilábalásra. Mivel mindezt üdvtörténeti szempontból teszi, ezért a szövegen belül összemosódik a prédikáció és a politikai röpirat, illetve a jóvendülés határa. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a szöveg megtiltja V. Frigyesnek a hódító háborút, de cseh szempontból jogos trónjának visszafoglalására már buzdítja, sőt azt, mint bizonyosan bekövetkező eseményt, ki is jelenti. Másrészt – a bűnbánati prédikációkhoz hasonlóan – megbánásra, a parancsolatok betartására és a lelki megújulásra, megtérésre inti mind a királyt, mind

negyedrét alakú röpirat még egy lappal rövidebb terjedelmű és Pscherer 1629-es látomásaival véget ér. Az 1632-es kiadás tehát ehhez képest csak egyetlen, 1631-ből származó látomással bővült, mely újra aktualizálja és Gusztáv Adolf személyére alakítja a korábban V. Frigyesre szabott szerepet. A többi szöveget azonban változatlanul hagyja a kiadó.

alattvalóit, amihez a kiindulási alapot a Biblia szövegeivel párhuzamba állított új kinyilatkoztatások szolgáltatják. A király személyét érintő jövődőlés mellett ugyanakkor a nép számára is közöl információkat az elkövetkező évi vetés minőségéről és az időjárásról. Ezek a kalendáriumra jellemző jóslások összefüggnek a jelenés által mutatott és megmagyarázott égi és földi csodajelekkel, melyek az új kinyilatkoztatás magját képezik. Tehát a laikus jelenéssorozat szövege szélesebb kontextusába helyezve több szövegfajta sajátosságát is magán hordja. A következőkben ezeknek az egyes szövegfajtáknak a próféciához való viszonyát, szövegalkotó, a szövegfajta koraújkori jellegzetességeit meghatározó voltát mutatom be részletesebben.

Ehhez először az összehasonlításként, hivatkozási alapként és forrásként szolgáló ószövetségi próféciák körülményeit és sajátosságait vizsgálom. Majd áttekintve az utolsó ítélet várásához kapcsolódó hagyományt, részletezem, hogy az eszkatologikus váradalmak mellett milyen új teológiai gondolatok hatottak megtermékenyítően a cseh testvérek egyházának kialakulására, és ezek milyen összefüggésben állnak a chiliazmussal. A cseh testvérek utolsó püspökeként működő Comenius profetikus tevékenységének bemutatásához azonban nemcsak saját egyházának hagyományát, hanem a kor apokaliptika iránti fogékonyságát is figyelembe kell venni. A csodás jelekkel foglalkozó szövegek vizsgálata pedig újabb kontextust teremt a koraújkori prófécia szövegfajtájának értelmezéséhez.

3.1. Ószövetségi próféciák – kritika és reform médiuma

A próféciák megjelenése az ókori zsidóság történetében a királyság kialakulásához köthető. Mivel az ószövetségi zsidó hit szerint Isten önmagát választott népe történelme során nyilatkoztatja ki, ismeretlen volt számukra a profán történelem és az üdvtörténet szétválasztása. Ezért mind politikai, mind hitbeli nehézségeik megoldásához egyedül Isten akaratának közvetítésére volt szükségük. A királyok, a bírákhoz hasonlóan, közvetítő és közbenjáró szerepet kaptak Isten és a nép között, azaz a politikai mellett papi feladatkörrel is rendelkeztek. A király kötelességei közé tartozott a jog és igazság gyakorlása, népe jólétéről való gondoskodás, és az elnyomottak pártfogása, a békesség megtartása. Feladata nem a hódítás, hanem az esetleges külső ellenséggel szemben az ország védelme, ugyanis a háborút nem a király, nem emberi erő, vagy katonai hatalom, hanem Isten viszi győzelemre. Az ország jóléte, üdvössége annak a bizonyítékává vált,

hogy a király nem vétkezett az Isten ellen.

A *Wunderbarliche Offenbahrungen*ben az első, V. Frigyesnek mint királynak szóló üzenet épp a királyságának isteni eredetét nyilvánítja ki. Egyben felszólítja, hogy alattvalóit lelkiismeretesen védje és irányítsa:

„A királynak 1. maga fölé kell néznie, 2. magába, 3. maga mellé. Maga fölé az Úristenre, mivel Isten rendelte királyságra. Magába azért, hogy királyi kormányzását lelkiismerete szerint úgy vezeti-e, hogy arról számot tudna adni (még ha most egy kicsit bujdosnia is kell). Maga mellett nézzen az alattvalóira, óvja és vezesse őket.”¹²⁶

A második, még fontosabb üzenetben – amelynek jelentőségét aláhúzza, hogy Kotter először csak a királlyal ismertethette – békére szólítja fel a háborúban álló királyt. Lényegében megtiltja neki a támadó háborút. Kotter jelenésének értelmezésében a háború az isteni büntetés eszközévé válik.

„Őfelségének békülékeny szívvel kell mutatkoznia ellenségeivel szemben, (ha azok nem akarnák a békét megtartani) úgy tudják meg, hogy az Úr sereget támaszt ellenük, keletről észak felé és északról dél felé a Német Felföldön, mely nem a király serege lesz, hanem az Úristené.”¹²⁷

Ahhoz viszont, hogy az Isten hadakozzon Frigyes mellett, nemcsak hűnek kell lennie az Úrhoz, hanem Jákob pátriárkához hasonlóan bíznia is kell a segítségében.

A kollektív bűnösség értelmében a bűn az Istentől eredő rend összeomlásának az oka. Ezért a hűtlenség orvoslására olyan valakinek a segítségére volt szükség, aki élő kapcsolatban állt Istennel.¹²⁸ A próféták erejüket az Istenhez való különös közelségből merítették, ebből a spirituális közelségből eredt jellemző tevékenységük: az isteni üzenet közvetítése: *mediatio*, és a népért való közbenjárás: *intercessio*.¹²⁹ A próféták elvetik a kiválasztottság tényére épülő hamis biztonságérzetet, elbizakodottságot,¹³⁰ és arra az etikai döntésre szólítanak fel, Istennel, vagy nélküle akar-e a nép élni. A fennálló renddel szembehelyezkedő, azt kritikával illető magatartásuk miatt azonban sorsuk üldözés és szenvedés volt, ami – paradox módon – őket küldetésük helyességében

¹²⁶ Wunderbarliche Offenbahrungen. A3r.

¹²⁷ Wunderbarliche Offenbahrungen. B1r-v. Itt a jelenés egyértelműen a Dániel apokalipszisében (Dán 11-12.) leírt dél királyának észak királyával folytatott harcát eleveníti fel. A korai újkor próféciai ezer fős serege erre vezethető vissza, ahogy többek közt Johann Heinrich Alsted kronológiai számításait is innen vezeti le. V.ö.: Wilhelm Schmidt-Biggemann: Apokalyptische Universalwissenschaft. J. H. Alsteds „Diatriben de mille annis apocalypticis”. In: PuN, 14. 60.

¹²⁸ V.ö.: RGG⁴ Prophet, 1697.

¹²⁹ Barton, John: The History of Spirituality. Biblical Roots. The Old Testament. Oxford, 2006. 49-50.

¹³⁰ A hamis elbizakodottságnak az idők végét jelző bűnök közé való sorolása jellemző a korai újkor spiritualista vitairódomra. Például lásd Comenius 1664-es Letzte Posaunjának címében az „in verdammliche Sicherheit versunkene Welt”-et szólítja meg. Hasonlóan Friedrich Breckling: Rufende Stimme aus Mitternacht. 1661. Vorrede, 1. és Breckling: Letzte Türcken Posaun. 1683. 5.

erősítette meg, még ha ezért életüket is kellett áldozniuk.

A közvetítő, közbenjáró szerepet egy a társadalom számára kívülálló személy vette fel, akinek a magánéletéről, családi hovatartozásáról, képzettségéről az Ószövetségben csak elvétve találunk említést. Ez nemcsak azt fejezi ki, hogy nem lényeges, papi, vagy előkelő, művelt családból származott-e, vagy egyszerű gazdálkodó, pásztor volt előtte, hanem arra is utal, hogy legtöbbször egy korábban jelentéktelen és ismeretlen ember kerül prófétai szerepbe. Mivel semelyik olyan rendbe se tartozott, amely a tudás és a hatalom letéteményese lett volna, éppen „érintetlensége”, igaz volta folytán vált képessé a kritikus kívülállásra és a közvetítésre. Ennek megfelelően az ószövetségi szövegek foglalkozásuk, hivatásuk szerint nevezik el ezeket a közvetítőket Isten választottjának (Jeremiás), Isten emberének (I. Kir. 13.), szolgájának (Abdiás), vagy hírnökének (Malakiás).¹³¹

Más népek prófétáival ellentétben Isten megismerését nem aktív eszközök segítségével keresték, mint eksztázis, vagy divinációs technikák, hanem az isteni üzenet inspirációként, vízió, vagy audició formájában jutott el hozzájuk. A kiválasztottság és elhivatottság passzív minőségét mutatja a prófétai szerep kényszerítő ereje. A nyája mellől elhívott Ámosz próféta a halálfélelem elemi erejéhez hasonlítja ezt a kényszert: „Ordít az oroszlán: ki ne rettegne? Az én Uram, az Úr szól: ki ne prófétálna?”¹³² Jeremiás pedig arról panaszkodik, hogy Isten rászedte és gúny tárgya lett népe körében, mégis amikor nem mondta azt, amire Isten indította, arról így vallott: „mintha égő tűz volna szívemben, az én csontjaimba rekesztetve, és erőlködöm, hogy elviseljem azt, de nem tehetem.”¹³³

A jelentéktelenség, ismeretlenség a koraújkori prófétáknál még markánsabban jellemzővé válik. Hiszen az Ószövetség idejében még nem volt arról szó, hogy az isteni kinyilatkoztatás lezárult volna, így egy-egy próféta hitelességénél azt kellett lényegében eldönteni, valóban az Úrtól jön-e az üzenet. A koraújkori próféciaák esetében az isteni eredet mellett ezért a próféta szavahihetőségét is nyomatékosabban alá kellett

¹³¹ A két első próféta keresztnéve, Christina Poniatowskáé és Christoph Kotteré külön jelentőséggel bír Comenius számára is, lásd: *Höchstverwundersame Offenbarungen*. Büdingen, 1711. 4. részletesebben: 355. lábjegyzet

¹³² Ám 3, 8. Ez a bibliai hely lesz a kiindulópontja számos röpiratnak, úgy mint a fent már említett Paul Felgenhauer tollából származó, a harmincéves háború kezdetén keletkezett írásának: *Leo rugiens in decisionis propheticæ belli bohémici... durch Leonem ex Sylva, rugientem ad Aquilam*, 1622., mind Friedrich Breckling 1681-ben keletkezett már az egész világ megreformálásáról szóló iratának: *Leo rugiens per Prophetas redivivos*. Gottes Wort, Stimme und Zeugniß für seine Arme und Elenden, wider ihre Bedrenger an alle Secten und Menschen in der gantzen Welt, zu ihrem Leben oder Tod... Friedrich Breckling 1681. FSt 24 F 6 (8)

¹³³ Jer 20, 9.

támasztani. Ezt szolgálja az együgyűség, tanulatlanság toposza. Ha ez – mint a lelkesz Brigeliusnál, vagy a tanító Pscherernél – a külső szemlélő számára tarthatatlan is lenne, akkor legalábbis valamely behatárolt képességben jelenik meg, például nagyothallás, vagy lelki szegénység formájában. A prófétai szerep második legfontosabb elemeként megmarad az üzenet átadásának kényszerítő ereje. Visszatérő elem az újkori próféták élettörténeteiben is, hogy megbetegszenek, elszegényednek, vagy megnémulnak amiatt, hogy vonakodnak az isteni küldetés teljesítésétől. Ez a küldetés számukra azonban már csak az üzenet átadásában, a mediációban merül ki, a népért Istennél való közbenjárásra, engesztelésre nem találtam a kutatott forrásokban példát.

Az Ószövetségben nincs egységes terminológia a közvetítésre, vagy magának a közvetítő alakjának jelölésére. Éppen ezért a jelenséget leíró különböző szavak magyarázó funkciót is betöltenek. Az Ószövetség két leggyakrabban használt héber terminusa arra a személyre, aki ezt a feladatot betölti: az aktív jelentésű *mal'ak* [מלאך], küldött, aki valakinek az üzenetét valakihez elviszi; ez a személy lehet angyal, vagy ember. És a passzív *nabiy'* [נביא], aki egy olyan elhívatott személy – beszélő, hírnök, szóvivő – akit isteni, vagy a Lélektől jövő sugallat sarkall arra, hogy a király és a nép életvitelét, viselkedését rendre utasítsa, vagy jövőbeli eseményeket mondjon meg előre.¹³⁴ A prófétálás eszerint eredendően szóbeli kommunikációs forma. A szóbeliség által mutatkozik meg a prófécia aktualitása: Isten egy meghatározott időpontban adott személyekhez küldi őket konkrét üzenettel. Feladatuk elsősorban magának az üzenetnek az átadása. Viszont nem felelősek azért, hogyan reagál a címzett, és meghallgatásra talál-e nála az üzenet.¹³⁵

A jövőbe látás képessége alapján és az alapján, hogy az isteni üzenet hagyományosan látomás formájában jelenik meg, a fenti kifejezések mellett kezdetektől fogva a „látó, látnok” megjelölést használták a prófétai tevékenységre az Ószövetségben.¹³⁶ E megnevezés funkcionalitását mutatja, hogy a prófétát megjelölő *chozeh* [חזה]; *ro'iy* [ראי] héber szavak a nézni, figyelemmel szemlélni jelentésértékű igékre vezethetők vissza. Az ószövetségi szóhasználatban tehát a közvetítő és

¹³⁴ Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures by Wilhelm Gesenius, translated and edited by S. P. Tregelles in 1857.

¹³⁵ V.ö.: Ez 3, 7, 11: „De az Izráel háza nem akar téged hallgatni, mert nem akarnak engem hallgatni, mert az egész Izráel háza kemény homlokú és megátalkodott szívű.[...] És eredj, menj el a foglyokhoz, a te néped fiaihoz, és szólj és mondd nekik: Így szól az Úr Isten, vagy hallják vagy nem.”

¹³⁶ V.ö.: 1. Sám. 9, 9: „Régen Izráelben azt mondták, mikor valaki elment Istent megkérdezni: Jertek, menjünk el a nézőhöz; mert a kit most prófétának neveznek, régen nézőnek hívták.”

közbenjáró szavak szorosan összefüggnek a próféta, látnok kifejezéssel.

Bár a német és a magyar 'próféta' kifejezés is a görög szóból¹³⁷ eredeztethető, azt teológiai értelemben nem jövendőmondóként és jósként értelmezzük, hanem olyan személyként, aki egy esemény bekövetkezését előre jelzi, arra figyelmeztet. A bibliai, teológiai jelentésben tehát az intő, figyelmeztető karakter kap hangsúlyt, szemben a jövő előre tudásával – utóbbinak a megtérésre való ösztönzésben csak nyomatékosító, szemléltető szerep jut. Az ószövetségi próféták ez által a funkcióbeli eltolódás által határolhatók el más népek prófétai hagyományától, jövendőmondóitól.

A korai korai próféták leírásai arról tanúskodnak, hogy jelenéseik minden érzékük, érzékszervük bevonásával történt. Ezek közül persze a látás dominált, de előfordult az éhségérzet, a szédülés, a hallás, vagy akár a tapintás is. A vizualitás elsődlegességét bizonyítja a jelenés részletező leírása – Comenius esetében illusztrálása, ami a profetikus szöveg funkcionalitását hangsúlyozza.

Az ószövetségi próféciaik esetében az a tény, hogy az elsődlegesen szóbeli kommunikáció idővel mégis leírásra kerül, azt mutatja, hogy szükség volt az isteni figyelmeztetések és ígéretek hosszabb távon való emlékezetben tartására.¹³⁸ A szóbeli üzenet leírásának tényére maguk a próféták is reflektálnak, egyben azt is az isteni sugallat hatása alá vonják.¹³⁹

Az ószövetségi szövegfajta érdekessége, hogy – kevés kivételtől eltekintve – a szerző halála után kerültek lejegyzésre, mégis az egykori aktuális események, időpontok és személyek maradnak a leírt szöveg meghatározó tényezői. Az eltelt idő távlatából, illetve a leírással megnőtt befogadó tábor értelmezésében az egykori események és személyek szimbolikus jelentést nyernek, maga a szöveg felértékelődik, tekintéllyé válik a benne megjövendöltek (újbóli) beteljesedése által. Vagyis a korábbi szóbeli prófétai üzenet konkrét és szűk valóságra való vonatkozása az időben eltolódott lejegyzés által általánossá válik oly mértékben, hogy az az újraértelmezését és egy új valóságra való alkalmazását is lehetővé teszi.

¹³⁷ lat. propheta < gr. prophetes, < pro-phánai = vorher-sagen, v.ö.: Kluge: Etymologisches Wörterbuch [lásd 5. lábjegyzet], 650.

¹³⁸ Ámosz, a pásztorból lett próféta, az első "író-próféta", aki lejegyzte az Úr napjáról szóló isteni üzenetet, mivel környezete az ítéletre vonatkozó jövendöléseit elutasítja. Nem véletlen, hogy Comenius épp az ő nevét veszi fel.

¹³⁹ A könyvbe, táblára írt szöveg „tanúbizonyosság”, „hogy megmaradjon az utolsó napra bizonyáságul örökre”. És 30, 8.

3.2. A prófétai hagyomány továbbélése a kronológia és a chiliazmus összefüggésében

A prófécia szövegtípusa már a kezdetektől összefügg a világ korszakolásáról és az időszámításról alkotott elképzelésekkel. Részben, mint konkrét ítéletet közvetítő, az ítélet napját, azaz a teremtet világ végét és az üdvösség új világának a kezdetét megjövendőelő szöveg, részben, mint arra utaló későbbi értelmezés. Breisach kronológiatörténettel foglalkozó munkájában a következőképp foglalja össze a történetírás keresztény gyökereit.¹⁴⁰ Az ószövetségi írárok olyan történelemszemléletet tükröznek, melyben a zsidó törzsek történetének látható eseményei mögött az azokat irányító isteni terv áll. Isten maga alakítja a történelmet, melynek vége az üdvösség evilági megvalósulása lesz. A babiloni fogság után ez az üdvösségvárás Messiás-várássá alakul át.

Míg azonban az ószövetségi próféták az üdvösség eljövételét egy új, messiási királyság földi megvalósulásában látták meg, addig a keresztények értelmezésében ez az üdvösség már a Krisztus személyében eljött megváltó második, az utolsó ítéletet meghozó eljövételét jelenti. Az Ótestamentumban megjövendőelő Messiás a keresztény hit szerinti értelmezésben Krisztusnak, Isten fiának az eljövételét és működését jövendőelőte meg, ezáltal az Újszövetség az Ószövetség magyarázatául szolgált. Ezen kívül azonban a két testamentumban elmesélt történetek nem alkotnak egy folytonos ok-okozati láncot.

A két testamentum közti kapcsolatot „Isten akarata teremtetette meg, melyet így kizárólag a hit fényében lehetett megérteni. A múlt, a jelen és a jövő eseményeinek összeegyeztetésére szolgáló jellegzetes módszerek az allegória, az előképek és a tipológia lettek. Mind a három módszer azt a tételt támasztotta alá, hogy az Ótestamentumban fellelhető események és kijelentések közvetlenül vonatkoztak, vagy adtak magyarázatot az Újtestamentum bizonyos jelenségeire – e kapcsolatteremtő módszert pedig a későbbiekben a Biblia korát követő világra is kiterjesztették”.¹⁴¹ A bibliai analógiás gondolkodás a koraújkori próféciaáknak is az alapja marad, mivel ezáltal olyan jelenségekre lehet ok-okozati magyarázatot adni, melyek a formális logika szabályai szerint nem léphetnének kauzális viszonyba.

¹⁴⁰ V.ö.: Ernst Breisach: Historiográfia. Budapest, 2004. 86-105.

¹⁴¹ Breisach: Historiográfia. 88. lásd Ireneus példáját lejjebb, aki Ádámot Krisztus előképének tekintette, s aki a történelmet a korábbi események magasabb szinten való megismétlődéseként értelmezte.

Minthogy a keresztények a történelmet szintén a világ és Isten kapcsolatának függvényében értelmezték, melyhez az Ó- és az Újszövetség írásai történeti forrásul szolgáltak – egyúttal az isteni kinyilatkoztatás hordozójaként, kizárólagos tekintéllyel bírtak – így a történelmet a világ keletkezésétől Krisztus végső, második eljöveteleig tartó folyamatként értelmezték. Ez a szemlélet döntő módon befolyásolta a világ korszakolásáról és az időszámításról alkotott elképzeléseiket – gyakorlatilag egészen a kora újkorban végbemenő szemléletváltásig. Ami azt jelentette, hogy a Biblia alapján, a matematika, a csillagászat és az ókori történetírók segítségével próbálták megállapítani a teremtés, Krisztus születése és saját koruk közt eltelt időt, és tettek kísérletet az utolsó ítélet időpontjának meghatározására. Ezzel a történetírást az üdvtörténet szolgálatába állították.

A kora kereszténység körében – nagyjából a keresztényüldözésekkel párhuzamosan – éltek azok a váradalmak, melyek Krisztus második eljöveteleének közeli bekövetkezésével számoltak, mivel az aktuális politikai eseményekben az Újszövetség utolsó ítéletre vonatkozó jövendöléseit vélték felfedezni. Ez az eszkatologikus szemléletmód egyes körökben rajongó, profetikus és chiliaszta hangot kapott, amit a hivatalos keresztény egyház egészen a 3. század közepéig többé-kevésbé tolerált.

Az eszkatológia teológiai fogalma a legvégső dolgokra, a világ végső idejére irányuló gondolatokat, elképzeléseket gyűjti össze, míg az apokaliptika, apokaliptikus szavakat a Jelenések könyvében lejegyzett, konkrét elképzelésekre való utalásként alkalmazzuk. Az Apokalipszis 20. könyvének szó szerinti értelmezéséből született meg a chiliazmus (angolszász terminológiában millenarizmus) kifejezése,¹⁴² vagyis az abban való hit, hogy Krisztus ezer évig fog uralkodni az igazakkal, a mártírokkal a földön, ami alatt a sátán meg lesz kötözve. Mivel a chiliazmus alapvetően földi uralmat feltételez, az ehhez kapcsolódó elképzelések nem nélkülözik a politikai vonatkozást sem.

A történelem és a keresztény egyház szerepének változásával azonban a fogalom konkrét, szó szerinti, hús-vér, azaz „crassus” jelentése háttérbe szorul, és az allegorikus értelmezést előnyben részesítő, úgynevezett „chiliazmus subtile” vált elterjedté. Azaz

¹⁴² Lásd a chiliazmus fogalmát bővebben: Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 2. Tübingen 1999. 136-144.; Theologische Realenzyklopädie. Bd. 7. Berlin, New York 1981. 723-745.; Historisches Wörterbuch der Philosophie. Unter Mitwirkung von mehr als 700 Fachgelehrten. Hg.v. Joachim Ritter. Bd. 1. Darmstadt 1971. Chiliasmus szócikk: W. Biesterfeld, W. E. Mühlmann, 1001-1006.; Sparr, Walter: „Chiliasmus crassus“ und „chiliasmus subtilis“ im Jahrhundert Comenius’. Eine Mentalitätsgeschichtliche Skizze. In: Internationales Comenius-Kolloquium. Sammelband redigiert von Norbert Kotowski und Jan B. Lásek. Bayreuth, Prag, 1992. 122-129.

nemcsak az ezer esztendőért értették képletesen, hanem Krisztus földi uralkodása és az igazak materiális-érzéki királysága helyett egy szellemi-lelki uralmat képzeltek el.¹⁴³ Ez a fordulat már megfigyelhető Ireneus és Origenes érveinek szembenállásában, amit majd Jeromos és Ágoston erősít meg állásfoglalásával.

3.2.1. Egyházatyák

A világ végét a közeljövőre váró montanista tanok hívei mellett a korai keresztények köréből Tertullianus, Commodian és Lactantius munkáiban maradtak ránk érvek és kijelentések e földi ezer éves uralom megvalósulása mellett. A Comenius által is gyakran idézett Ireneus egyházatyája (ca. 135-202) a gnosztikus tévtanok ellen írt üdvtörténeti munkájába chiliaszta tanokat épít be a feltámadás nem allegorikus értelmezéséről, az új földről és Jeruzsálem megújulásának megvalósulásáról, arról, hogy Ábrahám örökségként megkapja a földet.¹⁴⁴ A végső üdvösség elérése és a föld újateremtésének víziója folyamatos növekvést és fejlődést feltételez, míg elér a teremtett világ az Isten fia által irányított földi birodalom beteljesült állapotába. Ireneus Krisztus személyét párhuzamba állítja Ádáméval, vagyis azáltal, hogy Krisztus Ádám nemzetségéből származott, a keresztfán engedelmségből elszenvedett halála által semmissé teszi a régi Ádám engedetlenségét: hogy evett a tiltott fáról. A régi és új Ádám közti távolságot Ireneus az „emberiség nevelésének” gondolatával hidalja át. Ádám még az emberiség gyerekkorában élt, míg Krisztussal eljött a felnőtté érés kora, mely így egyetlen egységes folyamatként láttatja az emberiség történetét.

Lactantius *Divinae Institutiones* című munkájának végén Hermes Trismegistos,

¹⁴³ Johannes Wallmann ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a chiliaszta jelző nem feltétlen fogja jelenteni, hogy annak munkásságában, célkitűzésében központi szerepet kapna a Jelenések Könyvének 20. fejezete. Mivel hasonló jövődöléseket már az Ószövetségi prófécia is tartalmaznak, miként Dániel vagy Ezdrás könyve. Ez utóbbi szöveghelyek értelmezése a mérvadó például a joachimítáknál, Thomas Müntzernél vagy akár a táborítáknál. A 16. század végétől megjelenő váradalmak ezzel szemben már kiemelten a Jel 20. fejezetére építenek, mint az Johann Heinrich Alstednél vagy Joseph Mede-nél megfigyelhető.

A definiálás másik problémáját az ezer év értelmezése jelenti, mely numerus perfectionisként szimbolikusan, hosszabb vagy rövidebb időszakaszokra értelmezhető. Illetve különbség található aközött, hogy Krisztus földi uralma jön-e el, vagy a Lélek kiáradása várható. Wallmann végül Alsted meghatározásához csatlakozik, amennyiben minden, az ezer évre vonatkozó meghatározást arra az alapkérdésre vezet vissza, hogy „An sit futura aliqua felicitas Ecclesiae in his terris ante ultimum diem; et qualis illa sit futura?” V.ö.: *Diatrise de Mille Annis Apocalypticis*, Frankfurt a.M. 1627, 70f. Továbbá: Johannes Wallmann: *Pietismus und Chiliasmus. Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock: Gesammelte Aufsätze*. Tübingen, 1995. 410-417.

¹⁴⁴ V.ö.: *Adversus haereses* 5. könyv 23, 32, 35. Angol fordításban: <http://gnosis.org/library/advh5.htm> [2014.05.18.]

Hystaspes és a Sybillák próféciaira támaszkodva festi meg vízióját az igazak ezer éves uralmáról Krisztussal, amely a termékenység, a béke és a fény országa lesz, amely nem ismeri a sötétséget.

A chiliaszta tanok ösztönzően hatottak az időszámítás problematikájára és a világ korának meghatározására, ami ahhoz volt szükséges, hogy ki tudják számítani, mennyi idő van még hátra a világ fennállásából, és mikortól kezdődik Krisztus ezer éves uralma. Mivel a Szentírást tekintették a kinyilatkoztatás hiteles forrásának, ezért a kronológiához is innen merítettek: nagyobb számban az ószövetségi profetikus írásokból, illetve az újszövetségi Jelenések könyvéből. Eszkatológikus értelmezést kapott a Dániel próféta könyvében leírt Nabukadnezár babiloni király négy világbirodalomról szóló álmának megfejtése, mely szerint a világ történelme Isten földi királyságával ér majd véget.¹⁴⁵

Az újszövetségi szőlőmunkásokról szóló parabola alapján Origenes öt korszakra osztja fel a világ történelmét.¹⁴⁶ A teremtés hat plusz egy napjának mintájára is készült korszakolás, mely megerősítést nyert a János jelenéseiben leírt hét pecsét feltörésének számszimbolikájában, ahol a hetedik pecsét feltörése a világ történelmének végét és az utolsó ítélet megkezdését jelzi. Emellett az apokrif iratok közül Ezsdrás negyedik könyvének ítélet leírása és korszakolása válik népszerűvé, mely voltaképpen explicite a Dániel könyvében leírt jelenésre épül.

„A sas, amelyet a tengerből felszállni láttál, az a negyedik birodalom, amely megjelent testvérednek, Dánielnek látomásában. De ő nem kapott olyan értelmezést, mint ahogyan én most értelmezem, vagy értelmeztem előtted. Íme napok jönnek, és támad egy birodalom a földön, amely rettentőbb lesz minden korábbi birodalomnál. Egymás után tizenkét király uralkodik majd benne. [...] És az oroszlán, melyet az erdőből fölemelkedni és ordítani láttál, aki szólt a sashoz, és szemére hányta igazságtalan tetteit és minden beszédét, amint hallottad, ő a Fölkent, akit a Magasságos a végidőre tartott fenn, aki Dávid magvából ered, eljön és beszélni fog velük, hogy vádolja őket és gáztetteiket, hogy szemükre hányja igazságtalanságaikat, és nyíltan rájuk bizonyítsa gőgjüket. Mert először elevenen állítja őket ítélőszék elé, vádat emel ellenük, és úgy semmisíti meg őket. Megmaradt népemet pedig fölszabadítja irgalmasan: azokat, akik megmenekedtek a végidőre. Örömmel tölti el őket, amíg el nem jön a vég, az ítélet napja, amelyről kezdettől fogva beszéltem neked. [...] „Mert a világidő tizenkét részre van osztva, és ebből tíz már eltelt, a tizediknek az első fele, kettő van még hátra meg a tizediknek a második fele.”¹⁴⁷

¹⁴⁵ „És azoknak a királyoknak idejében támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol, és ez a birodalom más népre nem száll át, hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké” Dán 2, 44.

¹⁴⁶ Nem véletlen, hogy a Wunderbarliche Offenbarungen nyitó jelenésében éppen a szőlőmunkások története köszön vissza. „Ez most a tizenegyedik óra, amikor a gazda kiment, hogy az utolsó munkásokat is felfogadja szőlőjébe, ami után nemsokára a napi bér utolsó kifizetése következik.” A2v.

¹⁴⁷ V.ö.: Apokalipszisek. Apokrifek. 1997, 41-42. Ezsdrás negyedik könyve. 11. fejezet, ötödik látomás: A sas; 45. Ezsdrás negyedik könyve. 14. fejezet, Hetedik látomás: A szent könyvek leírása. Christoph

Az időszámítás alakulásában fontos állomás Eusebios *Krónikája* és *Egyháztörténete*. A hellenisztikus történetírókra és az olimpiai időszámításra támaszkodó műve kísérletet tesz Krisztus születési időpontjának meghatározására, amit 5198 évvel számít Ádám és 2015 évvel Ábrahám után.¹⁴⁸ Eusebios görög nyelvű *Krónikája* Jeromos latin fordításának is köszönhetően terjed el a nyugati kereszténység körében, és határozza meg évszázadokra a kronológiát, és a történetírás üdvtörténeti irányultságát.

Míg a keresztényüldözések hatására a korai keresztények körében felerősödtek az eszkatológikus váradalmak, addig a kereszténység államvallássá válásával ez a hit kiegészül az utolsó ítéletet megelőző, Krisztus által kormányzott boldog ezer esztendő földi megvalósulásával, melyben az istenkirályságot a kereszténnyé vált Római Birodalommal azonosították. Egészen a Római Birodalom bukásáig zavartalanul működhetett ez a szemlélet, mely a Birodalomban a kereszténység támaszát látta. Az egyház anyagi és politikai hatalmának növekedésével ezt az ezerévnnyi irdőtartamot allegorikusan végtelen hosszú időtartamra tágították ki, míg az ezzel ellenkező, szó szerinti, „crassus” értelmezést 431-ben az efezusi zsinaton eretnek tanként elvetették, és az erről szóló írásokat a háttérbe állították.¹⁴⁹

A Római Birodalom bukása egyik visszhangjának tekinthető Ágoston *De civitate Dei* című történelemteológiai munkájában kifejtett értelmezése a szent és a profán, a „civitas Dei” és a „civitas terrena” viszonyáról. Ágoston a két hatalom szétválasztása mellett érvel, vagyis kimondta, hogy a világ e két államot csak tökéletlen formájában ismeri, egyúttal tagadta Isten országának és a földi intézmények azonosságának lehetőségét. Ezáltal szembehelyezkedett a radikális chiliasztákkal, akik Isten földi királyságába vetett hitük által a szent és a földi egyidejű és tiszta megvalósulásában

Kotter látomásában már a tizenegyedik óráról van szó. További hasonlóság Ezsdrás negyedik könyvével, hogy szintén mezőn, lakott területtől távol történik a jelenés, melynek központi szimbolikája a sas és az erdőből kijövő oroszlán. V.ö.: Dán 7, 4.

¹⁴⁸ Eusebios itt Julius Africanus világhét számítását fejlesztette tovább, Kronográfiájában 5500 évre teszi a világ korát Krisztus születéséig, a hatodik évezred elteltével pedig a világszombat következik, vagyis Krisztus ezer éves királysága. Luther más számításokat vesz majd alapul és a részben Carion Krónikájára visszanyúló Supputatio annorum mundi című művében úgy számolja, Krisztus halálával a negyedik ezer év ér véget, ő maga pedig a 6000. év és az ítélet előtt kevesebb, mint 500 évvel él, a 9. órában. Lásd.: Martin Luther: WA, Bd. 53. 124-125.o.

¹⁴⁹ V.ö.: Historisches Wörterbuch der Philosophie. [lásd 142. lábjegyzet], 1003. Ezért gyakorlatilag mind a katolikus mind a protestáns teológia máig alig foglalkozik részletesen a chiliazmus kérdésének történeti alakulásával, vagy ha mégis, azt mint eretnek tant pellengérezi ki, mint Heinrich Corrodi: Kritische Geschichte des Chiliasmus című munkája, vagy politikai színezettel mutatja be, mint például Amadeo Molnár munkái, illetve Jürgen Moltman: Das Kommen Gottes. Christliche Eschatologie. Gütersloh, 1995.

hittek. Ágoston ezek ellenére megmarad annál a meggyőződésnél, hogy az egyház Krisztus uralmát képviseli a földön, melyet az utána következő hagyomány is átvett.

A szent és a profán szétválasztásának tematizálása a történetírással nézve azzal a szelekcióval járt, hogy az Isten államával kapcsolatos múltbeli események fölértékelődtek, illetve mindent ennek a fényében próbáltak láttatni. A Római Birodalom bukása azonban azt eredményezte, hogy újra föl kellett tenni a kérdést Istennek az emberiség történetére vonatkozó tervéről. Újra kellett értékelni az egyházi és világi hivatalok viszonyát, és akár magát az időszámítást is.

A történetírók ezért továbbra is gyakran fordultak az Ószövetségben leírt próféciaikhoz, mint Isten tervének kinyilatkoztatásához, mely az előkép-szemlélet alapján saját koruk eseményeit volt hivatott megvilágítani. Ennek mintájára nem hagyták figyelmen kívül a kortárs próféciaikat sem, annak ellenére, hogy az analógiakeresés módszerében rejlő tévedési lehetőségek miatt ennek a létjogosultsága vitatott volt. A kortárs próféciaikhoz hasonlóan minden csodás jelenséget és előjelet is számba vettek, gyűjtöttek, majd listákban adtak közre, melyek a bekövetkezett eseményre figyelmeztettek, azt magyarázni tudták, és ezáltal jelentőségét növelték.

Az első században élők szemléletét tehát Krisztus megígért, közeli eljövételének várása határozza meg. Ágoston – aki kezdetben maga is érdeklődött a chiliaszta tanok iránt – végül sajátos értelmezést alakított ki, az amillenarizmus tézisének, mely szerint Krisztus első eljövetele egyben ezer éves uralmának kezdetét jelenti. A *De Trinitate* című művében kifejtett korszakolása a világot három nagy történelmi korra bontja, melyek közül a középső kor, a törvények kora (sub lege), azaz a történelmi világ kora hat szakaszra osztható, illetve hatezer évre tehető. Ahol az utolsó, hatodik ezer évet Krisztus működésétől második eljövételéig számította. A „hatezer év” hagyományát a Teremtés könyvében leírt hat nap és a hetedik, sabbath nap arányára, továbbá a zsoltáros azon mondatára vezette vissza, mely szerint „Mert ezer esztendő annyi előttem, mint a tegnapi nap, a mely elmúlt”.¹⁵⁰

Amikor az első század elmúltával Krisztus második eljövetele elmaradt, végképp szükségessé vált a nézetek átértelmezése, mely megerősítette az ezer év allegorikus meghatározását. E mellett azonban bűvópatakként később is előbukkannak számítások és évszámok, melyek az ezer év beköszöntét jelölik meg. Elsősorban a nép körében maradt élénk ez az eszkatologikus érdeklődés, mely nem ritkán szociális kritikával is társult.

¹⁵⁰ 90. zsoltár 4.

3.2.2. Fiore és Cusanus

A középkor apokaliptikus irodalmának Ágoston tekintélye mellett Joachim Fiore a meghatározó személyisége. Fiorénak a profetikus-historikus írásmagyarázata, és a Szentháromság egyes személyeire lebontott korszakolása igen termékeny talajt nyújtott a későbbi utópikus és chiliszta értelmezésekhez. Míg a korábbi skolasztikus érvelés szerint Isten és ember közös történelmében egyetlen döntő fordulat volt: az ószövetségből az újszövetségbe, Izraeltól az egyházba való átmenet, addig Fiore egy további, jövőre irányuló fordulatot jelöl meg: a szóból a hitbe, Krisztustól a Lélek felé. Fiore a *Liber Figurarium*ban kifejti, hogy hármas tagolású történelemfelfogása nem egymástól elkülönülő egységekből építkezik, hanem a három „status” egymásba kapcsolódó gyűrűkként átfedi egymást.¹⁵¹ Ugyanakkor a Lélek kora még nem a világ végével egyenlő, nem Isten örök végső uralma, hanem egy történelmi kor. Az átmenet „csak” minőségi ugrás a történelemben, nem a történelem vége.¹⁵²

A Clairvaux-i Bernát reformjától számított Szentlélek kora a szerzetességet, a spirituális életformát és az egyetemes pápaság elvét helyezi középpontba, melyben a „plenitudo intellectus”¹⁵³ uralkodik. Ez az örök evangélium kora, melyet minden népnek hirdetnek, és amelyben a „viri spirituales”, a lelki emberek elitje kormányoz. Fiore azt az elképzelést viszi tovább, ami szerint a történelem változása az Isten megismerésében való növekedéssel jár együtt, egyben a korszakoknak az egyén életére vonatkozó vetületével is foglalkozott.

Bár Fiore nem vont le újszerű elgondolásaiból radikális következtetéseket, megtette azt utókora. Egyrészt a kontemplatív monasztikus rendeknek szánt elsődleges szerepénél fogva, másrészt a historikus értelmezésből adódóan aktualizálták a végidőkre vonatkozó próféciákat, mint például a koldulórendi chiliaszták, a spirituális ferencesek, az amalrikánusok mozgalma, vagy Thomas Münzer és az újrakeresztelők. Emellett azonban olyan történelmi eseményekben is megerősítést találtak a joachimiták

¹⁵¹ V.ö.: Il Libro delle Figure, XI b. tábla, in: Apocalyptic spirituality - Treatises and letters of Lactantius, Adso of Montier, Joachim of Fiore, the Franciscan Spirituals, Savonarola. Ed.: Bernard McGinn. New York, 1979.

¹⁵² Moltman: Das kommen Gottes. [lásd 149. lábjegyzet], 164.

¹⁵³ Cusanus is a csupasz és tiszta megismerést teszi meg az Isten megismerésének feltételévé v.ö.: Cusanus: De Beryllo című műve 70, 5-10. és Comenius: Labyrint světa című művének párhuzamát a 4.3. fejezetben.

eszkatologikus, chiliaszta váradalmaikra, mint az 1347 és 1353 között pusztító nagy pestisjárvány, vagy a pápák majd száz évig tartó avignoni fogsága.

Az anabaptisták lesznek azok, akik az 1519-től Velencében újra nyomtatott műveivel felelvenítik Fiore szellemét: *Liber concordiae novi ac veteris testamenti, Psalterium decem chordarum* (1527) és az *Expositio apocalypsis* (vagy *Apocalypses nova*, 1527).¹⁵⁴ A münsteri anabaptista állam gyakran idézett példája Isten királyságának földi megvalósítására, amelynek kudarcát a chiliaszta tanoktól való elrettentő példaként sokáig emlegették. – A chiliazmus elvetése a reformáció konfesszionalizálódó felekezetei részéről lényegében az úgynevezett „chiliasmus crassusnak”, vagy más megközelítésben a premillennarizmusnak az elvetése.¹⁵⁵ Hiszen Luther maga is azt vallotta, hogy a történelmi idők végén él, az utolsó ítéletet megelőző, utolsó, Antikrisztussal vívott harc tanúja, sőt annak egyik főszereplője.

Az Európa szerte elterjedt joachimizmus egyformán megtermékenyítően hatott nemcsak a heterodox tanokat hirdetők, hanem az egyház kereteit megreformálni szándékozók körében is. Az ágostoni és joachimi történelemszemlélet egyik újragondolója Nicolaus Cusanus, aki *Coniectura de ultimis diebus* (Mainz, 1446) című munkájában kifejti nézeteit az időszámításról, a történelem menetéről és a végső időkről.

Donald D. Sullivan tanulmánya szerint Cusanus egy új rendszert alkot Ágoston és Fiore, illetve a joachimiták elképzeléseit ötvözve.¹⁵⁶ Cusanus kronológia iránti érdeklődésére egy korai, 1424-es, a páduai egyetemi évei alatt írt vázlatát hozza példaként, melyben a világtörténelem periodizálását a bolygók mozgásához kapcsolta: a Szaturnusz és a Jupiter nagyjából 238 éves együttállásának ciklusához, aminek alapján Kr. e. 3164-re tette az özönvíz időpontját.

Több okból jelentős ez a korai írása, annak ellenére, hogy ez az asztrológiai munkája töredékes marad, illetve, hogy pár évvel később már maga is elveti az ilyen jellegű számításokat. Egyfelől, mert azt mutatja, hogy Cusanus nem félt újragondolni, kijavítani egy már meglévő hagyományt, másrészt alapvető érdeklődését tárja elénk a

¹⁵⁴ Moltman: Das kommen Gottes.[lásd 149. lábjegyzet], 180.

¹⁵⁵ A radikálisabb premillennarizmus Krisztus eljövételétől számítja a boldog ezer év beköszöntét, míg a postmillennarizmus a parusiát az ezer év letelte utánra teszi. Ez utóbbi felelt meg a reformáció korabeli felfogásának, egyben ez által a különbségtétel által tudott a lutheri és kálvini egyház elhatárolódni a protestantizmus radikálisabb irányzataitól. V.ö.: TRE Bd. 7. 739. és RGG⁴ Bd. 2. 141.

¹⁵⁶ Donald D. Sullivan: Apocalypse tamed: Cusanus and the traditions of late medieval prophecy. Journal of Medieval History, Volume 9, Issue 3, September 1983. 227-236.

történelem és a kronológiai számítások iránt,¹⁵⁷ végül már itt kimondja Krisztus inkarnációjának központi jelentőségét a világ történelmében.

Majd egy 1441. január 1-jén Augsburgban keltezett prédikációjában egyesíti először a kronológia két bevett megközelítési módját: az emberi életszakaszok által szabott ágostoni-ireneusi mintát és Krisztus élettörténetét. Ennélfogva Jézus földi működése az emberi történelem paradigmájává válik,¹⁵⁸ így ha összehasonlítjuk a kettőt, megtudhatjuk, mit tartogat az idő számunkra. Cusanus ehhez – részletesebb magyarázat nélkül – Krisztus földi életéveit ötven évvel azonosítja. Aminek a háttérében az ötvenévente számított szombatév, jubileumi év, azaz az „Úr kegyelmének esztendeje” áll.¹⁵⁹ Így jut arra a következtetésre, hogy saját kora épp Krisztus huszonkilencedik életével egyezik meg. Az 1450 után kezdődő harmincadik évében lép majd a nyilvánosság elé, és kezdi meg működését: az evangélium hirdetését és az általános megtérésre való felhívást – mindezt a Jordánban való megkeresztelkedéssel kezdve. Vagyis Cusanus értelmezésében a jelen még Keresztelő János, a Messiás előfutárának kora. Fiorétól kölcsönzött fogalommal élve a „viri spirituales” kora, Cusanus terminológiájában a „sancti vires” ideje.

A kronológia ezen elv szerinti felosztását követve épp a 17. század közepére esik majd Krisztus kínszenvedése és feltámadása. Azaz ekkorra jövendőli meg Cusanus az egyháznak, mint Krisztus testének az Antikrisztus által történő üldözését, amihez hozzá tartozik, hogy a pápa és a papok ugyanúgy megtagadják Krisztust, mint Péter. Végül 1700 után következik be – Krisztus feltámadásának megfelelően – hogy újra életre kel az egyház is, de ekkor már egy nyáj lesz és egy pásztor, Krisztus ismerete és a benne való hit pedig elterjed az egész földön. Az utolsó ítélet tehát valamikor 1700 és 1734 között fog bekövetkezni.¹⁶⁰ Cusanus a reformot azonban az egyházon belülről indulóan képzelte el, és kortársaival ellentétben a bajok eredetét nem annak hierarchikus felépítésében látta.

Az 1433-as bázeli zsinattal egyidőben született írásában, a *De concordantia*

¹⁵⁷ A téma foglalkoztatta Cusanust, ezt mutatja az 1436-ban elkészült tervezete az addig használt időszámítási módszerek revíziójáról, a *De reparatio Calendarii* – 146 évvel a naptárreform bevezetése előtt.

¹⁵⁸ „Licit...Deus omnium rerum complicationem et explicationem et – ut est complicatio – omnia in ipso esse ipse et – ut explicatio – ipsum in omnibus esse id quod sunt, sicut veritas aut imagine.” *De docta ignorantia*. 2., 3. idézve Sullivan: *Apocalypse tamed*. [lásd 156. lábjegyzet], 235. alapján.

¹⁵⁹ 3 Móz 25, 10. és És 61, 2. Ezt részletesen kifejti Cusanus a *De coniectura de ultimis diebus* című munkájának 127. pontjában. A mű megtalálható:

<http://urts99.uni-trier.de/cusanus/content/werke.php?werk=3>, [2014.05.18.]

¹⁶⁰ V.ö.: Cusanus: *De coniectura de ultimis diebus*. 133.

catholicában és egy Koblenzben tartott prédikációjában mély pesszimizmusának ad hangot radikálisan apokaliptikus nyelven az egyház állapotával kapcsolatban. Arról ír, hogy az egyház sosem süllyedt még ilyen mélyre, a világ a vége felé közeledik, és a gonosz hatalma egyre nő, melyet a pápai hatalom szentesít. Többé már nem az igazságosság fényét és a jó erkölcsöket ölti magára, hanem a vadállat bőrét.¹⁶¹

Az 1446-ban készült *Coniectura de ultimis diebus* című traktátusában egy másik számítást is kifejt Ezekiel és Dániel próféta könyvére alapozva.¹⁶² Dániel 2300 napról beszél, ami a megtisztulásig el kell, hogy teljen a kosról és a kecskebokról szóló látomásában. Cusanus úgy számolta tehát, hogy a látomás ideje Krisztus születése előtt 559 évvel lehetett, ezért 2300 évnapval számolva az 1741. évben lesz vége az egyháznak a földön. Mivel azonban Krisztus születésének idejét pontosan nem ismerhetjük, ezért ezek a számítások is csak hozzávetőlegesek.¹⁶³

Így Cusanus visszacsatlakozik az ágostoni hagyományhoz, amennyiben a végső időkről való számítások csak emberi vélekedések: „coniecturis ...utuntur humanis”.¹⁶⁴ Cusanus azonban nemcsak az időszámításra alkalmazza a „coniectura” kifejezést, hanem az emberi tudásra, a megismerésre is kiterjeszti, vagyis azt hozzávetőlegesnek, vélekedésnek és jóslásszerűnek tekinti. Szemben az isteni kinyilatkoztatásnak tartott próféciaival – ahogy erről Ágostonon és Aquinói Tamáson keresztül hagyományosan gondolkodtak.¹⁶⁵ Cusanus azonban tagadja, hogy legitimációs forrásként a próféciahoz fordulna, és saját munkáját se nyilvánítja kinyilatkoztatás, vagy megvilágosodás eredményének, mint Fiore. Ennek azonban ellentmondani látszik a zárszó árnyalt retorikája.

Cusanus utószóként kiemelve adja meg műve megírásának indítékát. Hasonlóan a Comeniusnál is már említett módon, úgymond az olvasóra bízva a hitelesség eldöntését: bár csak afféle bizonytalan számításokat végzett, mégis közreadja azokat. Nem utolsó sorban azért, mert már sokan annyiféle összeírtak róla, de szerinte egyik sem közelíti meg még oly mértékben sem a valóságot, mint saját számításai és interpretációja.

¹⁶¹ “never to have come to such a condition[...] the world tending toward its end and the evil [...] increasing with those given the (papal) power abusing it” *De concordantia catholica*, Liber II, Cap. 12., 17. “fallen as low as possible [...] No longer is she garbed as the sun of justice [...] and good morals but [...] covered with the skin of a beast” Koblenzben 1433. augusztus 15-én tartott prédikáció. Vö: F. Scharpff: *Der Cardinal und Bischof Nicolaus von Cusa*. Tübingen, 1871. 492-94. Angol fordításban idézi: Sullivan: *Apocalypse tamed*. [lásd 156. lábjegyzet], 229.

¹⁶² Ez 4,6; Dán 8, 1-14.

¹⁶³ V.ö.: Cusanus: *De coniectura de ultimis diebus*. 137.

¹⁶⁴ *De civitate Dei*. Liber XVIII., LIII. <http://www.thelatinlibrary.com/augustine/civ18.shtml> [2014. 05. 18.]

¹⁶⁵ Sullivan: *Apocalypse tamed*. [lásd 156. lábjegyzet], 231.

Ráadásul a papírra vetés felelősségét részben egy állítólagos jámbor pap „zaklatására” hárítja. Végül mégis visszakanyarodik ahhoz, hogy bár minden Isten kezében van, aki a világ sorsát elrejtette előlünk, jóságában mindazonáltal megengedte, hogy szimbolikus jóslásokat tegyünk, hiszen ezeket Isten hatalmánál fogva igaznak, vagy hamisnak fogja nyilvánítani az idők során, akár megadta hozzá a prófétálás ajándékát, akár nem.

Cusanus számításai ellenére távol áll a radikális joachimiták chiliazmusától. Nemcsak azért, mert az egyházi hierarchia keretein belül képzelel el a reformot, vagy, mert nincs nála említés sem angyalpápáról, sem a végidők császáráról, hanem, mert nem akarja őket egyetlen történelmi személlyel sem azonosítani – számára saját „próféciai” inkább morális útmutatók a jövőre nézve, mint szó szerint beteljesülő isteni kinyilatkoztatások.

Érdekes azonban megfigyelni: annak ellenére, hogy Cusanus óvatosan fogalmaz, pusztán azzal, hogy chiliaszta jellegű számításokat vet papírra, gyanúba keveri magát. Ezért a szakirodalom ezt a művét nem tartotta beható tudományos elemzésre méltónak – gyakorlatilag hasonlóan jártak el vele, mint tették azt más kutatók a Comenius által kiadott profetikus írásokkal.¹⁶⁶ A filológiai kutatások bebizonyították, hogy Comenius már egyetemi tanulmányai alatt ismerte és olvasta Cusanus műveit. Hatása kimutatható munkáiban, amelynek egy mozzanatával részletesebben a 4.3. fejezetben foglalkozok.

3.2.3. A husziták és a cseh testvérek egyháza

Az erősen joachimita kötődésű, radikálisan chiliaszta tanok legjelentősebb társadalmi bázisával a cseh táboríták rendelkeztek az 1418 és 1434 között zajló huszita felkelés és háború alatt.¹⁶⁷ Az eszkatologikus várakozástól a radikális chiliazmus felé eltolódó husziták maradékából szerveződött a lipanyi vereség után a cseh testvérek egyháza, melynek kétszáz évvel későbbi, utolsó püspöke Comenius. Comenius profetikus tevékenysége tehát nem egyéni elhajlás, vagy üldöztetésükből fakadó önálló magyarázatkeresés.

A Jan Hus konstanzi zsinaton való megégetése kapcsán kirobbant cseh felkelésnek

¹⁶⁶ Lásd Sullivan kritikáját a két kutatónemzedéket meghatározó Vansteensberghe munkájáról: E. Vansteensberghe: *Le cardinal Nicolas de Cues: l'action – la pensée*. Paris 1920.

¹⁶⁷ Lásd Howard Kaminsky: *A History of the Hussite Revolution*. Berkeley, 1967. 351-54 aki széles forrásanyagot megmozgató monográfiájában korabeli traktátusokon keresztül mutatja be a huszita forradalom és háború körülményeit, továbbá Gordon Leff: *Heresy in the late middle ages*. New York, 1969. 690-91., és még David Neval összefoglalását. *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 26-58.

maga Hus csak zászlóvivő alakja, korántsem a legradikálisabb, vagy akár legeredetibb gondolkodója.¹⁶⁸ Ezt bizonyítja mind Vavřinec z Březové a huszita felkelés 1414-1422 közti szakaszának emléket állító *Chronikonja*, mind Comenius korábban idézett egyháztörténete. Jan Milič z Kroměříže (ca. 1320-1374) 1372-ben megalapítja menedékházát és közösségét Új Jeruzsálem néven, melynek már nyilvánvalóan chiliaszta vonatkozása van. Matěj z Janova (ca.1355-1393) folytatja a megkezdett reformokat: az anyanyelven történő prédikálást, a gyakori, két szín alatti áldozást, az apostoli egyszerűséghez való visszatérést, emellett támadja az áttekinthetetlen, rutinszerű kultuszt. Nézeteit a Bibliára alapozta, amit hitbeli kérdésekben egyedüli tekintélyként fogadott el. A prágai szinódus 1388-ban betiltotta az abban az évben *Regulae veteris et novi testamenti* címen megjelent írását.¹⁶⁹

Comenius egyháztörténetében Wyclif és Hus kapcsolatát egy a régi irományok közt fennmaradt, Wyclif halálának az évében kelt levéllel mutatja be, melyben átadja Husnak a stafétát és az antikrisztus elleni harcra szólítja fel. A levél szépséghibája, hogy Wyclif nem 1387-ben halt meg – ahogy Comenius állítja, hanem már 1384-ben, amikor Hus még csak 15 éves volt. Levélváltásról köztük nincs adatunk.¹⁷⁰ A levél kulcsa Wyclif tanainak szerteágazó hatása Husra,¹⁷¹ és a huszita mozgalomra. Ami egyben azt jelenti, amikor Comenius a cseh testvérek egyházát Hus örököseiként nevezi meg, illetve a cseh testvérek önmagukat „*fratres legis christi*”¹⁷²-ként jelölik meg, egyúttal Wyclifet idézik.

¹⁶⁸ Johann Loserth: Hus und Wiclif. Zur Genesis der hussitischen Lehre. Prag, 1884. Úttörő munkájában bebizonyítja, hogy Hus írásaiban szinte szó szerint Wyclifet követi. A témához kritikusán hozzászolt: G. A. Benrath: Wyclif und Hus. In: ZThK LXII (1965.) 196-216. és E. Peschke: Die Bedeutung Wiclefs für die Theologie in Böhmen. In: ZKG LIV (1935.) 462-483. Ismeretes, az 1390-es évektől kifejezetten Wyclif miatt utaznak Oxfordba cseh peregrinusok, hogy még több munkáját megszerezhessék, lemásolhassák. Többek közt a kor egyik híresen művelt tudósa, Prágai Jeromos (Jeroným Pražský) hozta magával Wyclif Dialogusának és Trialogusának másolatait. Jan Hus egyike volt azoknak, akik Wyclif népszerű írásainak a másolásával keresték kenyerüket. A kapcsolatok később is megmaradnak: az oxfordi St. Edmund Hall előjárója, Peter Payne, miután 1414-ben Oxfordból szökni kényszerült, a prágai egyetemen tanított tovább, sőt 1421-1434 között a huszita konzisztóriumnak is tagja volt. Vö: Kaminsky: Hussite Revolution. [lásd 166. lábjegyzet], 24. és Wolf-Friedrich Schäufole: „Defecit ecclesia”. Studien zur Verfalls-idee in der Kirchengeschichtsanschauung des Mittelalters. Mainz, 2006. 362.

¹⁶⁹ A Matěj z Janova és a Jan Milič reformtörékvései közti folytonosság egyik bizonyítéka, hogy Matěj Regulae-jában közli Milič Prophetia et revelacio de Antichristo (vagy Libellus de Antichristo) című írását, amelyben Milič IV. Károly császár személyével azonosította az Antikrisztust, hiszen feladata szerint neki kellett volna betöltenie a keresztény hit védelmezőjének a szerepét. Magát az ítélet bekövetkeztét 1365 környékére tette. Tehát már Miličnél tematizálódik az Antikrisztus uralmának jelenre való értelmezése.

¹⁷⁰ Neval ismertet egy másik buzdító levelet, melynek Comenius nagy jelentőséget tulajdonít Ecclesiae Históriájában 24., és amelyet J. Hendrich alapján 1410. 09.04. londoni keltezéssel Wyclif tanítványának, Richard Wyche-nek tulajdoníthatunk. V.ö.: Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 35.

¹⁷¹ Husnak sikerül kijárnia 1408-ra, hogy Wyclif 45 tézisét ne lehessen eretnek értelmezésben tanítani a prágai egyetemen.

¹⁷² „Apologiis vero et libris suis fundamentum causae M. Hussi (legem Christi sufficientem esse ad ecclesiae militantis regimen sine additamentis legum humanarum) respectantes, et ne a fundamento hoc

Wyclif *De veritate sacrae scripturae* című munkájának lényeges részeit a cseh reformáció több írása közt a *Confessio Taboritarum* idézi. Ebben kimondja: „Lex codicum ecclesie, vocata vulgariter Scriptura, est lex, quam Deus dedit sue ecclesie.”¹⁷³ Tehát az Írás törvény, melyet Isten az egyházának adott. Tekintélye Jézus evangéliumán nyugszik, mely az első igazság. Mivel az összes szent közül egyedül Krisztus nem vétkezett, ezért bármit is mond egy másik szent, nem hihetünk neki, ha az nem áll összhangban Krisztus szavával. Krisztus a törvényt alázatos lejegyzőinek szívébe diktálta.¹⁷⁴

Wyclif az egyházat Ágoston *Civitas Dei* című munkája nyomán Krisztus lelki egyházára és az antikrisztus egyházára osztja. Előbbit minden kiválasztott közösségeként definiál (*congregatio omnium praedastinatorum*), szemben a középkorban elterjedt meghatározással (*congregatio omnium fidelium*).¹⁷⁵ Ezek a kiválasztottak lesznek azok, akik, mivel Isten törvénye szerint élnek, királyságának örökösei lesznek – Wyclif itt az evangéliumi boldog mondásokra utal, amely lényegi szerepet tölt majd be a cseh testvérek teológiájában is.¹⁷⁶ Wyclifnél az egyház, királyság és köztársaság szavak egymást helyettesítik. Ezért érvelésében az állam célját vallási kifejezésekkel fogalmazza meg. Az uralkodói hatalom gyakorlása nála egyszerre szekuláris és spirituális jellegű.

Vavřinec z Březové *Chronicon*jában jegyezte fel: a husziták radikális ága Krisztus közelgő eljövételét hirdette, amikor az igazak csak öt városban maradnak meg, míg ellenségeik elnyerik méltó büntetésüket, és a világ elpusztul.¹⁷⁷ A többnyire névtelen prófécia hatására – melyek közül egyesek 1420 januárjára, mások februárra tették Krisztus érkezését – valóban megindult a tömeges vándorlás a kijelölt városokba.¹⁷⁸

Bár az ígért ítélet elmaradt, a márciusban megnyert sudoměři csata után a táboríták

vel ipsi vel posteri recederent, praecavere volentes, subscribebant Fratres legis (seu regulae) Christi.“ Ratio, praef. VSJAK VXII, 17. idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 36.

¹⁷³ Wyclif: De veritate sacrae Scripturae, X (206) resp. Confessio Taboritarum XXV. 146. Kiadja: A. Molnár, R. Cegni. Róma, 1983. (Továbbiakban CT), idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 29. A cseh bibliakiadások ó- és újszövetségre vonatkozó megnevezéseiben a testamentum, szövetség szót törvény szóval fordítják. Például az 1613-ban újra kiadott kralicei Biblia címében: Biblí svatá aneb Všecka svatá písmo starého i nového zákona. Podle posledního vydaní kralického z roku 1613. [kiemelés V. M.].

¹⁷⁴ CT XXV,; J. Wyclif: De veritate. XV (396) Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 30.

¹⁷⁵ Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 30.

¹⁷⁶ V.ö.: Wyclif: De ecclesia. Ed.: J. Loserth, London, 1886. 2. idézi Kaminsky: Hussite Revolution. [lásd 167. lábjegyzet], 29.

¹⁷⁷ Az És 19, 18. alapján kijelölt öt város: Plzeň, a nap városa, Žatec, Louny, Slaný és Klatovy. V.ö.: Kaminsky: Hussite Revolution. [lásd 166. lábjegyzet], 312.

¹⁷⁸ Név szerint például Martin Húska vagy Wenceslas Koranda táborita vezetőhöz köthetőek profétikus és chiliaszta hangvételű prédikációk.

elfoglalták Hradiště erődjét, ahol a kiválasztottak összegyűlt serege új várost alapított, amelyet Tábor hegyéről neveztek el. Az erre az időre tehető források egyértelműen radikálisan chiliaszta hangvételűek.¹⁷⁹ Ez a radikalizálódás, azonban a táboriták csoportján belül megosztottságot eredményezett, melynek következményeként a mérsékeltek Jan Žižka vezetésével elűzték, majd megsemmisítették a Martin Húška körüli chiliaszta kemény magot.

1431-ben Mikuláš z Přelhimova megfogalmazza a *Confessio Taboritarumot*, melyben az Írást teszi a hit egyetlen alapjává (regula fidei).¹⁸⁰ Ez a hit Krisztus eljövételének reményében és a tevékeny életben (praxis pietatis) jelenik meg.¹⁸¹ Comenius egyháztörténetében kiemeli a táborita tanok tisztaságát, szemben az utraquistákéval, akik nem bizonyultak állhatatosnak hitükben, és 1433-ban Bázelen ismét az antikrisztus oldalára álltak.¹⁸²

A döntő lipanyi vereség (1434) után az egyes ellenálló csoportok harca még egészen 1436-ig elhúzódott. Az utána következő években egy-egy prédikátor köré szerveződtek közösségek, ahol az üldözés és a kisebbségi lét ellenére próbálták a huszita örökséget megtartani. Néhány közülük a 16-17. századig fenn tudott maradni. Az egyik ilyen csoport a prágai utraquista Rokycana érsek unokaöccse, a laikus Řehoř Krajčí¹⁸³ körül jött létre. Řehoř a közösségét Petr Chelčický¹⁸⁴ írásai alapján szervezte meg. Azt vallotta, az Írás helyes értelmezése csak a Szentlélek birtokában lehetséges,

¹⁷⁹ Kaminsky: Hussite Revolution. [lásd 167. lábjegyzet], 321-22.

¹⁸⁰ „Musste der mystische Leib Christi in der Zeit des alten Gesetzes noch „wie ein junges Mädchen mit wahrnehmbaren Zeichen vielfach geschmückt werden“, so ist „die wachsende Kirche im Zeitalter der Gnade nicht in solcher Weise auf Zeichen gewiesen, sondern nur wenn Christus ein bestimmtes Zeichen billigt, ist es zugealssen, wie manche Zeremonien, solange die Religion der Menschen unvollkommen ist.“ CT III. (CT 1983, 70; CT 1991, 55f) Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 43. Comenius számára az ilyen megengedő megfogalmazások legitimálják, hogy bizonyos kivételes esetben Isten folytatja kinyilatkoztatását az ő korában is.

¹⁸¹ Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 43.

¹⁸² Historia persecutionum X. (DJAK 9/1, 214f. resp. 71) és XV (218 resp. 74.) Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 44.

¹⁸³ A szabómesterséget tanult Řehoř (Gergely) testvér elszegényedett nemesi családból származott. Laikusként a sloveni kolostor gondnoka. Anyai nagybátyjának prédikációin felbuzdulva kezd el érdeklődni az igaz keresztény élet iránt. Rokycana megismerteti vele Petr Chelčický munkáit, aminek hatására mintaközösséget alapít Rokycana kunwaldi birtokán. Majd miután Chelčický nézeteit továbbgondolva vitairatokat publikál, megromlik a kapcsolata Rokycanával, aki próbál elhatárolódni az alakuló szektától. Řehoř a közösségében, melyet a bibliai és huszita egyenlőség elvére alapozott, saját kegyességét és önként vállalt szegénységét állította például. 1457-től a nekik adományozott Kunwald nevű birtokon telepedtek le, ahol a hasonló szellemű csoportokat magukba olvasztották. A Klattauai testvérekkel kötött 1458-as szerződés az egyik olyan első forrásuk, mely az írás kizárólagos voltát emeli ki, továbbá elvet minden más, az írás szellemével ellentétes szöveget.

¹⁸⁴ Petr Chelčickýre szintén döntő hatást gyakoroltak Wyclif tanai, emellett táborita és valdens nézetekkel szimpatizált, utóbbiaktól átvette pacifizmusukat, és azt a felfogást, hogy a hiteltelen életű lelkészeknek a szolgálata is semmis. Chelčický élesen különbséget tett a Biblia két könyve között az Újszövetség javára, amelynek betűjével ellenkező tanítást nem fogadott el.

különben a biblia betűje olyan lesz, mint a viasz, melyet a prédikátor, akár egy kézműves, saját kedvére hajlít, s ahhoz ragasztja, amihez kedve tartja.¹⁸⁵ Minden igaz keresztényt az Istentől kapott élet tesz alkalmassá és jogosít fel, hogy az Írást helyesen értse és magyarázza. Emellett a lelkipásztoroknak kiemelt szerep jut az Írás értelmezésében, de nem a nekik rendelt hivatal tekintélye folytán, hanem keresztényi életmódjuk okán – hiszen ennek alapján választották őket papnak.¹⁸⁶

Comenius egyháztörténetében ezt a különutas papszentelést egy látomással szemlélteti, melyet ráadásul az őket cserbenhagyó és eláruló Rokycana szájába ad.¹⁸⁷ A jelenésben az érsek egy kellemes rétet látott, melynek közepén egy szép fa állt rengeteg gyümölcessel. Az ágakon madarak ültek, és lakmároztak a gyümölcsből. A fa alatt egy fiatal férfi állt, és egy bottal próbálta elűzni a madarakat, de hasztalan, mert egy sem akart elszállni. Ekkor három férfit pillantott meg, akik a fa őrei voltak. A történet szerint hat évvel később Rokycana ezt a három embert azokban a személyekben ismerte fel, akiket a cseh testvérek papszentelésre sorsoltak ki.

Az 1494-es reichenbergi gyűlésen a testvérek között a mérsékeltebb, nagyobb párt kerekedett felül Prágai Lukács (Lukaš Pražský 1460-1528) vezetésével, amely a világi hatalomhoz pozitívan viszonyult. Ez különösen az önvédelemből történő, igaz háború elfogadásában nyilvánult meg. Az 1511-ben megjelentetett *Apologia sacrae Scripturae*¹⁸⁸ az apostoli hitvallás alapján a szentháromságra értelmezve fogalmazza meg a testvérek konfesszióját: „credere de Deo, Deo, in Deum”.¹⁸⁹ Ez a hit lényegi igazsága, mely fundamentum nélkül nem juthat senki sem Istenhez, sem az igazságra, sem megigazulásra. Isten szava az első és legfontosabb segítség, melyhez szükséges hit

¹⁸⁵ Acta Unitatis Fratrum. Jaroslav Bidlo: Akty Jednoty Bratrské, Brno 1915 és 1923. I. 47a. Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 47.

¹⁸⁶ Róma bűnös gyakorlatától való elszakadást példázza különutas papszentelésük, melyhez – hogy az apostoli folytonosságot megőrizték – a valdensektől kértek szentelést. Mivel úgy tartották, az ő papi szentségük még a Nagy Konstantin császár előtti időből származik, amikor az egyház romlatlan volt.

¹⁸⁷ Rokycana a Řehoř körüli kör aktivitásának növekedésével, és egyre szervezettebbé válásával mindinkább elhatárolódott tőlük. Körlevelet adott ki, melyben a többi utraquista papot is a velük szembeni fellépésre buzdította: a felnőtt megtértek újrakeresztelési gyakorlata miatt, mert nem imádják az oltáriszentséget, mert önállóan laikusokat szentelnek pappá, és mert visszaéltek az ő prédikációiban mondottakkal. Végül elérte, hogy Řehořt elfogják és megkínózzák. V.ö.: Rudolf Řičan: Die Böhmischen Brüder. Ihr Ursprung und ihre Geschichte. Berlin, 1961. 32.

¹⁸⁸ 1511-ben Nürnbergben jelenik meg, majd 1518-ban cseh fordításban Mladá Boleslavban.

¹⁸⁹ Istenről hinni, hogy Atya, aki mindent teremtett, hatalmával megtart és hordoz, akarata szerint. Ez a legalacsonyabb és legegyszerűbb foka a hitnek. Ez a hit közös a zsidókkal, a pogányokkal, de még az ördöggel is. Istent hinni, azt jelenti, elhinni, hogy amit mond, az igaz. Ezt a gonoszok is vallják, ez az emberi hit jellemzője. Ez a hit már önmagunk meghaladásával, és az egyéni akarat meghajlásával jár mind az Isten által előírt mind a tiltott dolgokban. Istenben hinni azt jelenti, hogy őt hittel szeretni, és e szeretet által részesedni belőle. Ezt csak a jók közelítik meg. V.ö.: Acta Unitatis Fratrum. III 9ab. Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 61. Prágai Lukács és a cseh testvérek a hit három lépcsőjének megkülönböztetésében Husra támaszkodnak, aki a maga részéről Ágostont vette mintául.

a hallásból ered, és a hallás Isten szavának hirdetéséből.¹⁹⁰ Az Írás emberi szava pusztán az isteni kinyilatkoztatás bizonyítéka, mely Krisztusban testté lett. Ezért kapcsolatuk a szinekdoché fogalmával írható le.¹⁹¹

Az 1535-től kisebb változtatásokkal kiadott *Confessió*juknak már az első fejezete az Isten szavával és az Írással foglalkozik. Ebben kifejti, hogy mindazt megtalálni benne, ami Isten akarata, vagyis, amit tudnunk, hinnünk és tennünk kell az üdvösséghez. Bár az írást csak a hitet segítő dolgok közé sorolja, megkülönbözteti azt a szentségek hátrányára. Ugyanis míg az evangélium prédikálása a Lelken keresztül hitet olt az emberbe, így mindennek egyre teljesebb megértésére jut, addig a szentségek a már megkapott hitet csak megpecsételik és megerősítik.¹⁹²

A cseh testvérek teológiájának gerincét alkotó hierarchia egy, az 1420 körül Jakoubek ze Stříbra által eredetileg szerzetesek számára alkalmazott szabályzat volt, melyet Řehoř testvér terjesztett ki közössége minden tagjára. Ebben megkülönböztetik az üdvösség számára lényeges (essentialia) dolgokat, az azt segítő, szolgáló (ministerialia) és az esetlegesen (accidentalialia) segítő dolgoktól. Az essentialiákhoz egyedül a hit, a remény és a szeretet tartozik illetve a belőlük fakadó jótettek, és az erényes élet. A ministerialiákhoz az Írás, az egyház, és a szentségek. Minden más azonban, mint a ceremóniák, szokások esetlegesek, mivel ezek az idő és a hely függvényében változnak.

A testvérek Lutherrel folytatott vitájának egyik sarkalatos pontja a jótettek, mivel a testvérek a tevékeny szeretet mellett érveltek (praxis pietatis). A szeretetből születő jótetteket az élő hit bizonyítékának tekintették, amely az üdvösség reményét hordozza.¹⁹³ Ez a remény egyrészt arra irányul, hogy Isten kegyelme és igazságossága Krisztusban megnyilvánult és megnyilvánul, másrészt, ebből következően, a halál utáni örök életre vonatkozik. A lényegi dolgokhoz a hit, szeretet, remény azonban az ember oldaláról tartozik hozzá, ezzel párhuzamosan Isten oldaláról jelen van Isten kegyelme, amire válasz a hit, Krisztus szolgálata, amire válasz a szeretet, és a Lélek ajándékai, amire az ember válasza a remény. Nemcsak az érdemel figyelmet, hogy a remény szétválik evilági és halálon túli reményre, hanem e remény szerint Isten igazsága ezen a

¹⁹⁰ V.ö.: Róm 10,17.

¹⁹¹ Lukaš Pražský: Bárka, ca. 1493., ám csak az 1512-es kiadás előszava maradt fenn. (Narodní Muzeum Praha VE9) 84a. Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 50.

¹⁹² Confessio, To gest počet z Wjry a z učenj y Náboženstwj Křesťanského, o.O. 1561. In: Vyznání augsburgské, bratrské, helvetské a české se čtyřmi vyznáními staré církve a se čtyřmi články pražskými, Praha 1951. 123. 152. Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 54.

¹⁹³ Acta Unitatis Fratrum. I. 144a. Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 61.

világon nyilvánul meg. Ezt egészíti ki, hogy a prófétálás lelke, a Lélek egyik adományaként emberi oldalról épp a reményhez köthető.

Prágai Lukács Isten különös kegyelmi ajándékának tekintette a testvérek számára a fundamentális és segítő dolgok megkülönböztetését, melyhez a következő locusokat használta érvként: I Kor 13,13; I Thess 1,3; Kol 1,4-5.¹⁹⁴ Jelentéssel bír, hogy mindhárom igehely Pál apostol levelei közül való, és az alakuló új egyház számára íródott.

A testvérek egyházfogalma Isten kiválasztottainak közösségére szűkül. Ám ez a közösség nem redukálódik saját magukra, hiszen a külső, esetleges (accidentalia) dolgokban egymástól eltérő felekezetek tagjai is ide számíthatnak, ha a fundamentális igazságok szerint élnek. Ebből az következik, hogy a szent és egyetemes egyháztól elválasztják a földi, empirikus egyházat.¹⁹⁵

A Zsid 5,11-6,3- ban¹⁹⁶ leírt hagyományra támaszkodva a testvérek egymás között az isteni dolgokról való tudás három fokát különböztették meg: a kezdőket (počáteční), a haladókat (prospívající) és a tökéleteseket (dokonalé). Utóbbiak azok, akik a hitben, reményben és szeretetben előrehaladtak és megerősödtek, olyannyira, hogy mások vezetésére és megvilágosodására szolgálhatnak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a tökéletesek, tökéletességre törekvők elnevezés párhuzamot mutat a Jelenések könyve fehér ruhás igazaival.¹⁹⁷

Comenius szintén használja a törvény kifejezést a biblia szövegére. Az Íráshoz és

¹⁹⁴ I Kor 13,13: „Most azért megmarad a hit, remény, szeretet, e három; ezek között pedig legnagyobb a szeretet.”; I Thess 1,3: Szüntelenül emlegetve a ti hitetek munkáját, és a ti szeretetetek fáradozását, és a mi Urunk Jézus Krisztus felől való reménységeteknek állhatatosságát, az Isten előtt, a mi Atyánk előtt”; Kol 1,4: „Mivelhogy hallottuk a ti hiteteket a Krisztus Jézusban, és a szeretetet, a melylyel minden szentekhez vagytok, a mennyekben néktek eltett reménységért, a melyet már előbb hallottatok az igazság beszédében, mely az evangéliom”. Idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 62.

¹⁹⁵ A testvérek egyházfelfogása Wyclif nézeteinek továbbgondolása a reformáció szellemében. Erről részletesen lásd: Joseph Theodor Müller: Geschichte der Böhmischen Brüder. 3/1. Herrnhut, 1922. 462-63

¹⁹⁶ Zsid 5,11-6,3: „A kiről nekünk sok és nehezen megmagyarázható mondani valónk van, mivel restek lettetek a hallásra. Mert noha ez idő szerint tanítóknak kellene lennetek, ismét arra van szükségetek, hogy az Isten beszédeinek kezdő elemeire tanítson valaki titeket; és olyanok lettetek, a kiknek tejre van szükségetek és nem kemény eledelre. Mert mindaz, a ki tejjel él, járatlan az igazságnak beszédiben, mivelhogy kiskorú: Az érettkorúaknak pedig kemény eledel való, mint a kiknek mivoltuknál fogva gyakorlottak az érzékeik a jó és rossz között való különbségtételre. Annakokáért elhagyván a Krisztusról való kezdetleges beszédet, törekedjünk tökéletességre, nem rakosgatván le újra alapját a holt cselekedetekből való megtérésnek és az Istenben való hitnek. A mosakodásoknak, tanításnak, kezek rátevésének, holtak feltámadásának és az örök ítéletnek. És ezt megcselekeszszük, ha az Isten megengedi.” Hivatkozik rá Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 79. További locusok: Mt 5,48; Mt 19,21; Ef 4,13 illetve már maguk az apostolok tökéleteseknek nevezik a hitben előrehaladt tanítványait: 1Kor 2,6.

¹⁹⁷ Jel 7,14 „Ezek azok, akik jöttek a nagy nyomorúságból és megmosták az ő ruháikat és megfehérítették ruháikat a Bárány vérében.”

annak kinyilatkoztatásához kapcsolódó viszonyát jellemzi a *Manualník* címlapára választott két idézete.¹⁹⁸ Az egyik az apokrifnak tekinthető Báruk könyvéből való, és az isteni kinyilatkoztatás fölötti örömének ad benne hangot: „Boldogok vagyunk, Izrael, mert ami Istennek tetszik, ismeretes előttünk.” (Bár 4,4) A másik, a Deutoronomiumból (5Móz 29,29) való idézet a kinyilatkoztatás határát és a törvény végrehajtását, gyakorlati alkalmazását emeli ki: „A titkok az Úréi, a mi Istenünkéi; a kinyilatkoztatott dolgok pedig miénk és a mi fiainké mind örökké, hogy e törvénynek minden igéjét beteljesítsük.”¹⁹⁹

3.3. Csodás jelek értelmezői a koraújkorban

A koraújkor természetes világról alkotott képét egészen a 18. századig nagymértékben transzcendens elképzelések határozták meg. Ez azt jelentette, hogy bár a természetet önmagában stabil, a transzcendens tértől elkülönülő teremtményként gondolták el, annak a menetébe, és ezáltal az emberiség történetébe való esetleges isteni közbeavatkozást nem zárták ki.²⁰⁰ A kinyilatkoztatás módjainak, útjainak teológiai felosztásában is ez tükröződik Arndttól Comeniusig, amely szerint a „természet könyvéből” – annak alapos tanulmányozása, megismerése után – ki lehet olvasni Isten aktuális üzeneteit. Ezt a szemléletet demonstrálják Zedler *Universallexicon*jának Prodigia és Wunderzeichen szócikkei még a 18. század elején is.²⁰¹

A lexikon a csodajelet (Wunder-Zeichen) úgy határozza meg, mely esetében a dolgok természetéből adódó rend és folyamat nem következik be, azaz a természeti erők nem érik el végső céljukat, amire Isten rendelte őket, hanem akadályok és változások által valami szokatlant, vagy rendkívülit eredményeznek. Ez a rendkívüliség ritka

¹⁹⁸ Manualník, anebo Jádro celé Bibli svatě, sumu všeho, co Bůh lidem I. k věření vyjevil, II. k činění poručil, III. k očekávání zaslíbení, plně a jasně obsahující. Místo nové svíce, sedícím ještě v temnostech zpuštění svého, církve české ostatkům podané (VSJAK XVIII.) [Kézikönyv, azaz a teljes szent Biblia magja, mindaz summája, amit Isten az embereknek I. kinyilatkoztatott hogy higgyenek, II. tenni parancsolt, III. várni rendelt, teljesen és érthetően összefoglalva. Egy új gyertya helyett a még az elhagyatottság sötéttségében ülőknek, a cseh egyház maradékának adatik.] – A latin nyelvű kiadás címe már egyszerűbb: Janua sive introductio in Biblia sacra. Hoc est librorum, hominibus divinitus in credendum, faciendum spreandumque regulam traditorum epitome. (VSJAK VIII, 16.)

¹⁹⁹ Lásd: Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 58.

²⁰⁰ Thomas Klingebiel: Apokalyptik, Prodigien Glaube und Protestantismus im Alten Reich. Einführung. In: Im Zeichen der Krise. Hg.v. Hartmut Lehmann und Anne-Charlott Trepp. Göttingen, 1999. 17-33. különösen: 17-18.

²⁰¹ Zedler, Universallexicon, Prodigia: 29. Leipzig und Halle, 1741. 750f; illetve Wunder-Zeichen: 59. Leipzig und Halle, 1749. 2149-2166.

előfordulása miatt félelmet vált ki az emberekből, és ezért valamilyen bekövetkező rossz előjelévé válik. Az antik terminológiai hagyomány a prodigium több fajtáját különbözteti meg aszerint, hogy milyen jellegűek, *ostenta*: égi jelek, *portenta*: földi jelek, *monstra*: emberi, vagy állati torzszülöttek.²⁰² Ezek a szokatlan események, melyek sem nem csodák, sem természetesnek nem mondhatóak, csodálatosak (mirus). Azaz természetes okokból jönnek létre, a természet szokott rendjétől azonban eltérően (praeternaturaliter). Az emberek sokáig Isten, egy szellem, vagy akár az ördög közbeavatkozásának, keze nyomának tartották ezeket, míg jobban meg nem ismerték a dolgok természetes menetét. E felvilágosult ítélet ellenére a szócikk szerzője nem zárja ki, hogy a csodajelek végső soron Isten művei, tehát mint ilyenek a világgal és a benne található dolgokkal, eseményekkel együtt abból a célból lettek teremtvé, hogy alkalmat adjanak a rá való emlékezésre és a lelki épülésre. Figyelemre méltó a szócikk következő kitétele: mivel sem Isten, sem a dolog maga nem határoz meg semmilyen ájtatosságot, így felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy hagyja meg mindenki a másik szabadságát ebben, és ne erőltessen a másakra semmit. Vagyis az olvasó ítéletére bízta a döntést, hogyan értelmezi ezeket a jeleket.

A minden kivételes, szokatlan és csodás iránt megnövekedett igényt jelzi, hogy a 15. század végétől egyre nagyobb számban jelennek meg kiadványok ebben a témában. A 16. század közepétől ezekből az egyleveles nyomtatványokból és *Neue Zeitungen*ből már gyűjteményes köteteket szerkesztenek. Klingebiel tanulmányában amellet érvel, hogy a protestáns egyházak konfesszionalizálódásuk során a csodajelekről hírt adó kiadványokat saját legitimációs és propaganda céljaikra kezdték használni. Ez természetesen módosította a csodajelek értelmezését: már nemcsak valamely közelgő háború, vagy szerencsétlenség bekövetkezését jelezték előre, hanem egyre sűrűsödő előfordulásuk – amelyben a nyomtatásban való terjesztésük jelentős szerepet játszott – az embereket abbéli hitükben erősítette meg, hogy közvetlen előttük üdvtörténeti

²⁰² A csodás jelek mindhárom csoportjából sorol fel példát Comenius a *Historia Fratrum Bohemorum* című művében, leggazdagabban, amikor az 1621 utáni üldözésekről számol be, lásd a dolgozat 2.1. fejezetét.

A csodás jelek ezen meghatározása és osztályozása a 7. században élt Sevillai Izidortól származik, akit nemcsak a 15-16. század folyamán, hanem még az *Universallexicon* szócikke is idéz – ha név nélkül is – amennyiben a csodát a természet menetével ellenkező jelenséggént írja le, és amely egy közeli eseményt jelez előre. Az egyes csodás jelek elnevezése a következő latin igékre vezethető vissza: *portendere* hirdetni, jósolni; *ostendere* elé tartani, megmutatni; *monstrare* mutatni és *praedicare* jósolni, előre mondani. E jelek arra szolgálnak, hogy Isten üzenetét közvetítsék az egyes embereknek vagy népeknek, hogy a közelgő szerencsétlenségtől megóvják őket. V.ö.: Ruth von Bernuth: *Wunder, Spott und Prophetie. Natürliche Narrheit in den „Historien von Claus Narren“*. Frühe Neuzeit / Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. 133. Tübingen, 2009. 84.

fordulat áll, melyet a többség a végítélettel azonosított. És voltak néhányan, akik Krisztus ezer éves földi uralmának beköszöntét értették alatta.²⁰³ A csodajelek már a reformáció kezdetén kialakuló felekezeti vitákban és Luther személyénél kulcsszerepet játszottak.²⁰⁴ Ezt támasztja alá Luthernek saját magáról alkotott képe is, melyet a 3.3.3. fejezetben részletezek.

A csodajelek fenti értelmezése azt a felfogást tükrözi, mely szerint a transzcendens hatalmak a természet eszközeit használják fel, hogy beleszóljanak a világ folyásába. Ezen a téren egymást egészíti ki a továbbélő antik és a keresztény hiedelmvilág.²⁰⁵ A természeti megfigyelés, mely a késő középkortól lassan egyre tudományosabbá vált, alapvetően még vallásos ismereteket követelt meg. A 16-17. században kialakuló természettudomány tehát a teológiával, a filozófiával és a természetmágiával még nem szemben, hanem azokkal szoros összefüggésben fejlődött.²⁰⁶

Paracelsus elevenítette fel ismét azt az asztrológiából kiinduló nézetet, mely egyrészt feltételezi a teremtő Istent, ugyanakkor az ember és a világ mechanikusan értelmezett analógiájára: a mikrokozmoszra és a makrokozmoszra épül. Ez megerősítette azt az elképzelést, miszerint az egyes ember és az emberiség sorsa egymásra vetíthető, és a teremtés tanulmányozása által megfejthető. Erre láttunk példát Cusanusnál, aki Krisztus 33 évének felelteti meg a teremtett világ ítéletig hátralevő idejét. Cusanus számításai szerint az 1600-1650-ig terjedő időszak felel meg Krisztus utolsó földi életének. Ugyanezt az analógiát találjuk Kotter próféciáinak szövegében is. A *Wunderbarliche Offenbahrungen*nek már a kezdő jelenése azonosítja saját korát Krisztus nagypénteki szenvedésének idejével, azon belül is a kereszthalált közvetlenül megelőző, a 6. és 9. óra közt tartó sötétséggel.²⁰⁷ Ez a sötétség maga is már a csodás jelek közé sorolható.

A Krisztus kereszthalálához fűződő jelek tehát a vizsgálódás középpontjába emelik a csodás jelenségeket, amelyek önmagukon túlmutató jelentését maga a Szentírás legitimálta. A csodás jelek közül az égiek vizsgálatára és értelmezésére született külön tudományág, melynek tudományossága azonban már abban a korban is vitatott volt. Míg az asztronómia a hét szabad művészet részét képezte, addig az asztrológia – épp a

²⁰³ Klingebiel: Apokalyptik, Prodigienlaube [lásd 200. lábjegyzet], 19.

²⁰⁴ Két legismertebb példája a „Mönchskalb” és a „Papstesel” ábrázolás, v.ö.: Aby Warburg: Pogány-antik jóslás Luther korából. Ford.: Adamik Lajos. Gyomaendrőd, 1986. 43.

²⁰⁵ Robin Bruce Barnes: Prophecy and Gnosis: Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation. Stanford 1988. 91.

²⁰⁶ Klingebiel: Apokalyptik, Prodigienlaube [lásd 200. lábjegyzet], 18.

²⁰⁷ „gleich wie zur Zeit des Leidens Christi von der 6. zur 9. Stunde 3. Stunden lang ein groß Finsterniß uber das gantze Land gewesen, also würde auch zu diesen Zeiten ein groß Finsterniß entstehen bey den Christen.” Wunderbarliche Offenbahrungen. A2v.

csillagok és égitestek, égi jelenségek emberre gyakorolt hatása, e kettő párhuzamba állítása folytán – nem elégitette ki a tudományosság kritériumát.²⁰⁸ Az asztrológusok megállapításaikban az égi jelek mellett ugyanakkor, mint kísérő jelenségeket, figyelembe vették a portentákat és monstrákat is az argumentáció szintjén.

A kifejezetten az égi jeleket tanulmányozó asztrológusok mellett a prédikátorok foglalkoztak még behatóbban a csodás jelek értelmezésével, leggyakrabban bűnbánati prédikációk apokaliptikus kontextusába ágyazva azokat. Ezen általánosan elterjedt értelmezői csatornák mellett különös jelentőséggel bírt, ha az önmagában is a természet normális működésétől eltérő, tulajdonképpen csodának tekinthető úgynevezett természetes bolondok kezdték magyarázni a csodás jeleket.²⁰⁹

A csodás jelek értelmezőinek a következőkben bemutatott három aspektusa lehetővé teszi a próféta személyének és a laikus próféciák koraújkori sajátosságának pontosabb meghatározását.

3.3.1. A bolond

A laikus jelenéssorozat szövegfajtájának meghatározását lényeges információkkal bővíti a természetes bolond koraújkori megítélése.²¹⁰ A koraújkorban az együgyűségnek, bolondságnak Sebastian Brandtól Erasmuson át Paracelsusig komoly

²⁰⁸ Comenius asztronómia iránti érdeklődését bizonyítja, hogy amikor 1614-ben Heidelbergben disputált megvette Jacob Christmann professzor özvegyétől Copernicus: *De revolutionibus orbium coelestium* című eredeti kéziratát, bár maga Tycho Brahe nyomán vitatta a heliocentrikus világképet. Erről tanúskodik többek közt az *Orbis sensualium pictus*, melyben a földet nem sorolja a mozgó égitestek, a bolygók közé. 1633-ban Lipcsében megjelenteti a *Physicae ad Lumen Divinum Reformatae Synopsist*, mely egy *Astronomia* című munkájával együtt lelkesedésre talált barátai körében. Utóbbi 1637-ben Angliába küldi Samuel Hartlibnak, de a kézirat sorsa ezután ismeretlen. V.ö.: Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 46-47. 251. Comenius világképéről átfogóan legújabbán Andreas Fritsch és Walter Sperling tollából jelent meg tanulmány: *Das Weltbild des J. A. Comenius*. In: *Atlas der Weltbilder*. Hg.v. Christoph Marksches, Ingeborg Reichle, Jochen Brüning, Peter Deuflhard. Berlin, 2011. 242-258.

²⁰⁹ Már Konrad von Megenberg 1348-50 körül keletkezett *Buch der Natur*-jában a monstra kategóriába sorolja a természetes bolondot, akiknek mássága egyszeri és nem reprodukálható. Egyben a bolondok cselekedeteinek jövőmondó karaktert tulajdonít. Ez a szemlélet csak felerősödik, ahogy a 16. század folyamán egyre nő az egyszeri, a szokatlan és a kivételes iránti érdeklődés. Amit részben az indokol, hogy a reneszánsz és a skolasztika szabályszeretetével nehezen volt összeegyeztethető a bolond kivételes, a természet szabályszerűségeit megdőlt volta. Vö.: von Bernuth: *Wunder, Spott und Prophetie*. [lásd 202. lábjegyzet], 40.

²¹⁰ Egyik legújabb monográfia ebben a témában Ruth von Bernuth már idézett disszertációja: *Wunder, Spott und Prophetie. Natürliche Narrheit in den „Historien von Claus Narren“*. Ruth von Bernuth elkülöníti a reneszánsz udvarokban elterjedt mesterséges bolondokat, vagyis a színészi képességgel rendelkező mentálisan egészséges embereket - akik alakoskodással, színészkedéssel bolondnak tettetik magukat, hogy szórakoztassanak, és görbe tükröt tartsanak - a természetes, vagyis született bolondság fogalmától, amely az adott kultúra által meghatározott normától való mentális különbségben nyilvánul meg. Lásd: von Bernuth: *Wunder, Spott und Prophetie*. [lásd 202. lábjegyzet], 15.

irodalmi hagyománya élt. Utóbbi szerzőnek a *Philosophia de divinis operibus et factis, et de secretis naturae* című munkájában található a kevésbé ismert *De generatione stultorum* című traktátus.²¹¹ Ennek előszavában éppen a természetes, vagyis a születésüknél fogva bolond embereket írja körül a „narr, tor, einfältig, unwissend” szavakkal, akik éppúgy Isten teremtményei, és mint emberek, az összes teremtmény koronái, jóllehet nem értik meg, hogy Krisztus drága vére kiontásával és halála által őket is megváltotta.²¹² Mivel azonban a bolondság gyógyíthatatlan – az evangéliumban sincs példa rá, bár sokféle beteget és megszállottat gyógyított meg Jézus – más titoknak kell e mögött rejtőznie, véli Paracelsus. Azt a felfogást képviseli, ami szerint a természetes bolondság nem fizikális betegség, annál is inkább, mivel egyetlen más teremtmény között sem talál bolondot, csak az emberek között.²¹³

A titok, vagy, ahogy Paracelsus fogalmaz: arcanum, misztérium, a természetben rejlik. Tehát Paracelsus is azt az ágostoni hagyományt követi, mely szerint a bolondság a természet anomáliája, azaz csoda. Ezért művében nem ismereteket szándékozik közölni a bolondság származásáról és szokásairól, még kevésbé található benne bármiféle orvosság ellene, hanem azt kívánja az olvasóval megértetni: mi az ember, miből van, és hogy meggondolja, a bölcsessége semmi az Isten előtt, azaz mi mindannyian bölcsességünkben a bolondokkal vagyunk egyenlők. Akármennyit gondolkodunk, vagy eszelünk is ki állati agyunkkal, az ezekkel a bolondokkal lesz egyenlő, ha csak Krisztus nem lesz segítségünkre.²¹⁴

Paracelsus a bolondság eredetét természetesen a Bibliából vezeti le, Ádám és Éva bűnbeesésétől, melynek következtében nemcsak Ebronból, a paradicsomból űzetik ki az első emberpár, hanem halandóságuk mellé megkapják a betegségeket, és a bolondságot

²¹¹ Karl Sudhoff megítélése szerint a traktátus 1529 és 1532 között keletkezhetett. Nyomtatásban a Balthasar Flöter féle 1567-es *Philosophia magna* kiadásában jelent meg jelentős változtatásokkal, kivonatolva. Majd 1590-ben a Huser-féle kiadásban. V.ö.: Paracelsus. *Sämtliche Werke*. Hg.v. Karl Sudhoff. 1. Abteilung: Medizinische, naturwissenschaftliche und philosophische Schriften. München, Berlin, 1933. V-XXXV. Itt: XI.

²¹² „Sich ist groß zu verwundern, dieweil und got den menschen so hoch und teur erlöst hat mit seim tot und blutvergießen, den selbigen leßt zu einem unweisen menschen geboren werden, der sein namen, sein tot, sein ler, sein zeichen, seine werk, sein guttat gegen menschen beschehen, nit kan erkennen, noch verstehn, ist aller vernunft, weisheit, so darzu gehört, beraubt, darzu auch dieweil der mensch ein bildung gottes ist, also mit einem narren, toren, einfeltigen, unwissenden menschen behaft sein und erscheinen, so doch der mensch die edle creatur ist uber all.“ Paracelsus: *De generatione Stultorum*. IX, 27. Prologus. 73.

²¹³ „so doch auch alle creaturen gefreit sind und kein narren under inen haben, alein der mensch. Paracelsus: *De generatione Stultorum*. IX, 27. Prologus. 73.

²¹⁴ „nicht sie zu erkennen geben, aber dorbei zu verstendigen einen ietlichen, der die dinge für sich nimpt, das er wisse, was der mensch sei und woraus er sei, und das er bedenk, das sein weisheit nichts sei vor got, sonder das wir all in unser weisheit gleich den narren seind. und sovil wir in unserer vihschen vernunft ersinnen und erdenken, das alles gleich disen narren ist, und das alein Christus muß unser helfer sein, sonst sind wir alle narren.“ Paracelsus: *De generatione Stultorum*. IX, 28. Prologus. 74.

is.²¹⁵ Mert bár Isten saját képmása szerint teremtette az embert, ez a hasonlóság a kiűzetéssel mindenkiben elhalványul, elvész. Ezért ugyan kiköti Paracelsus, hogy a testileg, vagy szellemileg fogyatékosok is Isten képmására lettek teremtve, azonban azt is leszögezi, hogy Isten nem görbe, béna, vak, vagy süket, hanem tökéletes.

A testi arányok és észbeli adományok különbségét azzal a sok próbálkozással indokolja, melyet egy inas mesterré válása ideje alatt elvégez, mivel egyetlen mester sincs, aki a saját alkotását szándékosan elrontaná. A bolond embert tehát az különbözteti meg a bölcstől, hogy az ő eszköze, vagyis a teste, amit használ, el van rontva, mégis az ember nincs benne elromolva, hanem az tökéletes és teljes benne.²¹⁶ A bolond embert, jóllehet az állati test irányítja, szelleme és lelke mégis ugyanolyan ép, mint egy bölcsé, ezért az, ami örök benne, mentes bármiféle bolondságtól, vagy balgaságtól. Bár ez nehezen jut érvényre, de az emberek tudják, ha mégis felszínre kerül, abban több az okosság. Jobb az ítélőképességük, több bölcsesség nyílik meg számukra, mint a bölcsnek tartottak számára, mivel a bölcsességük a benső, igaz, halhatatlan emberből jön, és nem a romlékony állati testből. Ez utóbbi csak előidézi bölcsességüket, minthogy a bolond nem fojtja el állati teste kívánságait – ahogy azt az okos ember teszi –, így a benne lévő igaz ember is tisztán szóhoz tud jutni – érvel Paracelsus, majd az argumentációt tovább viszi a bolondok prófétálása irányába. Mivel ittas elméje²¹⁷ nem különbözteti meg a bölcsességet a bolondságtól, így nem is nyomja el azt. Ezért a bolond ember beszédére érdemes odafigyelni.

Hiszen Isten az általa kiválasztott prófétáknak is bolondá tette állati testét, mivel a bolond, részeg test így már nem gátja annak, hogy az isteni igazságokról az értelem hamissága nélkül beszéljen. Ezért, bár az emberek számára bolond és részeg beszéd az övék, és az ilyen együgyű embereket megvetik, mégis ők a legokosabbak, mivel ők állnak

²¹⁵ „drumb so wissen, das der mensch gut, ganz, vol gerecht beschaffen ist worden in die biltnis gottes, und keusch, rein, gesunt, frölich in das paradeis geführt, und im do ein lant eingeben uber alle lender, do weder tot noch anderst enstpringen mocht, weder krankheit, noch unreinigkeit, weder ungeschaffni, noch feintselikeit. Aber do sie heraus kamen in die welt, do war nichts als alein greinen und zannen, und was er hett und warzu er beschaffen war, das ward im genommen und entsetz der volkommenen biltnis gottes; [...] do warden hurer, do warden spiler, do warden reuber, do warden krumb kinder, do blint, do ghörlos, so stummen, do lamen, so sich fürchten, do narren, do monstren, so mißgewechs und der gleichen, die also für und für bis ins end der welt nicht zergent.” Paracelsus: De generatione Stultorum. IX, 30. Liber primus. Tractatus I. 76-77.

²¹⁶ „Das seind die erkantnus der narren in der underscheit vor dem weisen man, in dem so das instrument verderbet ist, das der mensch brauchen sol, und ist doch der mensch in im nit verderbt, sonder perfect und ganz.” Paracelsus: De generatione Stultorum. IX, 36. Liber primus. Tractatus I. 83.

²¹⁷ Kotter is épp ilyen állapotként írja le egyik jelenését: „úgy érezte, mintha ittas lenne (jóllehet előtte sem nem evett, sem nem ivott) és nem tudta, hogyan történt ez vele“, éppen azt, melyben az üdvösség előizeként mennyei örömet izlelhetett meg. V.ö.: Wunderbarliche Offenbahrungen. A3v. A lelki értelemben vett részegség a misztikus szövegek toposzai közé tartozik a Zsolt 36,9-re hivatkozva: „megitatod őket gyönyörűséged folyóvizéből“.

a legközelebb Istenhez. Meg tudják jelenteni az ő titkait, ezért nagy jövődölések történnek ezeken a bolond, együgyű embereken kersztül.²¹⁸ Mégha zagyvának tűnik is, amit mondanak, sok jóslat keletkezett így, méghozzá a legigazabbak.²¹⁹ Mert amennyire elvetjük magunktól a bolondokat és kinevetjük, úgy cselekszünk azzal a bölcsességgel is, amelyet Isten adott nekünk. Mert testi értelmünket nagyra becsüljük, és okosnak tartjuk magunkat, és sok mindent akarunk általa végbevenni, amely az igaz ember ellen van. Hiszen csak azért nézzük le őket, mert nem mesterei eszüknek. Jóllehet az a legjobb, ami az emberrel történhet, ha nem hagyja magán a bolond eszét uralkodni. Megvetjük a bolondokat, mert nem állatiasok, mint mi. Pedig jobb lenne nekünk, ha mi is bolondnak születünk volna.

Ezért gondolja meg ki-ki maga, nem lenne-e jobb, ha az állati értelmet megölné magában, és az igaz embert hívná elő és hagyná beszélni. Ki akarna akkor nyelvet, vagy művészetet tanulni, ki keresné akkor már a bölcsességet? Senki. Mivel Isten nem nézi le a bolondokat, sőt nagy dolgokat bíz rájuk, mely tanulság, példa, jövődölés és tanítás lehetne számunkra is, így nekünk sem szabad megvetni őket, felebarátunkat bolondnak nevezni,²²⁰ hanem annak a megítélését, hogy ki kicsoda, Istenre kell bízni.

Paracelsus tehát egyenes összefüggést lát a bolondság, együgyűség és az isteni titkokhoz való hozzáférés között. A *De generatione stultorum* szándékosan szembehelyezkedik kora felfogásával, így a szöveg intő-tanító karaktere kap hangsúlyt. A szöveg szellemisége meghatározó a 17. századi profetikus irodalom prófétaképére, ahogy azt a dolgozat elején bemutatott példák is mutatják.

A német terület egyik legismertebb bolond figurájának, a Claus Narrnak egy 1574-

²¹⁸ „Dan secht an die propheten, die sonderlich got auserwehlt hat, den hat er allen den vihischen leib doll gemacht und dornach lassen reden den innern. Do ist nun auf solch doll und trunken machen, dem rechten geist, der so ret und zu reden hat, nichts widerstanden und in hat nichts vergift. Drumb sind sie gleich als einfeltige leut angesehen worden und also in solcher einfalt veracht. Und das sind die wizigsten und die so got am nechsten sind, die in einfalt wantlen, dan die selbigen haben kein widerstreit dem rechten menschen, der das ampt zu reden hat. Es sind auch ir spruch, ler u[nd] gleich als trunken heraus gangen und nicht gesezt in die ordnung, wie sich dan der vihisch leib pflegt, der leichtlich zu spüren ist. Und also wissen auch, das durch solch leut die narren sind, dorfür gehalten werden, und durch die einfaltigen leut, die doch nicht narrenpossen reißen, groß weissagung geschehen.” Paracelsus: *De generatione Stultorum*. IX, 40-41. Liber primus. Tractatus I. 88.

²¹⁹ „Und also was solch leut reden, wiewol es gleich als trunken, vol, daubig heraus kompt und einfaltig, nit wol zu wörtern gebracht oder zum markt gesezt, so sollen sie doch von niemant veracht werden. Dan vil prognostica werden also fürgehalten aus dem grunt und die warhaftigsten.” Paracelsus: *De generatione Stultorum*. IX, 41. Liber primus. Tractatus I. 89.

²²⁰ A szöveg arra a bibliai helyre utal, ahol Jézus megtiltja, hogy a másikat bolondnak nevezzük: „Én pedig azt mondom néktek, hogy mindaz, a ki haragszik az ő atyjafiára ok nélkül, méltó az ítéletre: a ki pedig azt mondja az ő atyjafiának: Ráka, méltó a főtörvényszékre: a ki pedig ezt mondja: Bolond, méltó a gyeheña tüzére.” Mt 5, 22.

es ábrázolása szintén a bolondság és az együgyűség összefüggését szemlélteti.²²¹ A metszeten Claus Narr portréját felülről egy diadalív keretezi, melynek tetején egy angyal (fama) két kürtöt is fúj egyszerre, amellyel a bolond hírnevét kürtöli szét. A diadalív oszlopainak talapzatát egy-egy, a bolondnak tulajdonított erény jelöli: veritas, prudentia, donum dei és simplicitas. Az együgyűség, amelyet a természetes bolondság alapvető jegyének tekinthetünk, a jobb alsó sarokban található és a felette lévő prudentiával áll párbeszédben. Az okosság illetve bölcsesség feltétele tehát a mentális különbözőség: az együgyűség, vagy éppen a bolondság – amely a bölcsesség páli definíciójának felel meg. A bal talapzat lábánál a donum dei található, mely helyzeténél fogva mind a simplicitasszal, mind a felette található veritasszal áll kapcsolatban.

Amennyiben a bolondnak csoda jellege révén jósló funkciót tulajdonítunk, az illusztráció úgy értelmezhető, hogy az isteni ajándék (donum dei) magának az isteni igazságnak (veritas) és akaratnak a közvetítése, mely épp a bolond együgyűsége (simplicitas) folytán közvetlenül meg tud nyilvánulni. Ez egyben aláhúzza az együgyűség isteni ajándék voltát is, mivel a bolondság Isten direkt és közvetlen beavatkozásaként létrejött eltérés a természetestől. A bolondság ugyanakkor – az igazakkal szemben – a világ fiainak balgaságát is tükrözi, és annak tarthatatlanságára hívja fel a figyelmet.

Az illusztráción található felirat megerősíti ezt az olvasatot, amennyiben a bolond személyét nemcsak együgyűként, hanem jámborként, sőt csodálatosként jellemezi: „warhaffte Contrafactur oder bildnus des einfeltigen frommen In Teutschlannden berümbten vnnd wunderbarn Claus Narren”.²²² Luther az *Asztali beszélgetéseiben* idézi Claus Narr személyét, akit gyermekekhez hasonló hite miatt példaértékűnek tart.²²³ A bolondság erényként való felfogása egészen a harmincéves háborút feldolgozó Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen *Der abenteuerliche Simplicissimus*áig megfigyelhető, ahol az együgyűség – a főhős lényegi tulajdonságaként – annak megnevezésére szolgál.²²⁴

A bolond, együgyű ember Istenhez közeli helyzetéből adódó profétáló tehetsége fedezhető fel Comeniusnak fent idézett vallomásában, mely szerint először úgy vélte, a

²²¹ Lásd 8. melléklet.

²²² A Jost Amann-nak tulajdonított metszet jellemzését lásd: von Bernuth: Wunder, Spott und Prophetie. [lásd 202. lábjegyzet], 85-86.

²²³ WA TR 4, 4364, 262.

²²⁴ A „narre” és „tôr” német szavak eredetéről és a természetes bolondság együgyűséggel való korai összekapcsolódásáról szól Jost Trier munkája: Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Bd. I. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg 1931. 340-347.

művelt Johann Gsell találhatta ki a próféciaikat, és a hitelesség kedvéért adja egy együgyű ember szájába. „Admirantibus nobis, fingi tamen talia ab aliquo ingenioso, & sub nomine idiotae illius spargi, suspicantibus, multa ut fidem faceret recitabat: Nulla esse figmenta, veré ab illo ipso haec visa & audita conscribi”.²²⁵ Ezzel végeredményben Comenius Kotter prófeciáinak valódisága mellett érvel, tanulatlanságából eredő megbízhatóságát használva fel bizonyítékként.

Christoph Kotterről annyit tudunk meg a *Wunderbarliche Offenbahrungen* szövegéből, hogy analfabéta, ami abban a korban egy kézműves esetében nem ritka, bár, hogy a számokhoz, összeadáshoz, kivonáshoz sem ért, az kétségbe vonható, hiszen kereskedett is a bőrökkel. S mint ahogy utaltam már rá, szellemi képességei nem voltak oly mértékben korlátozottak, hogy ne tudott volna megtanulni írni a próféciaak lejegyzése kedvéért. Ahogy olvasni is tudhatott, amiről a fent idézett Felgenhauer-levél tanúskodik.

Comenius mindenesetre „idiotá”-nak titulálja Kottert, ami latinul annyit tesz, hogy tudatlan, járatlan, avatatlan, vagy, ahogy Comenius más kontextusban használja: „einfältig” azaz együgyű. Sokatmondó, hogy az idézetben az „idiotá” szó az „ingeniosus” jelzővel alkot ellentétpárt, ami arra utal, hogy már a 17. században használják a szót a korlátozott mentális képesség kifejezésére.²²⁶ Jellemző és nem tekinthető véletlennek, hogy Comenius a latin nyelv megannyi tudatlan, járatlan, tanulatlan kifejezése közül éppen ezt a szót választja.

Arra, hogy Comenius olvasta, ismerte volna Paracelsus *De generatione stultorum* című traktátusát, nincs adatunk, de a kettejük közötti gondolati rokonság egyértelműen kimutatja, még a 17. század közepén is élő hagyomány Paracelsus felfogása, mely kapcsolatot teremt a bolondság, együgyűség és a prófétaság között, és gyakorlatilag a bolondot, az együgyűt teszi meg az isteni kinyilatkoztatás közvetítőjévé. Comenius nemcsak a próféciaához írt bevezetőjében, hanem már az 1623-ban lejegyzett *A világ útvesztője és a szív paradicsomában* is ezeknek az együgyű embereknek a prófétálási képessége mellett érvel, ugyanazzal a Paracelsusnál már látott argumentációval.

Comenius épp az Istennel egyesült emberek biztonságáról, bizonyosságáról szóló,

²²⁵ Historia Revelationum Christophori Kotteri in: Lux in tenebris. 16. „elcsodálkoztam, merthogy azt feltételeztem, hogy ilyen dolgokat egy tehetséges elme talál ki, és ama tudatlannak a neve alatt terjeszti; hogy jobban meggyőzzön, kihangsúlyozta: semmi sem kitalált, hanem valóban az őáltala látott és hallott dolgokat jegyezte fel.”

²²⁶ Az idiota szónak a korlátozott mentális képesség felé történő jelentésetolódására a német nyelvhasználatban csak a 18. századtól mutattak ki eddig adatokat. V.ö.: Kluge: Etymologisches Wörterbuch. [lásd 5. lábjegyzet], 393.

a 2.3. fejezetben már idézett helyen tér ki a kortárs prófétákra. Vagyis azt a tételt ismétli meg, hogy ezek az együgyűek vannak a legközelebb Istenhez. Ez a közelség elősegíti, hogy angyalok állhassanak a szolgálatukra, egyrészt hogy megvédjék őket a világ és a Sátán cselvetéseitől, másrészt hogy tanítsák őket. A tanítás pedig magába foglalhatja az „Isten mélységes titkairól” szóló „titkos híreket”, melyeket „sem a csillagokból kiolvasni, sem emberi ésszel kigondolni nem lehetne”.²²⁷ Azaz a közelség állapota az isteni tervbe való beavatódást és ennek a többi ember számára való közvetítését jelenti, amely azonban nem nélkülözi az aktuálpolitikai utalásokat sem.

Ruth von Bernuth disszertációja azt a tézist bizonyítja, hogy a bolond fogalmát a reformációs törekvések alakították a 16. századtól. A természetes bolond az újra előtérbe kerülő felebaráti szeretet, a szegények, elesettek felé fordulás exemplumává vált. Emellett továbbra is hordozta a csodajel karakterét. A reformációval megerősödő apokaliptikus hangulatban kitüntetett szerephez jut Istenhez való közelsége és jós funkciója révén.²²⁸ A természetes bolondságnak ez a pozitív megítélése egészen a 17. század végéig tartott, amire éppen Christoph Kotter próféciainak kiadástörténete az egyik példa.

3.3.2. Az asztrológus

A dolgozatban bemutatásra kerülő koraújkori laikus politikai próféciaikat el kell különítenünk – nemcsak a kiadó, Comenius szándéka szerint, hanem az egykorú megítélés szerint is – azoktól a jóslatoktól, melyek a szerzők csillagászati, matematikai és asztrológiai tudásán alapulnak, mint az éves prognosztikonok, nativitások. A kérdés összetettségét jól mutatja az, ahogyan Johann Arndt a *Wahres Christenthumb*ban a csillagoknak az emberre gyakorolt hatásáról ír. Egyrészt elveti az asztrológia számításait és az ezekből eredő jóslatokat, ugyanakkor a makrokozmosz és mikrokozmosz hasonlósága alapján vezeti le az égbolt változásainak az ember életére

²²⁷ Comenius: Útvesztő. [lásd 62. lábjegyzet], 190.

²²⁸ von Bernuth: Wunder, Spott und Prophetie. [lásd 202. lábjegyzet], 74. Ruth von Bernuth a fent idézett Tischreden mellett Matthias Quadt von Kinckelbach: Teutscher Nation Herligkeit című 1609-ben Kölnben megjelent írásából idéz, mely arra utal, hogy a wittenbergi vártemplomban egykor Melanchthon képe Luther és Claus Narr képei társaságában állt.

kifejtett hatását.²²⁹ Az ellentmondást azzal oldja fel, hogy az általa elfogadott asztrológia krisztusi eredetű, és csak a megvilágosodott igazak számára érthető. Mivel Arndt szerint mind a *lumen naturale* – Isten teremtés általi működése – mind a *lumen gratiae* – Isten Krisztus általi működése – annak irányába hat, hogy az ember elérhesse eredendő istenképmási mivoltát.

Ahhoz, hogy konkrétabban lássuk a laikus próféciaák és az asztrológiai jövődölések közti különbséget, ismertetem ez utóbbi néhány, tipikusnak mondható példáját. Máig egyik legismertebb jövődölésgyűjtemény Nostradamus *Les propheties* címen 1555-től megjelentetett jóslatai. Ezek a számítások nem elhanyagolható bevételt jelentettek készítőjük és kinyomtatójuk számára, ráadásul mindenféle egyházi, vagy politikai felelősségre vonás veszélye nélkül.²³⁰ Nostradamus 1550-től haláláig készített almanachokat, ezekben közölte először az adott évre vonatkozó jövődöléseit, ebből nőtt ki a későbbi próféciaegyűjteménye.

Habár Nostradamus látomásait próféciaáknak nevezi, és isteni eredetűeknek mondja, nem titkolja, hogy azok rejtjelezéséhez és lejegyzéséhez egyetemi tanulmányait és asztrológiai jártasságát használta fel. A próféta meghatározását is ennek megfelelően az isteni kinyilatkoztatáshoz és az asztrológiai tudáshoz köti.²³¹ A fiának írt levelében azt vallja, hogy a látomások a természetfeletti értelemről származnak, vagyis magától Istentől. Minélfogva a látomások asztrológiai értelmezése tévedhet, maguk a jelenések azonban nem.²³² Nostradamus kiritikusainak azonban egyik érve éppen az, hogy látomásait asztrológiai tudását felhasználva jegyzi le, ráadásul pontos évszám, vagy az érintett történelmi személyek megnevezése nélkül. Így éppen a versforma és a

²²⁹ „wie kann so gar verneinet werden, daß das Firmament nicht seine Wirkung im Menschen habe, da doch das ganze Firmament im Menschen ist, und das microcosmische Firmament mit dem macrocosmischen eine sehr geheime und große Konsonanz hat. [...] Ich rede nicht von der Wirkung der Sterne, welche die vermeinten astrologi, und Stern=Gucker, den astri, oder Gestirn andichten, und darauf ihre Wahrsagerey gründen, [...] sondern ich rede von natürlichen Kräften des Himmels und der Sterne, daß derselben Wirkung im Menschen, als im microcosmo, oder in der kleinen Welt, nicht könne verneinet werden.“ Johann Arndt: *Wahres Christenthum*. II. könyv 58, 9-10. Idézet Dieter Groh, Brigit Biehler: *Universalwissenschaft, Millenarismus und zweite Reformation*. In: ZKG 117. Band 2006/1. 32-33. alapján.

²³⁰ Bár Nostradamust a próféciaák önálló megjelentetése után érték támadások, a király oltalmát élvezve ezek nem jelentettek rá veszélyt. Így hivatalát élete végéig zavartalanul gyakorolhatta.

²³¹ “Én egészen nyíltan kimondom: (próféta az), akinek ő végtelen és felfoghatatlan nagyságát mélyértelmű sugalmazásban feltárni akarja. Ezt főképpen két forrásból kapja [ti. a próféta ...]: [1.] a természetfeletti fény besugározza a személyt, aki [2.] a csillagtudomány által jósol.” 1555. március 1-én fiának írt levele, a Próféciák előszavából. Lásd: Fekete Sándor Pál: *Nostradamus titokzatos könyve: A próféciaák*. Budapest, 1992. 69.

²³² „Mi, akik emberek vagyunk, természetes tudással, tehetséggel és ügyességgel a teremtő Isten elrejtett titkaiból felismerni semmit sem tudunk,»mert nem a mi dolgunk, hogy tudjuk az időket ...«és így tovább. Hasonlóképp, mint most, lesznek a jövőben is egyes személyek, kiknek a teremtő Isten képszerű látomásokkal a jövő titkait fel akarja fedni.“ lásd.: uo.

szimbolikus kifejezőmód tömörsége miatt nem találunk nála utalást az általános megtérésre, bűnbánatra, vagy a világi és egyházi vezetők felelősségre vonására. Miként nem látja szükségét, hogy kövesse azt a retorikai stratégiát, mely a jelenések hitelesítése céljából azok adatszerű, konkrét körülményére utal. Az időben és térben tág vonatkozású jelenések létrejöttéről egyedül a könyve elején tesz említést: antik divinációs technikát alkalmazva segítette elő a látomások megvalósulását. Hozzávetőleges világvége számítása a Dániel könyvére épülő általánosan elterjedt időszámítási hagyományt követi, vagyis azt a Krisztus utáni 3. évezred végére teszi.

Mivel látomásainak körülményeit is versben, röviden foglalja össze, nem derülnek ki azok személyes vonatkozású mozzanatai, részletei, mint ahogy például azt Christoph Kotter esetében olvashatjuk. Így arról sincs tudomásunk, hogy angyal közvetíti-e azokat neki, és ha igen, akkor milyen alakban jelenik meg előtte. Nem tudunk biztosat állítani arról sem, hogy a jelenései közt összefüggés lenne, vagy, hogy az egyik alkalommal látottak egy következő megjelölt időpontban megismétlődtek volna, vagy a látottakat feloldotta, megmagyarázta volna számára az angyal, vagy a Lélek. Ennek következtében azt a retorikai fordulatot sem használja ki, mely bizonyítaná, szimbolikus látomásainak értelmezése nem csupán emberi szerzés, hanem isteni sugallat.

Bár Nostradamus jövődölései is politikai és apokaliptikus színezetűek, mégis szerzőjük a Comenius által összegyűjtött prófétáktól nemcsak műveltségével tűnik ki, hanem abban is, hogy próféciáit kevésbé határozzák meg aktuálpolitikai utalások, kevésbé jellemzi eszkatológiai várakozás, annak a tudata és retorikája, hogy az utolsó ítélet közvetlen közelében él. Nem véletlen, hogy Comenius írásaiban nemigen fordul elő Nostradamus neve, míg más prófétákat – főleg levelezésében, és a *Clamores Eliae* feljegyzéseiben – előszeretettel idéz.

A különbségek ellenére figyelemre méltó a hatalomnak a próféciákhoz való viszonya a koraújkorban. Hiszen Nostradamus azért nyerhette el IX. Károly pártfogását, mivel próféciái az ő uralmának és hatalmi terveinek legitimációját szolgálták. Hasonlóképpen Kotter próféciái V. Frigyes újbóli trónra kerülését jövendölik meg, ezért feltételezhető, hogy már első kiadását is olyan körök finanszírozták, kéziratait is azok terjesztették, akiknek a cseh trón függetlensége állt érdekében. Ez az erős összefonódás a mindenkori hatalommal, hatalmon lévő személlyel szintén koraújkori sajátosága a próféciáknak. Az ótestamentum idején ugyanis épp a királyság intézményének általános kritikája olvasható ki a próféciák szövegéből, amennyiben a mindenkori király többé már nem tölti be a közvetítő szerepet Isten és az emberek között. Ez az általános bírálat

a koraujkor történelmi és politikai adottságaihoz igazodva egy-egy személy, illetve a személy által képviselt hitvallás és hatalom kritikájává módosult.

A könyvnyomtatás terjedésével népszerűvé váló éves kalendáriumok jóslataihoz nemcsak asztronómiai ismereteket, hanem a természeti jelenségek megfigyelését és az égi- és csodajelek értelmezését is felhasználták. Emellett a csillagászok egyik jelentős bevételi forrása továbbra is a híres, vagy nemes emberek nativitásainak készítése maradt. A publicisztika előnyeit kihasználva ezek a nativitások a koraujkorban politikai karaktert kapnak. Egyik jelentős, és a téma szempontjából érdekes példája Johannes Lichtenberger Luther Mártonra vonatkozó jóvendölése, melyet az érintett saját előszavával jelentetett meg. Bár maga a reformátor kijelentéseiben elhatárolódik a kortárs próféciáktól és asztrológiai számításoktól, mégis kiadja Lichtenberger rá vonatkoztatott jóslatait. Gyakorlatilag ez lesz majd, amit Comenius is tesz: a jóslatszövegeket hünen megjelenteti, az előszóban pedig az olvasó döntésére bízza, akar-e hinni a leírtaknak.

A Lichtenberger-féle jóslatról azonban már abban a korban kiderült, hogy nem önálló alkotás, és eredeti szerzőjük, Paulus von Middelburg 1492-ben írt *Invectiva in superstitiosum quendam astrologum* című vitairatában vádat is emelt a plagizálás miatt. Noha Middelburg maga is az arab Abu-Masar számításaira alapozta munkáját.²³³ Ráadásul a kedvezőbb értelmezés érdekében húsz évvel módosította az 1484-es Jupiter-Szaturnusz konstellációt a Skorpióban, mely egy egyházi forradalmat kiváltó „kis próféta” megjelenését jóvendölte meg. Luther mindenesetre értett hozzá, hogy számára előnyösen használja fel a hívei és ellenségei által egyaránt rá vonatkoztatott jóslatokat.

Természetesen Luther nem tartotta érvényesnek a közvetlenül a Lélektől származó, de a Szentírástól független kinyilatkoztatásokat – miként az Írás szövegének élénk képzelőerőn alapuló interpretációját is elvetette. Az ellentmondás azonban fennáll, és annál inkább érdekes, mert Luther saját tetteit – melyekkel a prófétai igazságot kereste – úgy jellemzi, mint amelyeket a Lélek irányítása vezetett. Ráadásul saját előfutáraként éppen a Konstanzban megégetett, és Európa felforgatójának tartott Jan Hus személyét jelölte meg.²³⁴

A 17. század végéig a világtörténelem és az üdvtörténet egységes szemléletéről beszélhetünk, ahol az egyén önmagát nem függetlenként, hanem közössége tagjaként

²³³ Abu-Masar (†886.): *De magnis coniunctionibus*. Augsburg, 1489.; Paulus von Middelburg: *Prognostica ad viginti annos duratura*. Köln, 1484.; Lichtenberger: *Prognosticatio*. Mainz, 1492. V.ö.: Warburg: Pogány-antik jóslás Luther korából. [lásd 204. lábjegyzet], 33-35.

²³⁴ Barnes: *Prophecy and Gnosis*. [lásd 205. lábjegyzet], 95-96.

határozza meg. Ezért nincs meg annak az alapja, hogy teljesen függetleníteni tudja magát a babonás szokásoktól, az analógiás gondolkodástól. Legfeljebb kételkedik benne, de teljesen még nem tagadja. Így Luthernél is, és még száz évvel később Comeniusnál is az a tudat, hogy az utolsó ítélet, vagyis a világtörténelem végének közelében élnek, épp prófétai küldetésük alapjává és indítékává válik. Az utolsó ítélet közeledtében való hitet pedig épp a csodás jelek és babonás hiedelmek táplálták.

„Újfajta betegség terjed el, melyet francúz-, némelyek viszont spanyolkórnak neveznek, s amely, mint hírlík, a Nyugaton fölfedezett országokból kerül Európába. Egyike ez az Ítélet napjának elébe menő nagy jeleknek; valamint Miksa alatt estek csodálatos jelek az égen igen nagy számmal, sőt földön és vízen is. Ezekről mondja Krisztus: és lesznek nagy jelek stb. S mivel egy korról sem olvashatni, hogy abban több és nagyobb jelek estenek, ezek kecsegtetnek bennünket némi reménnyel, hogy az áldott nap már küszöbünk előtt van.”²³⁵

Luthernek erre a középkori, babonás hitére példa a Lichtenberger *Jövendöléséhez* írt előszava: jó és rossz előjelekben való hitét isteni sugallattól eredeztetve legitimálja. A szövegrészlet egyben arra is rámutat, hogy az egyébként szigorúan következetes és éles logikájú Luther nem érez meghasonlottságot mindezek leírásakor és kiadásakor. Amire ő maga meg is felel, amennyiben – bár elvitatja az asztrológiának a tudományos jellegét, megbízhatatlanságáért, tévedhetőségéért nem tartja az „ars”-ok közé tartozónak – mégis magukat a jeleket tévedhetetlennek tartja. Luthernek ez a finom megkülönböztetése árnyalja Warburg érvelését, miszerint Luther asztrológia ellenes lenne.

„Isten az angyalok által kormányozza a világot. Minden egyes császár, király, fejedelem, úr, sőt minden egyes ember mellé odarendeli angyalát, [...] a *kedves angyalok jelen vannak és belső sugallással hirtelen tanácsot, vagy ötletet adnak, avagy külső jelet és figyelmeztetést raknak az ember útjába avégből, hogy intelmezzék, vagy eltereljék* – ezt tegye, azt hagyja, ezt az utat válassza, amazt kerülje, sokszor eredeti szándékával szemben is. Amiért ugyanis nem szólnak hozzánk szavakkal, sugallnak ötleteket, vagy állítanak váratlanul külső okokat, amint mi a lovakra és ökrökre rákiabálunk, vagy fát-követ rakunk útjukba, hogy bele ne essenek a gödörbe. Az ilyen külső jeleket, avagy indítékokat nevezik a pogányok ómeneknek, vagyis rossz előjelnek, intésnek. [...] Ilyen jeleket állítanak az angyalok a Földön. Ezen felül Isten is felállítja a maga jeleit az égen, ha csapás éri a Földet, csóvás csillagokat futamít át rajta, fényét veszi Napnak, Holdnak, avagy más szokatlan alakot jelenít meg. Item a Földön is születnek szörnyű csodák, emberen-állaton egyaránt. Az ilyeneket mind nem az angyalok támasztják, hanem egyedül az Isten maga. Velük fenyegeti az istenteleneket és jelzi az eljövendő csapást, inti, akit érni fog, urat-szolgát. *A jámborak végett ilyesmi nem esik, mert nekik nincs rá szükségük.* [...] Mit is kell mondani Lichtenbergerről és

²³⁵ Warburg: Pogány-antik jóslás Luther korából. [lásd 204. lábjegyzet], 44-45. Luthert Német krónikájának 1559-es wittenbergi kiadása alapján idézi.

a hasonlókról? Először is, hogy csillagfejtő művészetének alapját helyesnek tartom, de a művészetét bizonytalannak. Vagyis, az égi és földi jelek bizonynal nem tévednek, Istennek s az angyaloknak művei, értelmeznek és fenyegetik az istentelen urakat-országokat, s jelentenek is valamit. De ebből művészetet csinálni, az bizony nem ér semmit. [...] Így a mi időnkben is sok nap-, szivárvány- és más ilyen tüneményt láttunk az égen, de nincs olyan csillagtudós, aki ezekről biztosan meg tudta volna, vagy meg tudná mondani, ennek, vagy annak a királynak szól-e; *de láthatjuk, mi történt Franciaország, Dánia, Magyarország királyával,*²³⁶ s fog történni bizonynal más királyokkal és fejedelmekkel is. *Emiatt kívánom Lichtenbergert és a hasonlókat a nagyuraknak és országaiknak, hogy tudják: nekik szól, s ha eltalál valamit, az Istennek jeleiből és értelmeiből történik; ő ezekre alapoz, s ezek bizonynal a nagyuraknak szólnak;* avagy a Sátán sugallatával kapta őket Isten rendelése által. Ahol pedig melléfog, ott művészete s a Sátánnak vetett gáncs a forrás. Mert Isten jelei és az angyalok értelmei elkeverednek a Sátán sugallataival és jeleivel arról, hogy milyen lesz a világ – hogy zűrzavar támadjon, és semmit megkülönböztetni ne lehessen. Ez legyen ítéletem és okításom.”²³⁷

Luther tanításában egyértelműen hitelt ad tehát annak, hogy az égi jelek aktuálpolitikai jelentőséggel és tanító célzattal bírnak, csak azon a ponton látja támadhatónak az asztrológusokat, hogy melyik jelhez melyik intést és aktuális eseményt kapcsolják. Luther azonban ezeket a jövődöléseket részleges igazságtartalmuk dacára is alkalmasnak találja arra, hogy az istenteleneket megtérésre sarkallja. Előszava végkicsengése szerint ez vezette arra, hogy kiadja a jóslatokat.

Nem lehet ugyanakkor nem észrevenni azt a tartalmi, és szóhasználatbeli párhuzamot, mely a Luther-idézet és Comenius *Labyrintjéből* való idézet között található.²³⁸ Mindkét szerző az angyalok közvetítő szerepét hangsúlyozza, azt hogy Isten sugalmazás által, és az ő közvetítésükkel avatkozna be az emberi életbe. Emellett kiemelt szerepet kap mindkettőjükénél az együgyű, jámbor ember, aki a leginkább fogékony ezekre a sugallatokra.

Az angyalok általi közvetítés felveti a prófétálás problematikáját is. Luther az előszóban ítéletet mond Lichtenberger jövődöléseiről, egyúttal magáról a prófétálás technikájáról, arról, hogy ez hogyan lehetséges:

„Először is vannak olyan próféták, akik a Szent Lélekből jövődölnek, amint Zakariás 7 mondja, [...] Az ilyen prófécia arra készül és irányul, hogy az istentelenek bűnhődjenek, a jámbor életűek pedig megváltassanak; mindig arra ösztönöz, hogy az Istenben való hitet s a lelkeket megerősítse és fölsegítse. Ha pedig inség és bánat van, vagy készül jöni, a jámbor életűeket megvigasztalja, amint illetni is csak őket illeti, az istentelenekkel nincsen semmi dolga, csak annyi, hogy megfenyegeti és megbünteti őket, de nem vigasztalja és hittel sem tartja. Az

²³⁶ Itt Luther II. Lajos halálára és a mohácsi csatára utal.

²³⁷ Warburg: Pogány-antik jóslás Luther korából. [lásd 204. lábjegyzet], 71-74. [kiemelés a V. M.].

²³⁸ V.ö.: 2.3. fejezet.

ilyen jövendölésekkel szemben a sátánnak is megvannak a maga jóslatai, ezek a hamis próféták, a gyülevészek, a szekták és az eretnekek; általuk megrontja az Istenben való hitet, a lelkeket összezavarja és elcsábítja, hazugságokkal vigasztalja, és hamis igékkel fenyegeti, ekképp csatázva szüntelen Isten tiszta jövendölése és tanítása ellen. Lichtenberger nem ezek közül való, mert a Szent Lélekkel nem is kérédik, rá nem hivatkozik, ahogy az igaz meg a hamis próféták teszik, hanem jövendölését az ég futamodására és a csillagok, illetve befolyásuk és hatásaik természetes művészetére alapozza. [...] Ekképp a keresztyén egyházzal sem szól másként, csak ahogyan külsőleg fennáll, látható megjelenésében, javaiban és jószágaiban; arról egy szót sem ejt, hogyan áll fenn a Szent Lélek hitében és vigaszában, vagyis hogy milyen az igaz Keresztyén egyház. [...] egészen testi jövendölés az övé, hívságos testi dolgokról.

Summa, jövendölése nem egyházi megnyilatkozás; az ilyen a csillagászat nélkül történik, s a csillagászatnak nincsen alávetve, hanem régi pogány művészet az övé, szinte mesteri és népszerű volt ez a rómaiaknál, és annak előtte a káldeusoknál is. [...] Meg kell emiatt vizsgálni, képes-e, el tud-e valamit is találni ez a művészet. Én ugyanis itt-ott kénytelen vagyok elismerni Lichtenbergert. Némely dolgot bizony eltalált, kiváltképp képeivel-ábrázolásaival lőtt telibe, sokkal inkább, mint szavaival.”²³⁹

Luther szerint tehát létezik igaz prófécia, mely a Lélek sugallata, és amelyet az angyalok közvetítenek az emberek számára. Az erős hasonlóság ellenére azonban ő is elkülöníti a Lichtenberger-féle csillagászati alapú jövendöléseket az egyedül isteni kinyilatkoztatás alapján hirdetett próféciaiktól. A Jelenések könyvéhez 1530-ban írt előszavában Luther a prófétálást, mint írásértelmezést, a prédikátori szolgálat lényegi elemeként határozza meg,²⁴⁰ melynek gyakorlására nap mint nap szükség van. Elkülöníti ugyanakkor a Szentírásban le nem fektetett kinyilatkoztatástól, mely a jövőre vonatkozik. Ennek három formáját különbözteti meg: a prófécia átadhatja az isteni üzenetet pusztán szavak, szavak és képek, vagy kizárólag a Lélektől jövő képek formájában. Ez utóbbi kategória feleltethető meg Kotter jelenéseinek, mint ahogy Luther ez utóbbihoz sorolja János jelenéseit. Luther számára tehát maga az Írás legitimálja a prófétaságot.

Lichtenberger a Jövendöléseihez írt saját előszavában a prófétálás folytonosságának hagyományát követi, többek között Arisztotelészre, és Ptolemaiosz bölcsességére hivatkozva, amihez a Szibillák, János apostol és szent Brigitta jövendöléseit fűzi. Ezzel a listával egyben saját jövendöléseinek a hitelességét támogatja meg, és kijelenti, az isteni jelek megfejtésére az ember a legalkalmasabb a

²³⁹ Warburg: Pogány-antik jóslás Luther korából. [lásd 204. lábjegyzet], 70-71. a képi ábrázolás háttéréről: 36-38.

²⁴⁰ Itt Luther is az 1. Kor 12. és 14. fejezetére utal.

teremtmények közül.²⁴¹

Már nála megjelenik a török hódítás riadalma által kiváltott eszkatológiai várakozás. Ennek jegyében érvel a végidők eljövendő császáráról. De Warburg téved abban, hogy Lichtenberger az előszavában a maga bölcsességének tulajdonítaná a művét, hiszen a Lélek híradásának tartja írását, melyet a csillagoknak az antikvitás óta öröklődő, egyezményes értelmezése segítségével fejt meg. Mivel Lichtenberger írásait alapvetően a csillagászati és egyéb csodás jelenségek értelmezése jellemzi, szemben egy személyes isteni kinyilatkoztatással, ezért őt is elsősorban asztronómusnak tekinthetjük és nem prófétának.

Az asztronómiai alapú jövődölések iránt a 16. század közepére megélénkült érdeklődést a gyűjteményes kötetek nagy száma is jelzi. Ezek egyik visszatérő eleme egy 36 jelből álló lista, mely az ítélet közeledtét jelzi előre.²⁴²

„III. Man hört kriegs geschrey, krieg und auffrur. IIII. Eyn volck ist wider daß ander, Eyn reich wider das ander, die gewaltigen streben widder die underthon, unnd herwiderumb [...] XIII. Es ist hunger unnd thewring auff erden, mit grossem trübsal, als vor nie gehört worden. [...] XX. Die gantze welt ist beladen mit fressen und sauffen [...] XXI. Nie ist solch witz, verstandt, vernunfft, inn zeitlichen leiblichen sachen, auff erden gewesen, ich geschweig der newen Fund, als Buchtrucken, büchssengiessen, unnd andere Kriegßhändel und rüstung. Darzu nit alleyn in weltlichen händlen, sonder auch in geystlichen, alle lügen empor schweben, alles verderbt ist, alle irrthumben zu verführung der seelen, gehn aufs höchst im schwange. [...] XXV. Kein lieb und glaub ist mehr auff erden, sonder alles erkalt, und underm unglauben beschlossen [...] Dann also gar wirdt die gerechtigkeit seltzam, und Gotslesterung, geytzigkeit, unrein begird, hurerey, gmeyn werden.“²⁴³

A kortárs profetikus szövegeknek asztronómiai jövődölésekkel való rokonságát húzza alá az a hasonlóság, mely kimutatható ennek a listának a tartalma illetve a *Wunderbarliche Offenbahrungen* romlottságot felsoroló és ostromozó része között.²⁴⁴ Azonban míg a *Zeychen vor dem Jüngsten tag, die zukunfft des Hern verkündende, kurtz auß der Schrifft gezogen* a biblia szimbólumaira és természeti jeleire építő, önmagát ismétlő, belső szervező elv nélküli felsorolás, addig Kotter jelenésében a Spiritus egy

²⁴¹ Warburg: Pogány-antik jóslás Luther korából. [lásd 204. lábjegyzet], 75-76.

²⁴² A gyűjtemény Paracelsus, Carion, Lichtenberger és Grünpeck jövődöléseit tartalmazza: Propheceien und Weissagungen. Vergangene, Gegenwertige, und Künfftige ding, Geschichten unnd Zufall, aller Stende... Augsburg, 1548. Későbbi kiadásai a teljesség igénye nélkül: 1560. Paul Engricsens adaptációja, melyet változó tartalmú listával követ egy 1592-es, és egy 1620-as kiadás is. V.ö.: Barnes: Prophecy and Gnosis. [lásd 205. lábjegyzet], 83., 142-145. illetve 285.

²⁴³ Propheceien und Weissagungen. Vergangene, Gegenwertige, und Künfftige ding, Geschichten unnd Zufall, aller Stende. Augsburg, 1549.115a-117b.

²⁴⁴ V.ö.: Wunderbarliche Offenbahrungen. A4v.

3+4 csoportosítású hierarchikus listával dolgozik. A jelek itt egy továbbgondolt koncepció részei: nem az ítélet közelségét hirdető végső romlás önmagukban álló jelei, hanem büntetendő tulajdonságok, melyek felsorolása után nem hiányzik az ítélet elkerülését lehetővé tevő magatartásmódok ismertetése: „Az ínség megelőzéséhez bűnbánatra, szeretetre, egységre és nagy elővigyázatosságra lenne szükség. Miként szívből jövő imára, igaz hitre és állhatatos reményre”. Ez a felsorolás meglepő rokonságot mutat a cseh testvérek teológiájának alapját képező isteni erényekkel.²⁴⁵

A koraújkori próféta szerepének körülhatárolásakor említést kell tenni annak a hermetizmus hagyományához kapcsolódó válfajáról is. Hiszen a hermetikus tudásba történő beavatódás nem történhet meg isteni inspiráció, azaz kinyilatkoztatás nélkül. Ennek a Lélek, a Spiritus által történő kinyilatkoztatásnak a formája látomás, vízió, vagy álom formájában történik. A kinyilatkoztatás magát az isteni tudást jelképező bölcsek kövének előállítási módszerét hivatott közvetíteni. A Raymundus Lullus neve alatt fennmaradt kódexben így ír erről a szerző: „Semmi más módon nem vagyunk képesek azt felfogni, míg a fény atyja által ránk lehelt prófétálás lelke nem ereszkedik alá.”²⁴⁶

A hermetizmus átveszi a biblikus hagyomány prófétasághoz kapcsolódó lényegi és formális jegyeit. Ugyanakkor itt mégsem az ószövetségi prófétaszerep konkrét továbbéléséről van szó, hiszen a prófétálás elsődlegesen nem a bűnbánatra, a megtérésre szólít fel, sem az utolsó ítélet közelségével nem fenyeget, de még az üdvösség hirdetése is csak áttételesen jelenik meg benne. Szintén hiányzik, vagy csak közvetetten utal üdvtörténeti összefüggésben az aktuálpolitikára, miként a közeljövő sem jelenik meg jövődőlés formájában.

Mivel a hermetizmus ötvözi a korabeli kémiai, fizikai, teológiai és filozófiai tudást, és célja egy magasabb szintű, de még leírható ismeret elérése, ezért el kell határolni ezt a fajta prófétai kinyilatkoztatást is attól a tudatosan laikusnak beállított, aktív politikai szerepet fölvállaló, az ószövetségi ítélethirdető próféták szerepkörét felelevenítő koraújkori prófétáktól, mint amilyen próféta típust Kotter, Pscherer, vagy Rügerin látomásainak szövegei tükröznek.

²⁴⁵ Lásd erről részletesebben a 3.2.3. fejezetet.

²⁴⁶ "Nullo modo eam comprehendere colimus, donec aliquis spiritus prophetiae spirans a patre luminum, descendit." Idézet Hermann Kopp: Die Alchämie in älteren und neueren Zeit. Heidelberg, 1886. 352. alapján.

3.3.3. A prédikátor

Mivel az egyház megreformálásának gondolata összekapcsolódott egy új korszak kezdetével, amit a kortársak erősen eszkatologikus színezetben láttak és láttattak, ezért a csodás jelek kitűnő példának bizonyultak a szóbeli és írott prédikációk alkalmával. A prédikáció szövegfajtája,²⁴⁷ amellet, hogy a Bibliában lefektetett isteni kinyilatkoztatásra épül, szintén tartalmaz utalást az aktuálpolitika történéseire, természeti jelenségekre, illetve csodás eseményekre, jelekre. A hivatalos egyházi prédikációk tanúi annak a történelemszemléletnek, mely szerint az aktuális világtörténelmi esemény, krízishelyzet megoldása üdvtörténeti kontextusban keresendő. De a prófécia szövegfajtájával ellentétben a végső időkről nem vall radikális felfogást, és a szövegek kiindulópontja a Biblia kanonizált könyveire épül. A prófécia itt lépi túl a prédikáció szövegfajtájának kereteit: az új kinyilatkoztatás az Írással egyenrangúként jelenik meg. Ez alapján szólít fel bűnbánatra, az igazság felismerésére, miként ez jelöli ki az utolsó ítélet többé-kevésbé pontos időpontját.

A prédikáció és a prófécia közeli rokonságát mutatja, hogy a latin 'praedico' kifejezés még egyszerre jelentett igehirdetést és jövendőmondást. A reformáció óta egyre szélesebb körben terjedő bibliaolvasási és értelmezési gyakorlat, az egyetemes papság elve, és a próféta szerepkörének újjáéledése e két fogalom korújkori egymás mellett élését, egymásra hatását jelzi.

A megfelelő prédikatori magatartáshoz mindenekelőtt Luther élete szolgált mintául. Luthernek már egészen korai írásaiban körvonalazódik az egyházkritika, az Antikrisztus fellépése és a török kérdés összefüggése, összefonódása. Ezt Luther nemcsak retorikai fogásként alkalmazza, hanem szervesen beépíti teológiai reformjába.²⁴⁸ Kiválasztottságának tudatában szólította fel kortársait az antikrisztus elleni, vagyis a pápasággal és a törökkel való harcra.²⁴⁹

²⁴⁷ A 16-17. század prédikációifelfogásához lásd: Werner Schütz: *Geschichte der christlichen Predigt*. Berlin, 1972. 89-111. 115-137. A korájújkori prédikáció helyét a magyar irodalomban többek közt a következő tanulmányok fejtik ki: Bartók István: *Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban*. In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk.: Bitskey István, Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. 198-211.; Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. *Historia Litteraria* 5. Budapest, 1998.

²⁴⁸ Minderről többek között részletesen ír Sólyom Jenő: *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*. Budapest, 1933. reprint: *Magyar Luther Könyvek* 4. Budapest, 1996. különösen: 79-109. oldal. A továbbiakban a magyar nyelvű Luther idézetek innen származnak.

²⁴⁹ Az apokaliptikus hagyomány a reformáció lutheri ágában jut kiemelkedő szerephez. Ezzel ellentétben Zwingli, Erasmus érveire támaszkodva, erősen kételkedett a Jelenések könyve kanonikusságában; míg

Kortársaihoz hasonlóan a török veszélyt Isten büntetéseként határozza meg: mellyel engedetlenségük, hűtlenségük és hiteltelenségük bűne miatt sújtja őket. Ezt a retorikát továbbgondolva és ellenük fordítva fejükre olvasva szólítja fel már az 1518 nyarán keletkezett 95 vitatételének magyarázatában az egyházi és világi hatalom képviselőit: nem is annyira a török ellen kellene készülődniük, hanem igaz bűnbánattal magát az okot kellene megszüntetniük.²⁵⁰ Hiszen ha az Isten küldte büntetésként a törököket, akkor ellene úgyis hiába hadakoznának. A törököket az isten ostora kép mellett az antikrisztussal azonosítja, akiket a pápának, mint jó egyházfőnek, inkább meg kellene téríteni, mintsem fegyverrel harcolni ellenük. De mivel a török csak a testnek és a földi javaknak árt, a pápa viszont a lelkeket is meggyötri a felettük nyert hatalma révén, az antikrisztus kiűzését először a pápán kell kezdeni, és csak aztán a törökön folytatni.²⁵¹

Bécs 1529-es ostroma hatására újabb traktátusban, *Heerpredigt wider den Türken*, érvel Luther, most már jóval konkrétabban, a törökök ellen. Ebben az Európát fenyegető törököt Dániel próféta apokaliptikus jövődöléseire hivatkozva már nemcsak az ördöggel azonosítja, hanem a törökök és a pápa igaz keresztények elleni harcát a világ vége előtti végső harcnak felelteti meg. Mindez nem zárta ki Luther számára, hogy ne érdeklődjön a törökök vallása, szokásrendszere iránt, egy évvel később újra ki is adta a Sebesi Névtelen *Libellus de ritu et moribus Turcorum* című munkáját.²⁵² Az Ezekiel próféta 38. és 39. könyveinek fordításához írt előszavában pedig nem hagyja ki, hogy párhuzamot vonjon Góg fejedelmének Izrael hűtlenségét büntető harca és a törökök között.

Kálvin csak ehhez az egy szentírási könyvhöz nem írt kommentárt. V.ö.: Barnes: Prophecy and Gnosis. [lásd 205. lábjegyzet], 2-3. Ez egybecseng André Séguenny Luther hitéről alkotott felfogásával, amelyet a katolikus kegyességi gyakorlatból, a népi vallásosságból vezet le. Lásd: Séguenny: A hit kérdése a 16. század szellemi áramlataiban. In: Teológia és filozófia között. 2008. 38.

²⁵⁰ „Licet plurimi nunc et iidem magni in ecclesia nihil aliud somnient quam bella adversus Turcam, scilicet non contra iniquitates, sed contra virgam iniquitatis bellaturi deoque repugnaturi, qui per eam virgam sese visitari dicunt iniquitates nostras, eo quod nos non visitamus eas.” WA 1, 535, 30.

²⁵¹ „Wen ehr aber Christus stadthalter were, so wurde er auff seyne fusse treten, hyngehen und den Turcken das Euangeli predigen, daran setzen leyb und leben: das were eyn Christlich weysze, die Turcken zubestreytten und die Christenheyte mehrten und schutzen. Denn wo tzu dienet es, das man dem Turcken leylich weret? Was thut der Turck boszes? Er nympt land eyn und regirt tzeytlich. Mussen wir doch dasselb auch vom Papst selbs leyden, der unsz doch leyb und leben schindet, wilchs der Turck nicht thut! Datzu lest der Turck eyne yglichen in seynem glawben bleyben: das thut der Bapst auch nicht, szondern tzwint alle welt vom Christen glauben auff seyn teuffelische lügen, das freylich an leyb, gut und seel des Bapsts regiment tzeihen mal erger ist denn des Turcken. Und wen nicht Christus selbs den Endchrist sturtzen solt nach der schrift und man yhe den Turcken vortilgen wolt, must man an dem Bapst anfahren.” WA 8, 708, 27.

²⁵² W 30/II, (198) 205. – RMK III. 287. 1530-ban Luther Wittembergben jelenteti meg, míg ugyanebben az évben Augsburgban Sebastian Franck a mű német fordítását adja ki: Cronica, Abconterfayung und entwerffung der Türckey címmel.

A fent idézett és a következő szövegekben Luther nyilvánvalóan prófétai szerepet vállal magára, amennyiben a török előrenyomulás és a pápaság által kifejezett isteni ítélet hirdetőjeként, Isten szavának új értelmezőjeként jeleníti meg magát. Vagyis kritikus hozzáállásra, etikai döntésre és a múlt szokásaival való felhagyásra szólít fel. Prófétai öntudata kicseng soraiból:

"Rajta, adja az Isten nekünk kegyelmét és büntesse meg mindkettőt, pápát, Mohamedet egyaránt, ördögekkel egyetemben. Én megtettem a magamét, mint hűséges próféta és igehirdető. Aki nem akarja meghallgatni, az vesse el; én mentve vagyok most, s majd ama napon és örökké. Akik azonban hisznek nekem, meg fogják nekem köszönni itt és amott."²⁵³

A török kérdéssel párhuzamba állítható az a retorika, ahogy Luther a zsidók megtérítéséről beszél.²⁵⁴ A keresztények feslett erkölceikkel, a parancsok be nem tartásával nem segítik elő a zsidók és a pogányok megtérését, amivel végső soron hátráltatják a világ általános megtérését az utolsó ítélet előtt.

„Mert a mi bolond pápáink, püspökeink, szofistáink és szerzeteseink, ezek a címeres ökrök úgy foglalkoztak eddig a zsidókkal, hogy még aki jó keresztény lett volna, az is zsidó hitre szeretett volna térni. [...] Ha az apostolok – kik szintén zsidók voltak – ugyanúgy bántak volna a pogányokkal, mint mi pogányok a zsidókkal, egyetlen pogány sem tért volna meg.”²⁵⁵

Bár maga Luther is alapvetően kételkedett ennek sikerességében – „Nem az a szándékom, hogy a zsidók ellen írjak, mintha reménykednék megtérésükben, [...] mely ugyanúgy lehetetlen, mint az ördögöt megtéríteni”²⁵⁶ – annak lehetőségét mégsem veti el teljesen, hiszen ez beletartozott világértelmezésbe, mely szerint a világ végének közvetlen közelében élnek. Luther ráadásul maga is végzett számításokat, hogy a világ fennállása óta mennyi év telhetett el, és mennyi van még hátra. Hierarchikus rendszerbe foglalta a kinyilatkoztatás történetét Ádámtól saját koráig, beleértve a pápával és a törökökkel folytatott harcot. Itt világosan kifejezi, nem a személyek, hanem az Istentől

²⁵³ "Wolan, Gott gebe uns seine gnade und straffe beide, Bapst und Mahmet sampt jren Teuffeln. Ich habe das meine gethan als ein trewer Prophet und Prediger. Wer nicht hören will, der mags lassen, Ich bin entschuldigt jtz, fort an jenem tage und in ewigkeit. Die aber gleuben, werden mirs hie und dort danken..." WA 53, 396, 27.

²⁵⁴ Luthernek és korának a zsidó vallásúakhoz való viszonyulásáról lásd részletesen: Csepregi Zoltán: Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Budapest, 2004.

²⁵⁵ Luther Márton: Jézus Krisztus zsidó származásáról. 1523. In: Csepregi: Zsidómisszió.[lásd 254. lábjegyzet], 69-70.

²⁵⁶ Luther Márton: Sém Hamphorasról és Krisztus családfájáról (bevezetés) 1543. In: Csepregi: Zsidómisszió.[lásd 254. lábjegyzet], 172.

kapott ígéretek és üdvtörténeti korszakok között állítható fel alá- és fölérendeltség.²⁵⁷ Az 1542-ben befejezett *Supputatio annorum mundi* című írásában 1540-re számítja ki a dánieli hatezer évből az eltelt 5500-at.

Luther retorikája arról tanúskodik, hogy tudatában van saját jelentőségének. Bibliafordításával lehetővé tette a megváltó hit igéjének terjedését, ezáltal nem kevéssel járult hozzá az idők beteljesüléséhez, mely a Jelenések könyve szerint a pogányok, vagyis elsősorban a törökök és végül a zsidók megtérésével lesz teljes.

„De mivel már felragyogott és világol az evangélium arany fénye, remény van arra, hogy sok zsidó komolyan és őszintén megtér, s ugyanúgy szívből ragaszkodik Krisztushoz, ahogyan te is és mások, akik Ábrahám utódainak kegyelméből üdvözülő maradék vagytok”.²⁵⁸

Illetve a Római levél 11. fejezetéről szóló prédikációjában is a zsidók megtérésének, és így áttételesen a végidő közeledtének reményében fogalmazza: „’a megkeményedés Izráelnek csak egy részét érte, amíg a pogányok teljes számban be nem jutnak, és így üdvözülni fog az egész Izráel’. Adja Isten, hogy ez az idő közel legyen, amint reméljük. Ámen.”²⁵⁹

Luther önértelmezésében magát Isten választott eszközének, az isteni szándék közvetítőjének tekinti, olyan időkben, amikor az intézmények nem az emberi szükségleteket szolgálták.²⁶⁰ Kirtikus, változásokat sürgető fellépése és az ehhez kapcsolódó apokaliptikus retorikája megerősítette a róla már életében kialakult képet. Fellépését nemcsak a pápaság hosszú és sötét éjszakájában felragyogó új fényhez hasonlították, hanem őt magát az új Dánielnek, vagy az új Illésnek tartották, aki elűzi az antikrisztust és beteljesíti az Írást, vagyis aki Isten szavát hirdeti és helyreállítja az igaz egyházat.²⁶¹

Ezek az attribúciók visszahatottak Luther önképére, melyről korai levelei

²⁵⁷ Csepregi: Zsidómisszió.[lásd 254. lábjegyzet], 28.

²⁵⁸ Luther Márton Bernhardushoz, a kikersztelkedett zsidóhoz. 1523. In: Csepregi: Zsidómisszió.[lásd 254. lábjegyzet], 87.

²⁵⁹ Az 1521. december 26-diki prédikációt idézi Csepregi: Zsidómisszió.[lásd 254. lábjegyzet], 33

²⁶⁰ Robert Kolb: Martin Luther as Prophet, Teacher, Hero. Images of the Refomer, 1520-1620. Missouri, 1999. 27. hivatkozik Gustav Wingrenre: Luther on vocation. Philadelphia, 1957. 156-161.

²⁶¹ Spangenberg érvelésében arra a következtetésre jut, hogy Luther az apostolok kora óta feltűnt legnagyobb és legjobb próféta a világon, és minden azóta élt tanító felett áll, mely őt az ószövetségi prófétákhoz teszi hasonlatossá. Isten csodás munkáját jelzi, hogy a pápa és egyéb hivatalok mellőzésével egy egyszerű[!], kolostori embert hív meg az antikrisztus birodalmának megdöntésére. Érvelésében megerősítve éri magát, mivel Luthernek a halála utáni időkre vonatkozó prófétálása beteljesedett: Isten haragja és kegyelme sújtja a Német Birodalmat. Végül Spangenberg Luther próféciaikat idéz, tanítása hitelességének további bizonyítékaul, Johannes Timanntól (Johannes Amsterdam), Peter Glasertől és Anton Ottótól. Cyriakus Spangenberg, Die dritte Predigte, von dem heiligen Gottes Manne, Doctore Martino Luthero, Sonderlich von seinem Prophetenampt... Erfurt: Georg Baumann, 1564. Avijv-Avijr; Cv-Cijv; Dvijr-Gvr. Idézi: Kolb: Luther. [lásd 260. lábjegyzet], 48-49.

tanúskodnak. Többek közt párhuzamot állít fel saját életútja, munkássága és Pál apostol pályája között, Pál erényei, a birtokában lévő lelki ajándékok és sajátjai között, úgymint: a bölcsesség, a prófétálás, a vitatkozás, és a bátorság lelke. Önmagát nem egyszer nevezte a németek apostolának, prófétájának. Habár nem tartotta magát Illés újabb földi inkarnációjának, a prófétai szerep spirituális értelmezését egyáltalán nem utasította el.²⁶²

Johann Carion 1533-ban Melanchthon által kiadott *Chronicájában* a reformáció eseménye világtörténelmi jelentőséget nyer. Sőt már az 1521-es wormszi tárgyalás évében megjelenik olyan írás, melyben Luther kihallgatását Krisztus szenvedéseire hasonlítják.²⁶³ Így nem csoda, ha voltak, akik Luther személyében a Jelenések könyve angyalát vélték felfedezni, aki helyesen hirdeti Isten szavát az utolsó ítélet előtt.

Luthert kortársai Isten emberének tartották, egyrészt egyedülálló történelmi és politikai változásokat elindító szerepe miatt, másrészt a tudatosan magára vállalt próféta szerep következtében. Prófétának tartották, hiszen Isten neki nyitotta fel a szemét, és az ő vezetésével szabadult fel az egyház a pápaság elnyomása alól. Az általa hirdetett új örömhír: Isten a megígért megváltás által eszkatologikusan közbelép a történelem menetébe, és győzelmet arat ellenségei fölött. Mindezt kortársai akár jóval korábbi forrásokra, jövődölésekre támaszkodva állították róla: Jan Hus, prágai Jeromos, illetve Johann Hilten és Lichtenberger jövődölései alapján.²⁶⁴

Luther üdvtörténeti jelentőségét nemcsak kortársai, hanem a későbbi korok is felhasználják, amennyiben neve alatt különféle próféciákat jelentetnek meg, melyek politikai és vallási mondanivalója radikálisabb Luther felfogásánál. Ezért fel kell tennünk a kérdést, mely jellegzetességek tették lehetővé az átjárást a prédikáció és a prófécia között már a kortársak számára. Nemcsak olyan nyilvánvaló egyezésekre kell itt gondolni, minthogy a prédikáció, igehirdetés eredendően ugyanúgy szóbeli tanítás, miként a prófécia, hanem a sola scriptura lutheri invenciójára, mely úgy állítja középpontba az Írás szövegét, hogy egyben megfelelteti saját korának. Jelenvalóvá teszi a biblia eseményeit azáltal, hogy Heródes a pápa lesz, a farizeusok a szerzetesek, a tanítványok maga a hívők gyülekezete.²⁶⁵ Ez után már csak egy lépés az aktuális

²⁶² WA 10. 1.1:248.24-28. karácsony napi prédikáció Hebr. 1:1-12 vagy WA 10.1.2:191-197. advent negyedik vasárnapi prédikáció Jn 1:19-28; és WA 21:38-39 prédikáció Jn 1:19-28. Idézi: Kolb: Luther. [lásd 260. lábjegyzet], 278.

²⁶³ Scribner: Simple Folk, 21. Lienhard, "Held oder Ungeheuer?" 64. v.ö.: Kolb: Luther. [lásd 260. lábjegyzet], 28.

²⁶⁴ Kolb: Luther. [lásd 259. lábjegyzet], 181.

²⁶⁵ Schütz: Geschichte der christlichen Predigt. [lásd 247. lábjegyzet], 94-95.

politika szereplőit visszaemelni az Írás kontextusába, és kiolvasni onnan a jövőndőt. A Luther fellépése nyomán fellendülő eszkatologikus érdeklődésre és a próféciaák szövege iránt megnőtt keresletre Barnes az „új próféták” terminust alkalmazza, ahol az új nem az apostolok korára, hanem a lutheri reformációtól kezdődő „új időszámításra” vonatkozik.²⁶⁶

Luther személyét kiemeli a hagyomány és az a tény, hogy a hit lutheri ágának gyakorlása 1555-ben legitimé vált. Már a reformáció kezdetétől jelen voltak olyan eszmék képviselői, akik a vallási megújulást összekötötték a szociális állapotok javításával, a világi és egyházi hatalomgyakorlás kritikájával. Ez szélsőséges esetekben – mint például a zwickaui prófétáknál – a Szentlélektől származó közvetlen kinyilatkoztatásokhoz vezetett, melyek a Bibliában rögzített hagyományt is felülírták. A zwickaui prófétákkal kapcsolatban álló Martin Borrhaus-Cellarius *De operibus Dei* (1527) című írása az egyik első, nyíltan chiliaszta, profetikus munka a reformátorok köréből.²⁶⁷

Borrhaus baráti köréhez tartozott a Baselbe menekült, és az ottani egyetemen latint oktató Celio Secundo Curione (1503-1569), akinek 1554-ben jelent meg *De amplitudine beati regni Dei* címmel írása. A körhöz számos jelentős másként gondolkodó tartozott még,²⁶⁸ közülük Comenius szempontjából Sebastian Castelliot (1515-1563) fontos megemlíteni, akinek 1551-es latin bibliafordítását Comenius előszeretettel forgatta.²⁶⁹

²⁶⁶ V.ö.: Barnes: Prophecy and Gnosis. [lásd 205. lábjegyzet], 243.

²⁶⁷ A mű *De restauratione ecclesiae* című részét Dávid Ferenc 1568-ban saját munkája, *De mediatoris Jesu Christi hominis divinitate aequalitateque* libellus mellett adta ki Gyulafehérváron. V.ö.: Balázs Mihály: Early Transylvanian antitrinitarianism (1566-1571): from Servet to Paleologus. *Bibliotheca dissidentium: scripta et studia* 7. Baden-Baden, 1996. 157. Borrhaus idézett művét Alsted is idézi *Diatribae et Prodomus religionis triumphantis* (1635.) című munkáiban. V.ö.: Hotson: Paradise postponed. [lásd 61. lábjegyzet], 69.

²⁶⁸ Az antitrinitarizmus és millenarizmus összefüggéséhez lásd bővebben: Balázs Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. *Humanizmus és Reformáció* 14. Budapest, 1988. 147-160. Balázs Mihály eredményeit felhasználva publikált a témában még: Howard Hotson: Arianism and Millenarism. In: *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture: Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, ed.: J. C. Laursen, R. H. Popkin. Dordrecht, 2001. 9-35. A téma magyar vonatkozásához lásd: Újlaki-Nagy Réka: A szombatosok chiliizmusa. In: *Erdélyi Múzeum* LXXIII. (2011.) 2, 15-22.

²⁶⁹ Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 181. Neval J. Novákova tanulmányára hivatkozva említi, hogy Castellio fordítását már a cseh nyelvű kralicei biblia elkészítésénél is használták. Comenius 1663. január 4-én Levin Warnernek írt levelében, a török bibliafordításhoz adott instrukciói közt szerepel, hogy a fordító találja meg a középutat a Castellio-Luther és a Tremelius-Piscator fordítások között, azaz amennyire csak lehet, szóról szóra fordítson, de az értelmet mindig szem előtt tartva. V.ö.: Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 631. Pedagógiájában a történelmi-bibliai színjátékok előadásánál a mintát Castellio *Dialogorum sacrorum libri quattuor* című munkájából veszi. V.ö.: Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 204.

1664-ben Friedrich Breckling egy Memorialét küld Comeniusnak – melyben arra szeretné ösztönzi, hogy nézze át és egészítse ki Castellio fordítását – amit ő a *Clamores Eliae* jegyzetei közt meg is őriz: „weil Castellionis Bibel fast nicht mehr zu bekommen und viel Freunde hin und wieder nach eine solche in

Művei közül a következőkből idéz, vagy említi meg: *De Iustificacione*-t és a *De impedimentis quinque, Dialogus*.²⁷⁰

Az Írás lutheri reformáció által propagált olvasása „ébresztette fel” többek között Melchior Hoffmann (1495-1543) is, aki a Lélek tanítását többre tartotta minden könyvben megtanulható tudásnál. Tanulatlansága miatt – szűcs mestersége volt – és szélsőséges, a református úrvacsoratanhoz közeli felfogása miatt Luther és köre elvetette tanítását és üldözte. Hoffmann úgy hitte, az utolsó ítélet közvetlen közelében él, melynek egyik bizonyos jele – üldöztetésén kívül – az isten ostorának címkézett, Európát fenyegető török sereg.²⁷¹ Írásai, melyeket próféciaának nevez, a Biblia szövegének sajátos értelmezései. 1530-ban adja ki Apokalipszis kommentárját,²⁷² melyben a világ történelmét három korszakra osztja fel. Az elsőt, az apostolok korát a pápáké követi, melyet a Hus által előkészített és a reformációval kibontakozó harmadik zár le, amikor a pápa elveszti hatalmát, és a holt betűt a Lélek váltja fel. Hoffmann próféataságának alapja szó szerinti írásértelmezése, mely az anabaptisták felé sodorta.²⁷³ Hoffmann saját munkáin kívül anabaptista látnokok prófeciáit is megjelentette.²⁷⁴ Kiválasztottságának tudatában provokatív magatartásával saját mártíriuma elébe ment: az újra eljövő Illésnek, vagy Énoknak tartotta magát,²⁷⁵ és 1534-re, Strassburgból

lateinischer Sprach nach dem Grundtext wohl und akkurat übergesetzte Bibel verlangen; der Herr Comenius auch dahin einen herrlichen Anfang gemacht in seiner Janua oder Introductorio in Biblia; als würde er Herr Comenius eine der Kirchen Gottes hoch desiderierte und sehr nötige und nützliche Arbeit tun, so er solches revidierte und vollends in solchen recht akkuraten lateinischen Stylum ausarbeitete, daß darin beides der Sinn der hebraischen Sprach und auch das Idioma der lateinischen Sprach recht observieret würde. Insonderheit weil Vatabli und Castellionis Übersetzungen doch nicht wohl mehr zu bekommen, die sonst diese beide Dinge ziemlich angefangen einzusehen, das würde sehr abgehen; denn die Summarien kurz und gut und auch die Hebraismi mit kleinen Littern dabei konnten observieret werden oder wie es andere als Castellio Vatabli Tremellius übersetzen.” V.ö.: *Clamores Eliae*. 236. 267b.

²⁷⁰ V.ö.: *Clamores Eliae*. 19,2; 21,1; 170,1; 177,1; 57b.

²⁷¹ Prophecy oder weissagung uß warer heiliger göttlicher schrifft. Von allen wundern und zeichen biß zu der zukunfft Christi Jesu unsers heilands an dem jüngsten tag und der welt end. Diese prophecy wird sich anfahren am end der weissagung (kürtzlich von mir aussgegangen in einem andern büchlin von der schweren straf Gottes über alles gotloss wesen durch den Türkischen tirannen. [Straßburg], 1530.

²⁷² Auslegung der heimlichen Offenbarung Joannis des heyligen Apostels unnd Euangelisten. Straßburg, 1530.

²⁷³ A megigazulás helyett a Krisztus élete általi megszentelődést hirdette. A Mt 28,19: „Elmenvén azért, tegyetek tanítványokká minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szent Léleknek nevében” szó szerinti értelmezése alapján folytatott egész életén át fáradságtalan térítőmunkát, melytől folyamatos üldöztetése se tántorította vissza. Hiszen a Krisztust követni akaró megtérése után ugyanúgy ki van téve a Sátán kísértéseinek, miként Jézussal történt keresztsége után a pusztában.

²⁷⁴ Például: Prophetische Gesicht und Offenbarung, der göttlichen würkung zu diser letsten zeit, die vom XXIII. jar biss in dz XXX. einer gottesliebhaberin (Ursula Jost) durch den heiligen geist geoffenbart seind welcher hie in diesem büchlin. LXXVUU, verzeichnet seindt. Strasbourg, 1530.

²⁷⁵ A zsidó messiásvárás hagyománya szerint nem Mózes, hanem Énok és Illés, a két égbe fölvetett, fog újból megjelenni előfutárként. Jel 11,3: „És adom az én két tanúbizonyságomnak, hogy prófétáljanak, gyásruhákba öltözve, ezer kétszáz hatvan napig.” és Júd 14-15: „Ezekről is prófétált pedig Énok, a ki

kiindulóan hirdette az ítélet bekövetkezését.

A külső változásokkal, akár a társadalomból való anabaptista kivonulással ellentétben a megújulást, a bensőbe, aktív lelki életbe való visszahúzódást hirdető, és a másképp gondolkodással szembeni megengedő magatartást tanúsítók közül Valentin Weigel²⁷⁶ (1533-1588) azzal tűnik ki, hogy munkái titokban, kéziratban terjedtek, és csak jóval halála után, 1609-től jelentek meg nyomtatásban. Ezekben Krisztus lélekben való, evilági uralmát hirdeti az igazak számára, amikor nem lesz szükség sem prédikátorokra, sem iskolai tanítókra. Weigel olyan kijelentései, mely szerint Krisztus a megtérésével újjászületett emberben van benne, sőt maga az Isten van az emberben, elegendőek voltak a kortársak számára, hogy eretnekséggel, vagy prófétasággal vádolják.

Weigel pacifizmusa rokonítható Jacob Böhme (1575-1624) háborúellenességével, melyet a közelítő ítélettel kapcsolt össze:

„Sehet lieben Brüder, das ist ein Christ, und ein solches beut euch Gott jetzo durch seinen wunderlichen Posaunen-Schall seines Geistes an; und es soll und muß ein solch Reich anjetzo künftig offenbar werden, und ins Wesen kommen, zu einem Zeugnis über alle Völker der Erden, davon alle Propheten haben geweissaget.”

„Denn die Zeit der verstockten Juden, Türken und Heiden Heimsuchung kommt; wer sehen will der sehe, die Lampe des Bräutigams wird nahe angezündet: Er kommt; wer Gast seyn will, der schicke sich mit einem hochzeitlichen Kleide.”²⁷⁷

Misztikus filozófiája átfogó üdvtörténeti kontextusban értelmezi Isten és a világ viszonyát, melynek eszkatologiai célja az igazak uralma az evilágon megvalósuló paradicsomban, az Új-Jeruzsálemben, mely a bölcsesség hajléka lesz.

Az 1620-ban megjelenő *Rechte Wahrhafftige und gantz richtige Chronologia Oder Rechnung der Jahre, von der Welt und Adams Anfang an, bis zu diesen jetzigen Jahr Christi* a Comenius által is jól ismert, Böhme-követő Paul Felgenhauer tollából

Ádámától fogva a hetedik volt, mondván: Ímé eljött az Úr az ő sok ezer szentjével, Hogy ítéletet tartson mindenek felett, és feddőzzék mindazok ellen, a kik közöttök istentelenek, istentelenségöknek minden cselekedetéért, a melyekkel istentelenkedtek, és minden kemény beszédért, a melyet az istentelen bűnösök szóltak ő ellene“.

²⁷⁶ Lásd: Andrew Weeks: Valentin Weigel (1533-1588) German religious dissenter, Speculative Theorist, and Advocate of Tolerance. New York, 2000.

²⁷⁷ A Mysterium magnum 41, 65-öt és a Principium 17, 106-ot idézi egy késői kiadás: Die letzte Posaune an alle Völker oder Prophezeyungen des gottseligen und hocheleuchteten Theosophi Jacob Böhmens von dem nahestehenden Untergang des Antichrists und Bables; von Offenbarung der Lilienzeit, von der Tinctur der Weisen, von der innstehenden Juden, Türken und Heidenbekehrung, von des Brautigams Zukunft und dem ganz nehan jüngsten Gericht, nebst andern Geheimnissen mehr; aus dessen sämtlichen Schriften sorgfältig herausgezogen von einem kleinen Zweiglein am Perlen-Baume, und jetzo denen Liebhabern der Weisheit zu einem angenehmen Geruche dargestellt. Berlin und Leipzig 1779. bey Christian Ulrich Ringmacher. 62-63. 46.

származik.²⁷⁸ Ebben Felgenhauer a világ idejének addigi számításait összevetve korrigálja azt 265 évvel. Azaz szerinte 1620-ban a világ nem 5590 hanem már 5855 éves – és nem is 6805, ahogy Eusebios számítja, de még Luther kalkulációit is módosítja két évvel. Tehát Felgenhauer szerint az ítéletig alig van 145 év hátra. Mivel a választott igazak kedvéért az utolsó napok meg lesznek rövidítve, az ítéletnek már jóval 1765 előtt be kell következnie.

Felgenhauer a számításait kizárólag az Ó- és Újszövetség jövődöléseiből és kijelentéseiből vezette le – nála explicit módon nem találunk utalást asztrológiai számításokra. A világ hat napos teremtéséből kiindulva annak hatezer éves fennállását veszi alapul, amely szerint Krisztus születését a világ 4235. évére teszi. A *Chronologiát* szerzője nem tekinti a legfontosabb művének, sokkal inkább hasonló tematikájú munkái előkapujának, prodromusának. Ugyanakkor nyíltan tanúságot tesz chiliaszta nézetei mellett: a számítások érdemi célja bebizonyítani, hogy az utolsó, legfontosabb jel is megtörtént az ítélet előtt, mely Luthernek az augsburgi birodalmi gyűlésen való 1530-as fellépése volt.²⁷⁹

A „szakirodalom” szerzőit idéző Felgenhauer azonban nem fektet hangsúlyt arra, hogy kalkulációit és azok értelmezését isteni kinyilatkoztatásként közölje. Erre vonatkozóan egyetlen közbeékelésnyi utalást találni a szövegben: „Wie lange diese andere welt stehen werde von den andern Adam und Menschen an, biß zu ihrem gericht und Untergang, wil ich, ob mirs zwar Gott offenbahret, nicht sagen.”²⁸⁰ Ezzel szemben zárszavában oldalakon keresztül provokatív bírálatot intéz a munkáját gúnyoló és támadó asztrológusok, nativitás- és kalendáriumkészítők ellen.²⁸¹

²⁷⁸ Lásd Comenius és a Felgenhauer közösségéhez csatlakozó Daniel Stolzius levelezését 1640-ből, melyben Comenius megcáfolja Felgenhauer radikálisan spiritualista nézeteit, Krisztus életének allegorizálását. V.ö.: Korrespondence Jana Amosa Komenskeho. Kiadja: Jan Kvačala. Prága 1898. 37-65. Comenius antiszociniánus írásaival átfogóan Erwin Schadel csoportja foglalkozik. V.ö.: Johann Amos Comenius: Antisozinianische Schriften. Deutsche Erstübersetzung. In Zusammenarbeit mit Jürgen Beer, Horst Bulitta, Regine Froschauer u. Otto Schönberger, kommentiert hg.v. E. Schadel. Schriften zur Triadik und Ontodynamik. Bd. 25. Frankfurt/M. 2008. Munkájuk kritikus értékeléséhez lásd: Balázs Mihály: Szöveggyűjtemények Comenius unitáriusok elleni vitáirataiból. Keresztény Magvető. 116. (2010.) 1, 52-66.

²⁷⁹ Mk 13, 11: „Mikor pedig fogva visznek, hogy átadjanak titeket, ne aggódalmaskodjatok előre, hogy mit szóljatok, és ne gondolkodjatok, hanem a mi adatik néktek abban az órában, azt szóljátok; mert nem ti vagytok, a kik szólotok, hanem a Szent Lélek.” Illetve a következő helyet hozza fel Felgenhauer bizonyítékként, Mt 24, 14: „És az Isten országának ez az evangélioma hirdettetik majd az egész világon, bizonysgul minden népnek; és akkor jő el a vég.”

²⁸⁰ Felgenhauer: Chronologia. Blr.

²⁸¹ „Wie hoch nun diese Calenderschreiber in ihrer Profession das leyder am tage ist, kommen sind, erweyset sich auß dem, das sie noch nicht recht zehlen können, das Jahr der Welt, darinnen sie mehr nicht, als nur umb 265. Jahr fehlen. Pfuy der grossen Schande, die da sonst mit allen Minuten, Secunden, Tertien etc. und dergleichen subtiliteten zu thun haben, wissen noch nicht zu zehlen die Jahre

Bár Felgenhauer nem számol be jelenésekről, és jóllehet teológiai képzettsége és próféciái egyértelműen a biblia szövegein alapulnak, szimbolikus nyelvezete, radikális aktuálpolitikai következtetései mégis elkülönítik munkáit a prédikációktól. Erre példa az 1622-ben Leo ex Sylva álnéven megjelentetett röpirata. A *Complement Bon'avisorum. Special Neue Avisen, Welche der Postilion des grossen Löwens vom geschlecht Juda hat gesehen in seinem Flore Prophetico und empfangenen involucro, welches ihme die fürnembste königin im himmlischen Rath Gottes im Walde geben*²⁸² ugyanabban a kétségekkel és reményekkel teli időben készült, mint Kotter egy évvel későbbi kiadású *Wunderbarliche Offenbahrungen*je. A *Complement Bon'avisorum* egyetlen összefüggő allegóriává bővített metaforikus nyelvezete eltér a korábban ismertetett laikus próféciákétól. Kulcsát az előző Felgenhauer mű ajánlásának aláírása adja meg, melyben önmagát „Theosophiae discipulus”-nak tekinti.

A kiinduló metafora ugyanis egy kertről (Lustgarten) szól, egy király kertjéről, melyben a szerző az írás évének áprilisában sétált, csodálva a tél által meggyötört *Flos Constantiae et integritatis* virágzását. Egyszer csak észrevette a kert egyetlen fiatal pálmafáját, melyet a gonosz kertészek elrejtettek egy sarokban, és kinnfelejtettek a télen. Mindez a király tudomására jutott, aki örök nyárral és örökké zöld ágakkal ajándékozta meg a pálmafát, mert az, kiállva a tél szenvedéseit, újra kihajtott és árnyékot adott. A pálma árnyékában pedig szabadon növekedhet az alázat növénye, a kakukkfű (Thymian), a *Flos Patientiae*, vagyis a pacsirtafű (Kreuzblume), és a piros és fehér *Rosa Agni*, melyek a király dicsőségét növelik. Az elbeszélő a kertből kivezető úton megkereste azt a virágot is, *Flos Prophetiae*, melyet előző év februárjában kapott az erdőben egy fehér atlaszruhas királyi szűztől, és amelyet kiültetett a kertbe. Amikor ennek virágzását megcsodálta, megállapította, hogy a szűztől kapott lepel (involucrum) és a virág egymást jeleníti meg

der Welt.” Felgenhauer: Chronologia. C1v. VD17 23:280522T, <http://diglib.hab.de/drucke/t-504-4f-helmst-10/start.htm>, [2014.05.18]

. [...] Heutigs tages bemühen sich die Geistlichen und Prediger höchstes fleisses, wie sie den Menschen auß der alten Geburt führen mögen, in die Neue Himlische von oben her. Aber die Mathematici und Astrologi nehmen den Menschen, unnd führen ihn wider in seine alte natürliche Geburt hinnein, unterwerffen ihn den Astris, prognosticiren viel von seinem Glück und Unglück, stellen demselben ein Nativitet, und verstecken i[h]n gantz wider in die Natur, daraus er durch Christum kommen ist [...] und begehren nicht auß dem Geist widergeboren zu werden. Das heist nun was Gott bawet durch die Prediger, das reisset er Teuffel durch die Nativitetisten wider ein [...] An denen Märtern weiß man viel wunderliche Exempel, inn welchen allen bezeuget wird, was für ein Unetrschied sey uner den Kindern Gottes und der Natur.“ Felgenhauer: Rechte Chronologia. C1v-C2r-v.

„Daran sihet man wie die Welt so verwirret sey in ihrem Kram, das sie nimmer weiß wie sie in der zeit ist, unnd gemahnet mich anders nicht, als wann ich zu einem sagte du weist nimmer wie alt du bist, also lebstu in Tag hinnein, Gleicher massen gehets der Welt auch, sie weiß nimmer wie alt sie ist, unnd jetzt nun wird sie uber ihrer Finsternüß erschrecken.” Felgenhauer: Chronologia. C3v.

²⁸² VD17 3:602644T, <http://diglib.hab.de/drucke/46-4-pol-15s/start.htm>, [2014.05.18]

(repraesentierte). Ennek alapján adja hírül Felgenhauer, azaz a nagy oroszán kis követe, hogy a kertet a király az oroszlánnak ígérte. Az oroszán pedig meg fogja ölni a gonosz kertészeket, és addig uralkodik anyjával együtt a kert fölött, míg a király fia, Juda nemzetségének legnagyobb oroszánja pompás paradicsomot nem varázsol a kertből.

A két oldalon ismertetett történet után következnek maguk az értesítések, híradások. Ezek részben folytatják a kezdő történet metaforáit, részben az olvasó által már ismertekre hivatkoznak. A metaforikus események az akkori európai helyzetre vonatkoznak, különösen Frigyes királyra, akinek név szerint is isteni támogatást ígér a szöveg, mely szerint a cseh királyságot ő a haláláig, utódai pedig örökre megkapják.²⁸³ A politikai utalások ezen túl Spanyolországgal, a Pfälzi fejedelemséggel, Prágával, a török császárral, és Bethlen Gáborral foglalkoznak, de a szövegnek ebben a részében is megjelennek az apokaliptikus metaforák: a sas, a medve, négy kovács, az apokalipszis lovasai. Gábor király – az értesítő És 46,11-et idézi – még abban a hónapban hallatni fogja a hangját, mert ő az a messze földről hívott férfi, aki Isten terveit végrehajtja. Május végére török és magyar rózsák érkezéséről ad számot a szerző, melyeknek a sas számára igen nehéz illatuk lesz. E rózsák leveleit a csehek megkóstolják, de a sziléziaiaknak az ősszel meg kell enniük a csipkebogyóit is, melyek elég nagyok és rossz ízűek lesznek.

A jövődőlés az 1623-as évre jósol nagy horderejű változásokat, mint az összes pápista halálát, a törökök legyőzését – mindezt számmisztikai számítások, mint az uralkodónevek betűértékének jelentése alapján. Ezzel a szerző ismét Frigyes jogos királysága mellett érvel: „den König Friderich muß doch König bleiben, solten gleich die Römischen Ehebrecher drüber alle an galgen gehen”. Emellett Felgenhauer önmaga üdvtörténeti szerepét is kijelöli az igaz „jubilaeum” hirnökeként:

„Das dz dritte F sey der Löwe der kleine Löwe aus dem walde, der so gegen und wieder den Adler redet und zeuget, und führe zwar den numerum quinarium in der kleinen zahl, welcher ist des Satans und aller finsternus, aber nicht activé sondern passivé, denn es wird alle finsternuß die im Mitternacht auf ihm liegt verschlingen, und das rechte jubilaeum nach der grössern zahl in seinem nahmen verkündigen und in kraft des grossen Löwens herfür bringen, und anno 1623. in ein weiches B verwandelt werden, wenn es mit dem harten P. hart wird gestraffet haben, do es heist, Pereant, perdantur, penitismé. Qui habet aures audiendi, audiat.”²⁸⁴

²⁸³ „Daß König Friedrich der wahrhaftige Administrator des grossen Löwens und König aller Könige sein werde in seiem Reich, oder welche dignitet keine grössere in der welt gewesen ist, noch auch künftig sein wird. Daß der Postilion müste versucht sein, wenn er solte einem zuliebe, dem andern zu leyde als von sich selbst reden und weissagen, sondern vielmehr aufrecht bezeuge, ohne heucheley und haß, was er in seinem involucro und flore prophetico gelesen.” Felgenhauer: Complement Bon’avisorum. A3r.

²⁸⁴ Felgenhauer: Complement Bon’avisorum. B2r.

Felgenhauer a röpiratát a *Vir desideriorum* részére írt jövődöléssel zárja, akiket a Jelenések könyvének filadelfiai egyházával azonosít. Másképpen *Fratres Regis Christine* nevezi őket, azaz ők az a száznegyvennégyezer,²⁸⁵ akiknek meg lett ígérve az új Jeruzsálem, hiszen 1623-24-től már az örök evangéliumot²⁸⁶ fogják hirdetni, aminek hatására a zsidók, a törökök és a pogányok is meg fognak térni.

Bár Felgenhauer a *Wunderbarliche Offenbahrungen*hez hasonlóan egy szimbolikus történetet mond el, lényeges különbségeket figyelhetünk meg a beszélő önértelmezésében és intenciójában. Felgenhauer ugyanis magát közvetlenül Krisztus és a kiválasztott király, V. Frigyes után teszi a rangsorban. Egyáltalán nem használja ki a laikusság toposzát. Írásának stílusa közelebb áll a politikai röpiratokéhoz: a jövődölések csak kivételesen felszólító módúak, inkább a személytelen passzív szerkezetet alkalmazzák. Ennek folytán a történelmi helyzetet leíró rész mellől itt hiányzik a bűnbánatra való intés, miként az egész jövődölés isteni eredetének kifejezése, legitimációja és a jelenések körülményeinek bemutatása is.

A *Flos Propheticus*ra való többszöri konkrét utalás azt sejteti, hogy ez a metafora akár egy másik Felgenhauer mű címe is lehet. Bár a szöveg egy 1621. februári időpontot ad meg annak keletkezéséül, a számunkra elérhető kiadására ugyanúgy 1622-ben került sor, mint a *Complement Bon'avisorum*ra. A *Flos Propheticus*²⁸⁷ a kezdő kötete annak a három részből álló értekezésnek, melynek harmadik kötete a korábban már említett, szintén még abban az évben megjelenő *Leo Rugiens in Decisionis Propheticae Belli Bohemici*.

Felgenhauer egyedül az 1622-es évben legalább 6 röpiratot és profétikus munkát jelentett meg. Ez a feltűnően nagy szám jól érzékelteti azt az eszkatologikus várakozást és spekulációt, ami a protestánsok helyzetét, és különösen V. Frigyes prágai trónra való 1623-as visszatérését övezte. A *Leo rugiens* című munkáján és az utóbb bemutatott írásain kívül még megjelenik Georg Rostius vitairatára való válasza, továbbá a *Bon'*

²⁸⁵ Jel 14,1.

²⁸⁶ Jel 14,6.

²⁸⁷ *Flos Propheticus* In quo adaperitur Testimonium de Veritate Jesu Christi, In Leone Silentii & Rugiente Prophetische Blum, Darinnen die Vornembste Geheimnuß von der Letzten zeit, im Daniele, Apocalypsi 4. Esdrae und andern Propheten, deutlich außgeleget werden, und sonderlich die gantze Böhmische Sache in dreyen unterschiedenen tractetlein, wegen Erwöhlung König Friedrichs, von den Böhmischen Ständen, Auch der unschuldig hingerichteten zu Prag vom Anfang biß zum künfftigen Enden gründlich entschieden und durch das Dritte F. dessen der Postilion in den Special-avisen newlich gedacht. Zur Antwort allen Calumnianten und namentlichen D. Hoën. Flores Prophetici Erster Theil per Leonem ex Sylva, rugientem ad Aquilam. Justus ut Palma Florebit, & opprimet prementes eum. Anno ECCE SiC DiSCVtIos Leo. AqVILa DiSCerptIones sententIa Vera. Gedruckt im Jahr 1622. Halle ULB If 3201 (27)

Avisa című röpiratának egy illusztrált címlapja, és egy kép nélküli, eltérő tördelésű kiadása.

Felgenhauer prófétai küldetését kevésbé az Isten rendeléséből, mint inkább a maga számára osztott szereppel demonstrálja, amennyiben Magni Leonis Postilio, Leo ex Sylva néven írja alá munkáit. Ezt a felvett és aktív prófétai szerepet támadja meg Georg Rost mecklenburgi lelkész. A *Heldenbuch der Rosengarten*²⁸⁸ a korabeli próféták, chiliaszták, rózsakeresztesek és rajongók jelenségét írja le. A próféta személyének és feladatának meghatározása során Rost szintén az 1. Sámuel 9,9-ből indul ki, mely locus különbséget tesz a régebbi látnok és a későbbi próféta szavak között. Emellett mérvadó különbséget állapít meg az isteni kinyilatkoztatás hatására álomban, vagy jelenésben látott isteni üzenet közvetítői, vagy az egyéb doktorok és tanítók között.²⁸⁹ Rost arra hívja fel a figyelmet, hogy a próféta szó már az ókeresztény kortól jelentésmódosuláson ment át, ezért az I. Kor 14-ben használt próféta szó is egyszerre vonatkozik mind a látnokra, mind az Írás értelmezőjére és védelmezőjére.²⁹⁰

Felhívja a figyelmet azokra az esetekre, amikor a Lélek helyett gonosz szellem szállja meg az embert, és annak hatalmából prófétál, miként az Saullal is történt. Természetesen ez utóbbiak közé sorolja be Felgenhauert is, aki nemcsak a régi prófétáknál, hanem még Krisztusnál is jobban tudja, mikor fog eljönni az utolsó ítélet. Részletes elemzésében Rost a próféta alapkritériumaként annak vigasztaló, javító és

²⁸⁸ Heldenbuch vom Rosengarten. Oder Gründlicher und Apologetischer Bericht von den Newen Himlischen Propheten, Rosenkreutzern, Chiliasten und Enthusiasten, Welche ein new Irrdisch Paradiß und Rosengarten auff dieser Welt ertrewmen, und allerley Schrifftlose und Untheologische paradoxa und Irrthumb in der werthen Christenheit, öffentlich außsprengen, Benamentlich M. Valentinus Weigelius in tr. von der gelassenheit, von der SchulGottes, de studio universali, etc. M. Paulus Nagelius im Prognostico et in tr. de Philosophia Nova, etc. Paulus Felgenhawer im Zeitspiegel, Anonymus Autor in Clangore Buccinae Propheticae, etc. Wie alle dinge in uns verborgen sind, und das man geschwinde und behende ohne mühe und arbeit allerley gute Künste und Sprachen, auch ohne Bücher allein durch die Salbung kan studiren, allerley geheminissen verstehen, auch die zeit vom Jüngsten Tage aufforschen, wie Christus Anno 1623. wiederkommen, und ein Irrdisch Paradiß auff Erden anrichten, und 1000. Jahr mit seinem Reichsgenossen in allerley wollust herrschen soll, wie alle Jüden bekehret, daß Evangelium außgebreitet, und der Türcke, Bapst und die 4. Monarchy sollen untergehen, etc. Alles umbständlich, kürztlich und nützlich beschrieben/ Durch Georgium Rostium, Mechelburgischen Hoffprediger zu Lüptz. Gedruckt zu Rostock, Bey Johann Reichels Erben, In verlegung Johann Hallervords, Buchhändlers. Anno M.DC.XXII.

http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN629987246&PHYSID=PHYS_0005
[2014.05.18]

²⁸⁹ „Prophetæ enim, quia sunt servi Dei singulares non vulgares, sola Dei instituuntur revelatione, Doctores autem scientiam sibi comparant summo studio & institutione.“ Rost: Heldenbuch vom Rosengarten. 11r.

²⁹⁰ „Und das Wort προφήτης heißt auch beydes vaticinatore, & scripturæ interpretem ac procuratorem.“ Rost: Heldenbuch vom Rosengarten. 11r.

figyelmeztető funkcióit sorolja fel²⁹¹ – melyeket szintén hiányol Felgenhauer munkájából, aki Isten ígéje helyett saját vélekedéseire épít.²⁹² Így tévesen azt hirdeti, hogy a beköszöntő ezer évvel a földi paradicsom valósul meg, jóllehet az Írás szövege szerint csak nagy viszontagságok árán kerülhet be bárki az Isten országába.

Rost alaposan megírt vitairata a korabeli teológusok szempontjait mutatja, hogy milyen kritériumokat vettek figyelembe a próféta meghatározásánál. Különbséget a próféta indíttatásában és a prófécia céljában állapít meg. Ezzel lényegében nem zárkózik el a próféta lehetőségétől, amelynek lényegét az együgyűségben, az üdvösség közvetítésében, és a bűnbánatra való felszólításban látja.

3.4. Profetikus beszédmód: válasz a krízisre

Mivel a radikális chiliaszta nézetek képviselői Isten uralmának földi megvalósulását hirdetik, az ehhez kapcsolódó kalkulációk sem függetlenek a történelem alakulásától és az aktuális politikai helyzettől. A chiliaszta számítások és váradalmak tartalmi irányultságuk miatt ezért gyakran kapcsolódnak történelmi katasztrófához, krízishelyzethez – ahogy az az előző fejezetek történelmi áttekintéséből is kitűnik.

A krízis fogalmát Reinhart Koselleck²⁹³ a reflexió, a megfontolás fogalmaként írja le, mely nemcsak leképezi a történelmi folyamatokat és töréspontokat, hanem át is formálja azokat, azáltal hogy átfogóbb értelmi összefüggésbe, egy új történelmi narratívába helyezi őket, mely egyben új értelmezésben kapcsolja össze a múltat, a jelent és a jövőt. Krízisként átélt helyzetben a tapasztalat és az elvárás oly mértékben különbözik egymástól, hogy az a társadalom szerkezeti biztonságát veszélyezteti. Ugyanakkor átfogó időkonceptióval dolgozó diszkurzív terepet biztosít a különböző értelmezési lehetőségek számára.

²⁹¹ „Wer da weissaget, der redet den Menschen zur besserung, und zur ermanung und zur tröstung I Cor. 14. Dieser Newen Propheten Weissagung aber dienet nicht ad aedificationem sed ad destructionem potius, nicht zur besserung noch zur tröstung, sondern zur securiret[securitet?] und sicherheit.“ Rost: Heldenbuch der Rosengarten. 12r.

²⁹² „Diese Newe Propheten aber verleiten die Menschen ausser den klaren Buchstaben Göttliches Worts auff ihre Conjecturen Satungen[Satzungen?] und Träwme.“ Rost: Heldenbuch der Rosengarten. 12r.

²⁹³ V.ö.: Reinhart Koselleck „Krise“ szócikke in: Otto Brunner/Werner Conze/Reinhart Koselleck (Hg.), Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Bd. 3, Stuttgart 1982, 617-650. továbbá Reinhart Koselleck, Krise, Bewusstsein und historische Konstruktion. In: Kritik und Krise. 1973.

Hansjörg Siegenthaler és Rudolf Vierhaus²⁹⁴ a krízis koncepcióját tovább bővítették olyan szituációk halmazára, melyben a korábban stabil és működő állapotok és rendszerek erodálódnak, felbomlanak és diszfunkcionálissá válnak. Elvész a fennálló intézményekbe, a kognitív szabályrendszerekbe, a külső illetve a belsővé vált magatartásformákba vetett bizalom. Mivel a meglévő szabályrendszerek nyújtotta cselekvési lehetőségek már nem működnek kielégítően, folyamatossá válik a bizonytalanság.

A krízishelyzetben alapvető tanulási folyamatok indulnak el, melyek új lehetőségeket és alternatívákat teremtenek. A szociális változásnak ebben a fázisában új bizalom alakul ki, amely felszámolja a bizonytalanságot. Amennyiben a társadalmi szabályok és a kialakult helyzet sem reform, sem forradalom formájában nem változik meg, akkor a hanyatlás, a felbomlás és a pusztulás folyamatai indulnak el. Ez utóbbiak felől közelítve a krízis folyamatának átmeneti jellege van.

E fenti meghatározásokat a koraújkori laikus próféciaák esetére alkalmazva megállapíthatjuk, hogy múlt, jelen és jövő tekintetében önálló koncepcióval rendelkeznek, mely az adott történelmi helyzet újfajta megközelítését és új megoldási javaslatokat jelentett. Éppen a történelem, az aktuális politikai események és személyek radikális üdvtörténeti értelmezése miatt a radikális chiliazmus nem tartozott egyik bevett felekezethez sem. A profetikus szövegfajta történeti áttekintése azt mutatja, hogy ezek a radikális szövegek az apokaliptikus váradalmak egész láncolatát alkotják. Ezért tartalmi újszerűségüket a folyton ismétlődő aktualizálásuk jelenti csak. A próféciaák szövege explicit módon saját szöveg hagyományára ritkán tér ki – annál jellemzőbb ez a próféciaák szövegét gondozó kiadóra, aki ezáltal nemcsak a megjelentetett szöveget, hanem saját tettét is igazolni szándékozik.

Siegenthaler és Vierhaus meghatározásai közelebb visznek ahhoz a helyzethez, melyben a koraújkori próféciaák keletkeztek. A fennálló rendbe és az azt biztosító intézményekbe – elsősorban az egyházba és a császárságba vetett hit és bizalom elvesztése támaszt olyan „új” megközelítési módot, mely szöveg szinten, illetve a szövegfajta szintjén is megjelenik. Ez a szövegfajta intencióját tekintve radikálisan

²⁹⁴ V.ö.: Rudolf Vierhaus „Krisen“ szócikke in: Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe. Hg.v. Stefan Jordan. Stuttgart, 2002. 193-197.; Hansjörg Siegenthaler, Regelvertrauen, Prosperität und Krisen. Die Ungleichmäßigkeit wirtschaftlicher und sozialer Entwicklung als Ergebnis individueller Handeln und sozialer Lernens, Tübingen 1993; A témához lásd még: Krise als Form gesellschaftlicher Selbstbeobachtung in der Frühen Neuzeit. Hg.v. Schlögl, Rudolf u.a. Frankfurt a. M. 2013., mely megjelenés alatt álló konferenciakötete a következő kollokviumnak: Krise als Form Gesellschaftlicher Selbstbeobachtung und historiographischer Beschreibung (in) der Frühen Neuzeit. Kulturwissenschaftliches Forschungskolleg der Universität Konstanz 12-14. 07. 2007.

szakít a bevett hagyományokkal, amennyiben új, isteni kinyilatkoztatásként értelmezi önmagát. Ugyanakkor a szövegszerveződés szintjén erősen kapcsolódik a már meglévő bibliai profetikai szövegekhez és azok belső logikájához. A merőben új megoldás helyett ennek megfelelően bűnbánatra, megtérésre és állhatatosságra szólít fel, mint bármely más bűnbánati prédikáció. A szöveg valódi újdonsága a világ történelmének kronológiai értelmezésében rejlik. A krízishelyzet meg- illetve feloldását egyedül az utolsó ítélet kezdetét jelző konkrét vagy rejtett számítások jelenthetik.

A koraújkori prófécia a krízis átmeneti állapota helyett azonban annak végérvényességét hangsúlyozza, melyben az intézmények és magatartásformák hanyatlása és pusztulása visszafordíthatatlan folyamat. Hiszen Krisztus első eljövetele már bekövetkezett, a várva-várt második pedig egy minőségileg teljesen új, földi uralmat fog eredményezni. A próféciaiban sürgetett tanulási folyamat ezért az ítéletre magára és az azt követő új állapotra vonatkozik, arra készít fel. A szövegfajta magába olvasztja az ó- és újszövetségi apokaliptikus szövegek szemléletét, az egyház hanyatlásának középkori hagyományát,²⁹⁵ és az egyház megreformálását is, mint végső stációt és figyelmeztetést az utolsó ítélet előtt, kiegészítve az aktuális politika eseményeivel, korabeli természeti jelenségekkel, mint bizonyító erejű, döntő érvekkel.

A politikai prófécia szövegfajtájának alkalmazását krízisként értékelt helyzetek váltják ki, olyan helyzetek sorozata, melyben elvész az orientáció lehetősége. Erre az általános bizonytalanságra a prófécia az élet minden aspektusát – az egyén megtérésétől, az egyház szerepvállalásán át a világtörténelem értelmezéséig – totálisan átfogó megoldása a válasz. A prófécia végidőkre való irányultsága egyben meg is követeli az adott helyzettől, hogy azt krízisként értelmezze, amelyre egyedül az általa biztosított üdvtörténeti szemlélet nyújt választ. Mivel a koraújkori jelenéssorozat textualizációja révén szükségszerűen kötődik az aktuális politika történéseihez, végeredményben annak lenyomataként is tekinthetünk rá, hogy az adott korban mely eseményeket értelmezték krízishelyzetként.

Zedler *Universalexiconja* a 18. század elején még a Luthernél ismertetett hagyományos csoportosítás szerint definiálja a prófétai szöveget (textus propheticus): a szöveg az egyház, az állam, vagy egyes személyek jövőbeli sorsáról tartalmaz kijelentéseket. Három fajtája lehetséges: az egyszerű (simplex) prófécia pusztán

²⁹⁵ A témához lásd bővebben: Schäufler: „Defecit ecclesia” [lásd 168. lábjegyzet]

szavakkal előadott jövődőlésből áll, a vízióban (visionalis) egy látomás tartalmazza a jövődölést önmagában, vagy valamilyen szóbeli üzenettel együtt, illetve a szimbolikus (symbolicus) prófécia, mely a próféta által átélt, vagy végrehajtott cselekményt meséli el, amely eseménysor a megjövendőlt dolog kimenetelét szemlélteti.²⁹⁶

Érdekes megfigyelni, hogy Zedler definíciója mennyire általánosságban határozza meg a prófécia szövegét, kritériumként csak annak jövőre irányultságát említve. Sem isteni eredete, sem a közvetítés módja, sem eszkatologikus témája nem merül fel feltételként. A „prófétai szó” meghatározás alatt²⁹⁷ azonban már részletekbe menő értelmezést találunk. Ez arra az alapvető tényre hívja fel a figyelmet, hogy a próféciára eredendően beszélt és nem írott szöveggént tekintettek, hiszen az Isten szava, mely csak másodlagosan kerül lejegyzésre.

A prófétai szó lejegyzett formája maga a Szentírás, melynek hitelességét az biztosítja, hogy ugyanaz a Lélek működése vezette az evangélistákat, az apostolokat és az első keresztényeket, mint egykor az ószövetségi prófétákat. A meghatározás a próféta szónak nemcsak egy tágabb értelmezését engedi meg, hanem biztosítja a próféta intézményének folytonosságát, egyben isteni eredetét. A meghatározás kiindulópontját Péter apostol levele adja:

„És igen biztos nálunk a prófétai beszéd is, a melyre jól teszitek, ha figyelmeztetek, mint sötét helyen világító szövétnekre, míg nappal virrad, és hajnalcsillag kél fel szívetekben; Tudván először azt, hogy az írásban egy prófétai szó sem támad saját magyarázatból. Mert sohasem ember akaratából származott a prófétai szó; hanem a Szent Lélektől indítatva szólottak az Istennek szent emberei.”²⁹⁸

Ez a szövegrész eleve beszédként tekint a próféciára, melyet egy sötétben világító lámpához hasonlít. A hasonlat a prófécia iránymutató, közvetítő karakterét emeli ki, egyben behatárolja érvényességét a virradat metaforájával, amely egyértelműen Krisztus második eljövételére utal. A szöveg emellett kiemeli a próféta személyének szentségét, mely a Lélek közreműködésével egyidejű biztosítéka a lejegyzett isteni szó hitelességének.

Emlékeztetőül: Comeniusnak a prófétákról alkotott, korábban már idézett meghatározása szintén lényeges elemként említi a próféta személyének igaz, azaz szent voltát. Hasonlóképp megtalálható a *Wunderbarliche Offenbahrungen* szövegében annak a kényszerítő ereje, amit a Lélek működése jelent, és amely szintén a lejegyzett isteni

²⁹⁶ Universallexicon Bd. 29. 884.

²⁹⁷ Universallexicon Bd. 29. 885.

²⁹⁸ 2Pét 1, 19-21.

szó hitelességét szándékozik alátámasztani. A prófétai szó szócikk, mely a Biblia legitimálásáról szól, a Comenius által teremtett összefüggésrendszerben tovább tágul. Comenius az általa sajtó alá rendezett próféciaák gyűjteményes díszkiadásának címéül választja a péteri levél hasonlatát, és a próféciaakat 1657-ben *Lux in tenebris*, majd 1665-ben *Lux e tenebris* címmel jelenteti meg. Azáltal, hogy Comenius bibliai textust választ kortárs próféciaák címéül, kijelöli azok tágabb kontextusát, egyúttal hitelesíti azokat. Comeniusnak ez a gesztusa, ahogy az allúzió révén játszik az elrejtettséggel, jól jellemzi a próféciaák kiadásánál betöltött szerepét.

Az 1620-ban keletkezett *Wunder- und Figürlich Offenbahrung* szövegében Plaustrarius-Kärcher nem tesz említést látomásról, sem Isten valamely küldöttéről, vagy akár magával az Istennel folytatott párbeszédről, amely alapján a szöveg megszülethetett. Egyedül a cím jelzi a szerző szándékát, hogy a szöveg a kinyilatkoztatások közé sorolandó. A bibliai idézeteken kívül Isten a szövegben azonban csak leíró jelleggel jelenik meg, hiányzik az a személyes kapcsolat, hang, mely például Kotter és a Spiritus, vagy Sophia Lotterin és az angyal között található. A *Wunder- und Figürlich Offenbahrung* szövege gyakorlatilag a prédikációk stílusát, gondosan felépített és kifejtett érvelését alkalmazza. Azoktól egyedül témájának radikalitása különbözteti meg, mivel konkrét jövődöléseket tartalmaz a világ végére. Ezek azonban nem új szimbólumokon és látomásokon, hanem a Jelenések könyvén alapulnak.

Hasonló jegyeket mutat a fent ismertetett Felgenhauer szöveg. A *Leo rugiens* szintén a Bibliára alapozva, ó- és újszövetségi eszkatologikus kijelentések alapján szólít fel a bűnbánatra és hirdeti a világ végét. A kinyilatkoztató személyének szövegszintű megjelenése azonban itt is hiányzik. Gyakorlatilag az Írás értelmezését, írott prédikációt olvashatunk ebben az esetben is, melynek alapja akár nem kanonizált könyv is lehet, mint Ezdrás negyedik könyve. Önálló látomásról azonban ez a szöveg sem tudósít. Radikalitása, prófétasága abban nyilvánul meg a szerzői intenció szerint, hogy a Biblia eszkatologikus szimbólumainak aktuálpolitikai feloldást ad, melyben kulcsszerepet kapnak az éppen zajló cseh háborús események. Ez az érvrendszer sem új keletű teljesen, hiszen a babiloni rossz asszonynak a pápasággal, továbbá az apokalipszis fenevadának a német császárral való azonosítása már Luther korában bevett szokássá vált. Felgenhauer érdeme, hogy ezt az összetett kontextust saját korának eseményeire vetíti, és ezekből a megféleltetésekből vonja le ítéletét. Ráadásul Felgenhauer a latin

cím német fordításában „Entscheidung vom Böhmischen Wesen“-ként, azaz döntésként határozza meg munkáját.²⁹⁹

A látomáson alapuló koraújkori politikai próféciaák szövegének ezzel szemben nem forrása ily mértékben a Biblia szövege. Annak szimbólumait, metaforáit csak alkalmazza, de nem kizárólagosan. Tehát az intertextualitás nem szövegmeghatározó elem, funkciója csupán a hitelesség fenntartása. A szöveg létrejöttének körülménye az egyik alapvető különbség. A fenti példákkal ellentétben a szöveg itt eredendően szóbeli, és az Istennel, vagy egy isteni közvetítővel való személyes dialógus eredménye. Lényegesen több ezért ebben a szövegben az új elem, mely elfogadhatóságát, érthetőségét nehezíti.

A szöveg magán hordja a beszélt nyelv esetlegességét, szerkesztetlenségét, ellentétben a Szentíráson alapuló próféciaák retorikailag is kimunkált szövegével, ahol a szerző teológiai és matematikai-asztrológiai tudását felhasználva elemzi és értelmezi a Bibliában már leírt kinyilatkoztatást. A víziók esetében éppen ez az elemzendő szöveg új. Ezért a szöveg nagy részét az új kinyilatkoztatás körülményeinek ismertetése és maga az isteni üzenet teszi ki – melyet esetleg egy későbbi látomás keretében értelmez az angyal. A próféta maga nem kezdi önállóan fejtegetni a vízióban látott képeket és szimbólumokat – ez ellentétben állna a róla kialakított bolond, laikus képpel. Próféta-ságának, közvetítő voltának lényeges mércéje, hogy többnyire semmit nem tesz isteni felhatalmazás nélkül. Az ószövetségi próféciaák szövegének is jellegzetessége a reflexivitás, mely a szöveg létrejöttére és értelmezésére vonatkozik, a koraújkorra azonban a szöveg lényegi elemévé válik, mely a tartalom újszerűsége és a szöveg elfogadhatósága közti egyensúlyt szolgálja.

Az eredendően szóbeli jelleg, a látomásosság és a víziók önértelmezése alapján szükséges, hogy különbséget tegyünk a koraújkori profetikus szövegek között – még akkor is, ha ez a különbség a korabeli gyakorlat számára sem volt feltétlen érdemi, hisz mindkét fajta szöveget „Offenbarungen” címmel jelentették meg. Arra, hogy bizonyos különbség mégis létezett, éppen Comenius szöveggondozó tevékenysége a példa. Csak olyan próféták szövegeinek kiadását támogatta, melyek kortárs kinyilatkoztatáson, látomáson³⁰⁰ alapultak. A szövegekhez írt előszavában azonban az olvasó belátására bízta, mennyiben ad hitelt a próféciaáknak.

²⁹⁹ A címleírást lásd a 84. lábjegyzetben.

³⁰⁰ A látomás fontosságáról a prófécia kapcsán a korábban a 3.1. fejeztben szoltam: a próféta héber megnevezése a látást kifejező igével azonos tövű.

Mindezen jellemzők alapján a biblia kanonizált kinyilatkoztatásán alapuló prófétai szövegeket meg kell különböztetni az új látomásokban kinyilatkoztatott kortárs próféciaiktól. Jóllehet a szerző szándéka szerint és a szöveg radikális tartalma miatt az előbbieket is a próféciaák közé sorolták a kortársak. A klasszikus megkülönböztetés szerint ezek az egyszerű, azaz pusztán szavakkal előadott próféciaák. Annak tudatában azonban, hogy szövegeik keletkezési szituációja, szerkesztettségük, illetve szerzőjük azon magatartása alapján, hogy nem veszi fel az együgyű szerepét, a prédikáció és a politikai publicisztika szövegfajtája felé mutatnak elmozdulást. A korájúrkori laikus prófécia az aktuális látomásban elhangzott, kinyilatkoztatáson alapuló jövődöléseket jelenti, melyeket a próféta személyének együgyűsége hitelesít. Az új kinyilatkoztatás funkciója elsődlegesen a kiválasztott igazak vigasztalása, a tévelygők intése és megtérésre való felhívása. Ez nyelvileg a felszólító mondatok nagy számában mutatkozik meg. Az ítélethirdetés mögött ugyanakkor az egyházi és világi intézményekben való csalódás, az azokból való kiábrándulás húzódik meg. A katasztrófhelyzet érzékeltetése ellenére a próféciaák végkicsengése mégsem negatív: épp az üdvösségre jutó igazak táborát szándékozik növelni, kiteljesíteni. Ehhez hozzátartozik a próféciaák szövegének ismételt kiadása, aktualizálása, melyre a korájúrkorban épp Comenius munkássága a legjobb példa.

4. Christoph Kotter próféciainak kontextualizálódása - Johann Amos Comenius fordítói és kiadói tevékenysége

A korájúrkor profetikus szövegeivel, propagandairodalmával foglalkozó szakirodalom³⁰¹ azt a felfogást képviseli, hogy a csodajelek apokaliptikus értelmezésének divatja a 17. század első három évtizede után elenyészik. Ebben a dolgozatban amellet szeretnék érvelni, hogy Comenius kiadói tevékenységét és pánszofikus munkásságát tekintetbe véve a csodajelek végítéletjelző karaktere sokkal tovább tartott, mint azt eddig a kutatás megállapította. Ráadásul Comenius munkásságának pietizmusra kifejtett hatása egészen a 18. század elejéig kitolódik.

³⁰¹ Többek között: Klingebiel: Apokalyptik, Prodigienlaube [lásd 200. lábjegyzet]; Barnes: Prophecy and Gnosis. [lásd 205. lábjegyzet]; Gilly: Löwe von Mitternacht. [lásd 35. lábjegyzet], Viskolcz Noémi: Jövődölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban. In: Fiatal Filológusok Füzetek 4/I. 65-100.

Természetesen a próféciaák sem az 1660-as években, sem a 18. század fordulóján körül nem kapnak már olyan átfogó jelentőséget, mint a harmincéves háború idején. De nincs is az európai történelemben olyan, több országot egyszerre érintő esemény, mely – üdvtörténeti jelentőséget nyerve – ezt indokoltá tenné. Ennek bekövetkeztére egészen a török kiűzéséig kellett várni.

A 18. század elején keletkezett profetikus jellegű írások arról tanúskodnak, hogy továbbra is ismertek és elérhetőek voltak azok a források, melyekben a 17. század elején, a harmincéves háború kapcsán keletkezett jóvendöléseket meg lehetett találni. Ebből arra lehet következtetni, hogy közel száz évvel később még élő volt a kortárs próféciaák hagyománya. Az eszkatologikus érdeklődés ébren tartásában meghatározó szerepet játszott Comenius, aki ezt az igényt felismerve és kihasználva fordította le és adta ki a kortárs jelenéseket az akkori Európa legfontosabb nyelvein.

A *Wunderbarliche Offenbarung* bemutató 2. fejezetben arra a megállapításra jutottam, hogy a jelenések korai kiadása egyike a harmincéves háborút kísérő nagyszámú röpiratnak, mely politikai mondanivalóját az ó- és újszövetségi próféciaák retorikájának mintájára fogalmazza meg. Ezt támasztja alá egyrészt az a szerkesztési mód, ahogy Christoph Kotter próféciai az 1623-as kiadásban napvilágot látnak, másrészt az a szöveggörnyezet, ahová a nem sokkal későbbi utókor a kiadást rendezte.

Comenius szöveggondozói tevékenysége a jelenések hitelesített szövegét újfajta összefüggésbe helyezi azáltal, hogy kritikai igénnyel adja ki az általa összegyűjtött kéziratokat, és Christoph Kotter próféciait más kortárs próféták jelenéseivel helyezi egy szöveggörnyezetbe. Ezen felül majd negyven éven át gondoskodik megjelentetésükről, fordításukról és terjesztésükről, elsősorban olyan időpontokban, melyek chiliaszta számítások szerint a protestánsok részére kedvezőek lehetnek. A textualizáció második fázisában tehát a hangsúly – Comenius tevékenysége révén – eltolódik a politikai röpirat felől az új kinyilatkoztatást tartalmazó kortárs prófécia felé. Comeniusnak abban való hite, hogy a jelenések isteni eredetűek, azzal a következménnyel járt, hogy nem a próféciaák tévednek, csak az értelmezésük. Ez egyben lehetővé tette, hogy a látszólag idejétmúlt próféciaák szövegeit újból és újból – de lényegében változatlan formában – megjelentesse.

Egyik kései művében, az *Unum necessarium*ban egy labirintusban való bolyongáshoz hasonlítja a próféciaakkal való foglalkozását, melyről nem tudja és nem is akarja megítélni, hogy helyes-e. Ám éppen ez a közvetítő magatartása, az ítéletalkotástól való tartózkodása áll ellentétben tevékenységével. Nemcsak annak a

felelősségét hárítja Istenre, hogy őt abba a helyzetbe hozta, hogy a próféciákat végül kiadta, hanem maguknak a jövődöléseknek a be nem teljesülését is Istennek az emberek számára kifürkészhetetlen gondolataira vezeti vissza. Érveit ügyesen építi fel és támogatja meg a „Mit tegyek? Nem tudok egyebet, mint hogy Istennek ajánlom az egész dolgot” költői kérdéssel.³⁰²

4.1. Christoph Kotter jelenéseinek újabb kiadásai és a harmincéves háború összefüggései

Comenius az első kiadásban anyanyelvére ülteti át Kotter jelenéseinek szövegét, egyértelműen azzal a szándékkal, hogy annak tartalma minél szélesebb körben válhasson a száműzött cseh testvérek közt ismertté: szolgáljon vigasztalásukra, ébressze fel az állhatatosságukat és intse meg a tévelygőket.

Bár az ismeretségük 1625-re nyúlik vissza, a kiadásra leghamarabb csak 1628-ban kerülhetett sor a cseh testvérek ideiglenes nyomdahelyén, Pirnán³⁰³ – jóllehet a fordítás előszava már 1625-ben elkészült. Ez utóbbi évre utal a címbe rejtett évszám is: *Wid'enj a Zgwenj Chrystoffa Kottera Souseda a Girchaře Ssprotawského kteryž měl od Léta 1616 až do Léta 1624. Z Německé Ržeci do Čzesstiny přeložené na třj zwłásstry Djly y Kapitoly sumownij spořádané a rozdělené y Pro náležitan duwěrnost ke skrz Concordanti Pjsem Stariho y Nowého Zákona srownale a dostatečně wyswětlené. Léta Páné: NVLLa TirannorVm VIs DIVtVrna w Skut: Aposse: 23. v. 9. Nic zlého nenalézame na člowéku tomto: pakli gemu Duch nebo Angel mluvil nebogŭme s*

³⁰² „Ausser diesem bin ich, nach dem Willen Gottes, in einen ungewöhnlichen Labyrinth geführt worden, in dem ich die göttlichen Offenbarungen, die zu unser Zeit geschehen sind, unter dem Titel: Lux in tenenbris, oder e tenebris herausgegeben habe. [...] Was soll ich thun? Ich weiß nichts anders, als dass ich die gantze Sache Gott befehle.[...] Wenn etliche Weissagungen nicht erfüllet sind, will ich mich hüten darüber zornig zu werden, angesehen, dass solches dem Jona nicht wohl gelungen ist. Denn vielleicht hat Gott seine Ursachen, dass er bisweilen seine Urtheile, oder wenigstens seine Offenbarungen derselben, ändere.” Unum necessarium. 1725. 320-322.

³⁰³ Az 1628-as év csak utólag, kézzel került a könyv címlapjára. Ennek alapján a kiadás Pirnán készülhetett, mivel a cseh testvérek lesznói nyomdája csak 1630-tól üzemelt. Ezért vagy téves Heinz-Joachim Heydorn bibliográfiája, mely a nyomdahelyet Lesznóba, és 1629-re teszi, vagy egy későbbi kiadás is létezett. Erre utalhat, hogy a bibliográfia a jelenéseket csak 1624 és 1628 közti időre datálja, és hogy a könyv egy téli királynak szóló ajánlást tartalmaz 1629. február 24-i dátummal. Vagyis Comenius az 1626-os hágai látogatásán V. Frigyesztől kapott elutasító válasz ellenére tovább folytatja propagandamunkáját. V.ö: Johann Amos Comenius. Geschichte und Aktualität 1670-1970. Bd. 2. Bibliographie des Gesamtwerkes. Glashütten, 1971. S. 102. Blekastad szintén ezt a kiadást imeri, Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 148.

*Bohem.*³⁰⁴ Comenius nyolcadrét alakban, 266 oldalon, három könyvre tagolva közli a jelenéseket, melyek hitelességét ó- és újtestamentumi szövegrészekkel támasztja alá. Az egyes részek további fejezetekre oszlanak, és minden fejezet élén pár mondatos összefoglaló található.

Az első rész az 1616-21-ig tartó jelenéseket dolgozza fel nyolc fejezetben. A második az 1622-1623-as év történéseit taglalja tíz fejezeten keresztül, míg a harmadik rész tizenöt fejezete már csak az 1624-es év látomásait rögzíti. Az 1625-ös év jelenéseit a kiadás végi függelék tartalmazza. Tehát a Kotterrel 1625-ben találkozó Comenius egy olyan kéziratot kellett kapjon, mely már 1624-ben lezárult, és a többi jelenés csak később kerülhetett hozzá. Ez tovább erősíti azt a feltevést, hogy a jelenések már a Comeniusszal való ismeretség előtt terjedtek kézirat formában.

Comeniusnak Kotterrel való kapcsolatát tovább árnyalja, hogy a végül 1628-ban megjelenő *Wid'enj* nem tartalmaz egyetlen 1625 utáni jelenést sem. E mögött joggal feltételezhetnénk politikai okokat, hiszen az 1627-es császári összeírás és a nem katolikusok ezt követő kiutasítása a cseh korona területeiről Comenius is további bujdosásra kényszerítette.³⁰⁵ Az is nehezíthette volna a kapcsolattartást, hogy Kotter 1627-ben felségárulás vádjával három hónapot börtönben ült, majd szabadulása után kiutasították Sziléziából.³⁰⁶

Mindezek ellenére a *Historia Revelationum*ból magától Comeniustól tudjuk, miközben egyháza ügyében teljesített megbízásokat, gyakorlatilag folyamatosan foglalkozott a prófécia kérdésével, sőt magával a prófétával is többször találkozott. Még 1625-ben felkereste Berlinben Christoph Pelargust – aki Kottert vizsgálta –, hogy a jelenések hitelességéről tanácskozzanak. Majd 1626-ban Kotter és Mentzel Comenius társaságában találkozott a cseh testvérek 14 prédikátorával Brandýsben, ahol Kotter a következő évre tett ígéreteivel vigasztalta őket. Próféciái több prédikátort meggyőztek a testvérek közül, különösen jelentős, hogy az akkori szeniort, Jan Cyrillt is, aki szintén azok terjesztőjévé vált. Bár a próféta ügyében nem alakult ki egységes vélemény,³⁰⁷ ennek ellenére Kottert és Mentzelt a testvérek még 1626-ban felvették a tagjaik közé.

³⁰⁴ SUB Göttingen 8° TH TH II, 260/12 A címlap verőjén David Gottfried Schöber (1696-1778, Coelestin néven a nürnbergi Pegnesischer Blumenorden tagja) kézzel írt kései bejegyzése szerint Kotter adta ki a jelenéseit, ennek ellentmond, hogy az olvasói előszót I.A.C. monogrammal Comenius jegyzi. Kotter próféciainak kiadástörténetéhez lásd a továbbiakban a 9. melléklet táblázatát.

³⁰⁵ Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 137.

³⁰⁶ *Historia Revelationes Christophori Kotteri*. 23.

³⁰⁷ Julian Poniatowski Jan Cyrill pozitív véleményére tekintettel nem jelenteti meg Kotter ellen írt munkáját, melyben csalásnak tartotta a jelenéseket. V.ö.: Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 132., továbbá *Historia Revelationum Christophori Kotteri*, 20.

Ugyanebben az évben – minden bizonnyal a Brandenburgi Katalin–Bethlen Gábor esküvővel kialakuló új protestáns politikai erővonal kapcsán – keresi fel Comenius az akkor már Hágában tartózkodó V. Frigyes, és adja át neki Kotter jelenéseinek illusztrált kéziratát. Azzal a nem titkolt célzattal tesz ezt, hátha sikerül ismét aktív politikai szerepvállalásra bírni őt a csehek ügyében.

A Németalföldön tartózkodó Comenius ráadásul Amszterdamban Nicolaus Ioanides Piscator személyében kiadót talál saját készítésű térképéhez, mely 1627-ben *Moraviae Nova Et Post Omnes Priores Accuratissima Delineatio* címmel jelent meg.³⁰⁸ Vajon Piscator nem lett volna hajlandó kiadni Kotter jelenéseit? És nem talált volna Comenius egyetlen más nyomdát sem, ahol fantáziát láttak volna a próféciaokban?

A Comenius és Kotter közti folyamatos kapcsolattartás ténye és a kései kiadás ellentmondása mellett nehezen magyarázható, hogy Comenius nem bővítette ki a prófécia szövegét. Mi volt az oka annak, hogy változatlanul hagyta az 1625-ös szövegállapotot 1628-ban?

A *Wunderbarliche Offenbahrungen* csak az 1622-23-as évek látomásait közli, nyilvánvaló, hogy mindössze töredéke, röpiratnyi kivonata Kotter látomásainak, mely azzal a céllal jelent meg, hogy V. Frigyes Prágába való visszatéréséhez készítse elő az utat. Ezzel szemben a *Wid'enj*-ben a hangsúly áttevődik a politikáról a hitéletre. Nem véletlen, hogy Comenius már a címben Pál apostolt idézi, vele és az egész bibliai kinyilatkoztatással állítja párhuzamba Kottert: „ha pedig lélek szólott néki, vagy angyal, ne tusakodjunk Isten ellen.”³⁰⁹ A szöveg átalakult funkcióját jelzi annak a módja, ahogy Comenius viszonyul hozzá: bár a megjelentetéskor a háború állásában, a politikai erőviszonyok tekintetében sok minden megváltozott, mégsem változtat a szövegen, és nem írja át a jelenések adatait. A megjegyzések, újraértelmezések a margóra kerülnek, a szövegen belül legfeljebb egy-egy „N[ota] B[ene]” jelölés emeli ki a kiadáskor aktuális tartalmakat.

Mindezen felül Comenius 1627 novemberében egy másik látnokkal is megismerkedik. Ennek az új találkozásnak a történetét is csak Comenius révén ismerjük. Így nem tisztázható, hogy nem a próféta híre vonzotta-e Comeniust, aki egyik

³⁰⁸ Comeniusnak ez az első műve, melynél nevének latinos alakját használja. Ez a munkája szerezte meg számára Európa-szerte a hírnevet.

³⁰⁹ Lásd fent a cím utolsó sorát, v.ö.: ApCsel. 23, 9

lelkészársát helyettesítette, amikor a haldokló látnokhoz hívták. A beteg a cseh testvérek egyik lelkészének, Julian Poniatowskinak³¹⁰ az üldözések alatt félárván maradt 16 éves lánya volt. Christina Poniatowskának (1610-1644) elragadtatásaiban látomásai voltak az ítéletről, az igazak végső győzelméről, és Észak oroszánjáról.³¹¹ Jelenései látványos fizikai tünetekkel jártak. Kivételes módon, vagy épp a másik női látnokhoz, Susanna Rügerinnek az angyallal való meghitt kapcsolatához hasonlóan, maga Jézus jelent meg neki vőlegény alakban, vele folytatott párbeszédet. Az egyik jelenés felszólítására 1628-ban személyesen kereste fel Albrecht von Wallensteint, akinek a látomásokat egy levél formájában átadta.³¹²

Poniatowska esete: betegsége, látomásai, beteljesülő jövődölései, későbbi bénulása és 1629-es látszólagos halála³¹³ nagy feltűnést keltett tágabb környezetében. Ezért nem meglepő, hogy víziói először nem Comenius kiadásában jelentek meg.³¹⁴ Az

³¹⁰ Julian Poniatowski korábban a mladá boleslav-i iskola rektora, majd báró Žerotín jelentékeny könyvtárának gondnoka.

³¹¹ Poniatowska látomásairól utóbb a prágai egyetemen Pavel Heřmáněk készít disszertációt, a témáról megjelent publikációja: Christina Poniatowska und Jan Amos Comenius, eine Visionärin und ein Gelehrter. Versuch einer zusammenfassenden Interpretation einer problematischen Frage der modernen Comeniologie. In: *Studia Comeniana et historica. Časopis Muzea J. A. Komenského v Uherském Brodě pro komeniologii, historii 16., 17. a 18. století a regionální dějepis moravsko-slovenského pomezí Uherský Brod : Muzeum J. A. Komenského Roč. 42, č. 87-88 (2012.), 144-160.*

³¹² A száműzött cseh protestánsok nagy reményt fűztek Wallensteinhez, aki felesége révén az idősebb Karel von Žerotín rokona volt. E remény alapja volt, hogy utóbbi cseh területen maradt hatalmas birtokait megvásárolta. Poniatowska jičíni kastélyában kereste fel a fővezért, ahol átadta neki a lejegyzett isteni üzenetet: álljon el Stralsund elfoglalásától. De mint ahogy V. Frigyes sem vette komolyan Kotter jövődöléseit, és csak annak képeit csodálta meg, úgy Wallenstein is csak nevetett rajta: „a császárhoz Madridból, Rómából és Konstantinápolyból érkeznek levelek, hozzám már az égből is!” V.ö.: Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 142. o. Végül 1634. február 25-én teljesedett be, amit Poniatowska egyik 1629-es jelenésében látott. Ebben Wallenstein egy létrán mászott felfelé, majd hirtelen leesett; hálóköntösben feküdt véresen a földön, hátulról lándzsával átdöfve. Mint ismert: Wallensteint a császár megbízásából kapitányai gyilkolták meg.

³¹³ Poniatowska nemcsak saját halála napját, hanem mások halálának időpontját is megjövendölte, amelyek be is következtek. Ezért azon a napon, amikor halálát jelezte, heves elragadtatásában önkívületbe esett, azt hitték meghalt. Elsirratták és koporsóba tették, azonban mielőtt eltemették volna, föléledt. Ezt követően már nem volt több jelenése.

³¹⁴ *Nobilis Virginis, Christinae Poniatoviae de Duchnik Hemerologium Revelationum, quas Anno 1627 et 1628 partim in Bohemia, partim in polonia habuit. s.l.[Genfben francia nyelven és Arnheimban] 1629.* Johann Jacob Fabricius: *Göttliches Wunder-Buch, darinnen auffgezeichnet stehen. I. Himlische Offenbarungen und Gesichte einer gottförtigen Jungfrawen auß Böhmen, vom Zustand der Christlichen Kirchen, derer Erlösung, und dem schrecklichen Untergang ihrer Feinde. II. Propheceyungen, Klagreden, und ernstliche Bußvermahnungen, eines frommen christlichen Mägdleins zu Cottbus in Niederlausitz. III. Christliche Sprüche und schrifftmässige, geistreiche Reden, einer gottsehligen Jungfrawen im fürstlichen Frawenzimmer zu Stettin in Pommern. Erstlich einzeln außgegangen, anjetzo aber zusammen getragen, den abtrünnigen Unbußfertigen zu einer trewen Vermahnung, zur wahren Buße und Widerkehrung allen beträngten, nothleidenden, und verfolgten Christen aber zum Hertzerfrewenden kräftigen Trost übergeben.* Rostock, 1629. A gyűjteményes kiadásban Poniatowska jelenései mellett Margareta Heidenwetterét és Benigna Königét is közli Fabricius. Az egyes jelenések kevésbé összefüggőek, politikai utalásaik általánosságok szintjén mozognak. Margareta Heidenwetter esetében megjegyzi a kiadó, hogy „paroxismus praeternaturales” a betegsége, azaz epileptikus rohamai vannak. Bár Poniatowskával is elragadtatásban, önkívületi állapotban történnek jelenései, nála mégsem találni szó szerinti utalást epilepsziára.

ismeretség után Comenius átvette Poniatowska lelki gondozását és látomásainak gyűjtését, kiadását. Bár Poniatowska nemesi származása, apja révén szerzett átlagosnál nagyobb olvasottsága, írástudása szembe állítja a prófétáról alkotott tudatlan, laikus képpel, Comenius az ő esetében ugyanúgy él ezzel a stilizálással, hogy bizonyítsa a látomások hitelességét.

Poniatowska elragadtatásai 1629-ben befejeződtek, Comenius gondozásában mégis csak 1632-ben jelentek meg Frankfurt am Mainban Christoph Kotter jelenéseivel egy kötetbe szerkesztve: *Zwey wunder Tractätlein Deren das Erste begreiffet Englische Erscheinungen und Reden Christoph Köttern Weißgerbern zur Sprotta in der Schlesien, einem frommen einfältigen Mann zum öffteren in unterschiedlichen Gesichtern widerfahren. Sonderlichen Das sechste Gericht so in der Welt gehalten werden soll den Succesß Fortgang und glückliche Verrichtungen deren vor diesem gebundenen jetzo aufgelöseten Löwen Mitternacht von Mittag ihre Sieg und Überwindung wider den König vom Abgrund, die Babylonische Hur falsch geistliches Jerusalem wie auch die merckliche Veränderungen der Regimenten in der Christenheit wie dasselbig zum theil erfüllet zum theil in nechsten Tagen zu künfftiger Erfüllung vor Augen stehet betreffend. Das Ander himmlische Offenbarungen und Gesichte eines Gottesfürchtigen Jungfrawen aus Böhmen vom Zustand der Christlichen Kirchen deren Erlösung und Schrecklichen Undergang ihrer Feinde. An jetzo zusammen getragen den Abtrünnigen und Unbußfertigen zu trewen Warnung allen Betrangten aber und verfolgten Christen zukräftigem Trost in Truck ververtiget.* Im Jahr M. DC. XXXII. NVnC IterVM aD nostras Venlet paX aVrea terras.

A kiadás egyik érdekessége a címoldal metszete, mely három koronás, hatalmi jelképeket: jogart, országalmát, zászlót és egy szívet tartó oroszlánt ábrázol.³¹⁵ Az oroszlánok stilizált koronáik alapján nagy valószínűséggel a pápára, a pfalzi választófejedelemre és a Habsburg császárra utalnak. A kép politikai üzenetén túlmutat, hogy a három oroszlán egy erdő közepén áll, mely szív alakú. A metszet a Jer 5, 4-6. és az Ez 4, 11-12. eszkatologikus értelmű, az erdőből kijövő oroszlánról szóló verseit szemlélteti.

A *Zwey wunder Tractätlein* 45. oldalán található 1622-es „Von den drey Löwen, die sich verbunden haben nach dem Rath deß Herren, so den Vogel werden berupffen,

³¹⁵ V.ö.: VD17 3:605176P. Lásd a címlapot a 7. mellékletben.

und sich darein theillen” kezdetű jelenés vonatkozhat a képre. A jelenésben leírt három oroszlán pozitív tulajdonságokat jelenít meg: a fehér a bölcsességet a „weisse-weißlich” szójátékkal, a piros, a hajnal pírját („rothe – Morgenröthe), mely közvetlenül kapcsolódik az üldözést szenvedő igazakra (rechten wahren Evangelischen) virradó ítélet hajnalához, mely az üdvözülést, és egyben bölcs uralmukat hozza számukra a város fölé. Addig fognak uralkodni, amíg a kék oroszlán el nem jön, a legkisebb mind közül, amely méltán kék („wird blau billich genannt”), mivel bűn nélkül való. Isten neki adja a hatalmat, az erőt és a dicsőséget ellenségei fölé: ő az az oroszlán, melyet Isten égből kinyúló keze koronáz meg egy korábbi látomásban. A jelenést értelmező angyal az oroszlánt egyenesen V. Frigyesel azonosítja.

A három oroszlán allegorikus ábrázolása nagy népszerűségnek örvendett, amit számos, egymástól független előfordulása bizonyít. A metszet – eddigi ismereteink szerint – először Plaustrius fent ismertetett 1620-as *Wunder- und Figürlich Offenbahrung*-jának címlapjaként jelent meg. A következő években még legalább két kiadást megért, melyből az egyik valószínűleg egy kalózkiadás, mivel csak egy egyszerű fametszet díszíti a címlapját.³¹⁶ Ezen a három álló oroszlán már közelebből, más perspektívából látszik, az attribútumaik ugyan megegyeznek az eredetivel, a gondosabb kidolgozást igénylő erdő azonban hiányzik körülöttük. Az V. Frigyes személyéhez kötődő várakozások szertefoszlása után 1632-ben, Gusztáv Adolf fellépésével kerül elő valahonnan a rézmetszet sablonja, hogy Comenius kiadását díszítse. Alkalmat erre a svéd király 1631-es Breitenfeld melletti győzelmével dél felé induló menetelése adhatott, ami megalapozta hírnevét, és újjáélesztette a protestáns reményeket.³¹⁷

A hely- és névmegjelölés nélkül kiadott munkáról csak későbbi utalásokból derülnek ki ezek az adatok, mint az 1664-es *Göttliche Offenbahrungen* előszavából.³¹⁸

³¹⁶ Lásd a 45. lábjegyzetet, és a 2. mellékletet.

³¹⁷ A fent bemutatott Überwunderliche Gesichte próféciagyűjtemény 1632-es megjelenését szintén Gusztáv Adolf csapatainak előretörése motiválhatta.

³¹⁸ A Göttliche Offenbahrungen kiadója Benedict Bahnsen, de előszavát a J.C.N.M. monogram zárja, melynek feloldása: Johann Comenius Nivnicensis Magister.

Ezt támasztja alá Poniatowska jelenéseinek 1711-ben kiadott teljes német nyelvű kiadása, mely egyszerre utal a kiadás helyére, annak töredékességére és a kiadó személyére: Höchstverwundersame Offenbahrungen, welche einer Böhmischen Edel-Jungfer, Namens Christina Poniatovia, sonst Poniatowske genannt, in denen Jahrgängen 1627, 1628, 1629. geschehen. Aus dem von der Jungfrau selbst beschriebenen Böhmischen Exemplar ehemals ins Lateinische, und nun (wegen ihrer schon im Jahr 1632. zu Frankfurt am Mayn Stückweiß heraußgekommen) völlig übersetzt: und Nebst beygefügter Historischer Erzählung und Erläuterung deß berühmten Mit-Gliedes der Böhmischen Bruderschaft Johann Amos Comenius, was sich vor, in und nach solchen Offenbahrungen mit dieser Jungfrau

Hiszen olyan aprólékos információkkal, melyekről a következő idézetek tanúskodnak, csak a munka szerkesztője rendelkezhetett.

„Ist also dieses Buch kein new Buch sondern schon vor etlich viertzig Jahren also wie es vorkompt beschrieben. Auch nicht itzund erst zum Druck befördert: sondern schon Anno 1632 (unter solchem Titul, Zwey wunder Tractätlein deren das erste begreiffe Englische Erscheinungen und Reden Christoff Kotters und Das ander Göttliche Offenbahrungen einer Gottsfürchitgen Jungfrawen u.) in 4. gedruckt gewesen.”³¹⁹

A kiadás számos szabálytalanságot mutat a többi, Comenius gondozásában megjelent próféciához képest. Az egységesség hiánya megmutatkozik a próféta nevének írásmódjában, mely hol Kotter, hol Kötter alakban szerepel, vagy a fejezetszámozások sorrendjének és formájának következetlenségében. Minderre a *Göttliche Offenbarungen* előszavában további magyarázatot találunk:

„Außgenommen daß es nicht also in Capitel und Versikel abgetheilet war wie nu: Und daß der jenige so es damahls publiciren lassen, kein recht völlig Exemplar gehabt, sondern nur was er stückweise bekommen, kennen wie er selbst (unter dem Titul) bekennen thut: und daß demnach darinne hin und her Lücken theils auch grobe Ortographische Feler zu finden. Dieses Exemplar aber ist ein **vollständiges** Werk nicht allein dem laiteinischen Anno 1657 außgegangenem **gleichförmig**, sondern auch an vielen Orthen besser: nachdem uns das **rechte** Deutsche Exemplar so Anno 1626 vor König Fridericum fleissig abgeschrieben gewesen, zu händen kommen, und daneben andere zwey Manuscripta anderwärts zugeschickt. Denn das Königliche war verlohren gewesen daß man solches über 20 Jahr nicht erfragen können und wir dahero ein ander Manuscriptum auß der Schlesien suchen müssen und an stat eines zwey erhalten: Numehr aber ist jenes durch wunderliche Schickung Gottes auch wiederumb gefunden, daß wir also durch collationem dreyer Manuscriptorum mit den gedruckten desto sicherer gehen können.”³²⁰

Az idézet a szöveghagyományra vonatkozó utalásokkal az ideális profetikusság szöveg koncepcióját vázolja fel, melynek legfőbb kritériumai a szöveghűség, az eredetiség és a teljesség. A kanonikus próféta szöveghagyományhoz való igazodás jeleként értelmezhető a szöveg fejezetekre és versekre osztásának fontossága, melyet a *Zwey wunder Tractätlein* a fenti okok miatt nélkülöz.

Az olvasónak címzett bevezető szövege retorikus ellentmondással indul: miután a kiadó az Előszó fejléc alatt bő négy oldalon át bibliai idézeteket sorol fel, kifejezi, hogy nem szándékozik bevezetőt írni. Szándéka szerint, ha az olvasó nyitottan közeledik a

zugetragen, und wie diese Dinge anzusehen seyen, in den Druck gegeben. MDCCXI. FB Gotha Theol 8° p. 855/2, [kiemelés V. M.].

³¹⁹ Göttliche Offenbahrungen. 33.

³²⁰ Göttliche Offenbahrungen. 33-34. [kiemelés V. M.]

közétett prodigiumokhoz és csodajelekhez, akkor azok maguk értékességében Isten ajándékaként, figyelmeztetéseként mutatkoznak meg.

A kötet tehát ó- és újszövetségi igehelyek szemelvénygyűjteményével kezdődik a próféta nevetségessé válásáról, az igazak végső jutalmáról, az ítéletről, a gonoszok bukásáról, de zárásként a prófétálást legitimáló klasszikus Joel 2,28-30, és az Ám 3,7 verse sem maradt el.³²¹ Ezáltal a kiadó széles felületen biztosítja a címben angyali beszédként és égi kinyilatkoztatásként titulált szövegek hitelességét. Miként az az Írás értelmezésénél a „sola scriptura sui ipsius interpret” lutheri elve szerint hagyományosan történik – azaz a homályosabb részeket az egyértelműekkel magyarázzák – úgy ebben az esetben is, a kortárs prófécia szimbólumait a kinyilatkoztatás Bibliából már ismert szövegei világítják meg.³²²

Az új kinyilatkoztatás lényegi mondanivalója a világ fölött tartott hatodik ítélet közeli bekövetkezése, mely harcot Észak oroszánja fog vívni a hamis Jeruzsálemmel.³²³ A jelenések témája a szereplők és motívumok megismertetése után az Igazak és Babel harcának részletezése felé halad. Ennek alapját a világ korszakolásának közismert felosztása adja: a pusztaság, a törvény és Krisztus ideje. Az egyes korszakok között hat ítélet oszlik el kettesével, melynek szimmetriája az analógiás gondolkodást mintázza. A hat ítélet a következő: 1. Ádám és Éva kiűzetése, 2. az özönvíz, 3. Sodoma és Gomorrha pusztulása, 4. ítélet a fáraó fölött, 5. ítélet a zsidó nép és Jeruzsálem fölött, és végül a jelen időben Isten a háború, a pestis és az éhínség által ítélkezik, mert az emberek nem

³²¹ Joel 2, 28-30: „És leszen azután, hogy kiöntöm lelkemet minden testre, és prófétálnak a ti fiaitok és leányaitok; véneitek álmokat álmodnak; ifjaitok pedig látomásokat látnak. Sőt még a szolgákra és szolgálóleányokra is kiöntöm azokban a napokban az én lelkemet. És csodajeleket mutatok az égen és a földön; vért, tüzet és füstoszlopokat” és Ám 3,7: „Mert semmit sem cselekszik az én Uram, az Úr, míg meg nem jelenti titkát az ő szolgálóinak, a prófétáknak”. (Az idézett mondat épp a prófétálás kényszerét szemléltető: “Ordít az oroszán: ki ne rettegne? Az én Uram, az Úr szól: ki ne prófétálna?” Ám 3, 8. verset előzi meg.)

³²² Ezen megfeleltetések szerint az igazakat megszorongató gonosz király, aki nem emberi kéz által pusztul majd el, a Dan 8, 23-26-nak megfelelően, II. Frigyes és a pápa. A Bölcs 5. könyvében leírt jelenetben az igazak majd odaállnak az ítéletkor egykori sanyargatóik elé, és azok szembesülnek azzal, hogy akiket kinevettek, azok élnek majd örökké és azokat fogja az Úr keze megkoronázni. Ezt a Bölcs 6. fejezetében a királyokhoz és hatalmat gyakorlókhöz intézett felszólítás követi, amelyben inti őket, hogy ne térjenek le az Isten útjáról. Majd a 37. zsoltár szavaival vigasztal: „Felhozza [az Úr] a te igazságodat, mint a világosságot, és a te jogodat, miként a delet.” Majd: akik az Urat várják, az üldözöttek öröklük a földet, és gyönyörködnek a békében. Lényeges, hogy itt Comenius a Luther bibliafordítást idézheti, ami a Vulgata mansueti, szelíd szava helyett az „Elenden” kifejezést használja, mely a Grimm szótár szerint is az exilium, captivitas és miseria szavakkal írható körül, azaz az idegenben lakással, az üldöztetéssel, mindazzal, ami a cseh testvérek sorsa volt.

³²³ „Der Spiritus antwortet, die Zeit ist vorhanden, die bestimpte und lange von Gott gesetzte Zeit ist vollendet, und gantz ungezweifelt und unwidersprechlich erfüllet, und zu Ende kommen.” Zwey wunder Tractätlein. 49.

akarják, hogy Isten lelke uralkodjon rajtuk.³²⁴ A Lélek szerint a hatodik ítélet 1621-ben már elkezdődött,³²⁵ majd több oldalnyi számmisztikai kalkuláció után 1624-re jövendőli meg annak végét, egyben V. Frigyes visszatérését a trónra.³²⁶ Egy 1624-es jelenésben azonban már 1629-re jósolja meg Bábel bukását.³²⁷ Ez az időpont azonban a *Zwey wunder Tractätlein* kiadásakor már szintén meghaladott volt. Ezért feltehető, hogy Comeniust a próféciák megjelentetésénél az aktuálpolitikai vonatkozásokon túl tágabb összefüggések motiválták.³²⁸

A *Wunderbarliche Offenbahrungen*hez képest többet tudunk meg a jelenések körülményeiről: a jelenés tegezve, a nevéen szólítja Kottert,³²⁹ kiderül, honnan ismeri Kotter a helyet, ahová küldi a jelenés a következő látomáshoz, vagy hogy ki mindenkire tér be Kotter két látomás között.³³⁰

A legelső jelenés az általános megtérésre szólít fel, és rögtön felvillantja a világ ítélet utáni felosztását fehér ruhás boldogokra és sötét viseletű kesergőkre. Ezt a Frigyes királynak szóló üzenet követi, melyben óvja a hódító háborútól, mely az 1623-as kiadásnak csak a közepén tematizálódik.³³¹ Majd ez után kerül sor a triangulumról

³²⁴ *Zwey wunder Tractätlein*. 13-14.

³²⁵ *Zwey wunder Tractätlein*. 22.

³²⁶ *Zwey wunder Tractätlein*. 25. 1624-es dátum szerepel nemcsak Lorentz Pscherer látomásai közt, hanem Paul Felgenhauer jövendöléseiben is, mint például az 1620-ban megjelentetett *Decisio Prophetica Belli Bohemici* című munkájában. (Ennek feltehetően terjedelmesebb variánsa a feljebb már tárgyalt, 1622-ben kiadott *Leo rugiens in Decisio Prophetica Belli Bohemici*.)

³²⁷ *Zwey wunder Tractätlein*. 83.[87.]

³²⁸ Josef Válka: Das analoge Denken und die politische Ideologie bei Komenský. In: Johan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit. Hg.v. Karlheinz Mack. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts. Bd. 21. Wien, 1992. 75-79. tanulmányában Comenius analógias gondolkodását elemzi. Kifejti, hogy Comeniust társadalmi vonatkozásban nem lehet utópistának nevezni, csak politikájában. Robert Kalivodát idézve (Huitská epoche a J. A. Komenský. Praha, 1992.) a próféciák politikai szerepét emeli ki – szemben azzal a magyarázattal, hogy tévedés és/vagy kétségbeesés állna a kiadások hátterében.

³²⁹ „da erschienen ihm zween von den vorigen Jünglingen, unnd sagen zu ihm, Christoph es hat der Gott der Herr unser Gott noch ein solcher Gebrauch, den er von Anfang der Welt her gehabt, er tödtet zuvor ehe er lebendig macht.[...] sihe Christoph zweyffle nit, das dir nit etwas widerwertiges widerfahren, und du in die Ungnad Gottes fallest.” *Zwey wunder Tractätlein*. 39.

³³⁰ Kotter a jelenések első jelentkezésekor nemcsak anyját, hanem egykori iskolamesterét is felkeresi Görlitzben. „darauff er folgendes nach Langenaw gängen, bey seiner Mutter daselbst übernacht blieben. Folgenden Tags den 13. Junii, Montags nacher Görlitz hinein gängen, und bey seinem Lehrmeister eingekehrt, daß andern Tag als den 14. Jun. Dienstags, seye er in die Stadtkirchen und Predigt gängen, auß dem I. Cap. Esa. Nach der Predigt, seye es ihme je länger je mehr im Kopff umbgangen, habe es ihm mit spatzieren vertrieben wollen, und hinauß vors Niclaus Thor, gegen dem heiligen Grab zügängen, hernach beym Gryner Graben seye ihme sein voriger Gefert widerumb erschienen, und eben vorige Rede widerholet, und alsobalden darauff verschwunden, er aber gehet wider zu seinem gewesenem Lehrmeister.“ *Zwey wunder Tractätlein*. 1-2. Sajnos ennél több nem derül ki a mester személyéről: hogy azonosítani lehet-e a hivatása szerint suszterként tevékenykedő Jacob Böhmével. Bizonyosan az sem véletlen, hogy a prédikációban hallott Ésaías 1. könyve éppen Izrael hűtlenségéről és megbüntetéséről szól, megtérésre hív: a külsődleges istentiszelet elhagyására, a fejedelmet pedig az özvegyek és árvák pártolására inti.

³³¹ *Zwey wunder Tractätlein*. 4. *Wunderbarliche Offenbahrungen*. B1r.

szóló, a *Wunderbarliche Offenbahrungen* elejére kiemelt látomásra. A *Zwey wunder Tractätlein* meghatározása szerint a tizenegyedik óra azonban már 1631-re értendő, ám ez az átértelmezés csak a margón jelenik meg.

Kotter paradicsomi elragadtatása alatt, mikor étlen-szomjan volt két napig, és a menyei muzsikát hallgatta,³³² a jelenés nem engedte haza majd három hétig. Ezalatt a Lélek egy papíron rajzot mutatott neki egy szemről, egy nyállal átszúrt szívről, egy kézről és egy lábról – melyek Isten egy-egy attribútumát jelenítik meg. Ez a látomás teljesen kimaradt a *Wunderbarliche Offenbahrungen*ből. Ez után következik az ezerszer ezer fős seregről és a hét csillaggal körülvelt oroszlánról, a kidőlt fáról és a harangról szóló látomás – mely fordítva található meg a *Wunderbarliche Offenbahrungen*ben. Majd az ismert sorrendben következik, amint Kotter az egyházi tanács előtt bizonyítja látomásai hitelességét, végül felkerekedik, hogy Boroszlóban kihallgatást kapjon V. Frigyesőtől.

Viszonylagos pontossággal meg lehet határozni a *Wunderbarliche Offenbahrungen* keletkezésének idejét, mivel a *Zwey wunder Tractätlein*ban az 1623. év első jelenésétől kezdve leírtak már hiányoznak a *Wunderbarliche Offenbahrungen*ből. Pedig abban az elragadtatásban, amelyet Kotter 1623. március 11-én az őt is megbetegítő járvány idején látott, eljutott egészen Prágáig, a királyi palotáig, ahol II. Ferdinánd császár, V. Frigyes és a szász választófejedelem társaságában találta magát.³³³ A koronát Frigyes kérésére egy kéznél lévő bottal kellett megütnie, majd feltennie Frigyes fejére. A megkoronázottat a szász választó és Ferdinánd is elismerték.³³⁴ Végül utóbbi arra kéri Kottert, imádkozzon érte. Kotter azonban, csekély volta miatt, vonakodik azt megtenni, így Ferdinánd vigasz nélkül hal meg a szeme láttára.

A szövegen végzett aktuálpolitikai módosítások csak a lapszámon követhetőek: a változások kezdő évszámát például 1624-ről 1634-re tolja ki a kiadó egy margómegjegyzésben,³³⁵ de a nevek területén minden marad a régiben, azaz a főszövegben V. Frigyes és II. Ferdinánd neve szerepel, ellenben Gusztáv Adolfról nem

³³² Bár sem Kotternál sem Comenius megjegyzései közt nincs utalás Kotter esetleges betegségére, látomásainak körülményei: hallucinációi, zsidbadása (részségtség érzése), a nem adekvát hang és illat érzékelése az epilepszia enyhébb formájára utal.

³³³ *Zwey wunder Tractätlein*. 45.

³³⁴ V. Frigyes személyéről további egyértelmű kijelentés: „der gebundene Löw von Mitternacht ist Frideric. Und sein Geschlecht, welcher umb Michaelis wird loß reissen” *Zwey wunder Tractätlein*. 53. A *Wunderbarliche Offenbahrungen*ben ebből csak a Mihály nap kiemelt szerepe jelenik meg a központi látomás időmegjelölésénél. Később Frigyes úgy mutatja be, mint az a csodás gyermek, akit a Jelenések könyvének asszonya rejteget a fenevad elől. V.ö.: *Zwey wunder Tractätlein*. 54.

³³⁵ *Zwey wunder Tractätlein*. 83.[87.]

esik említés, csak Svédországról, arról is csak a margón. Az eredeti nevekhez és alapvető számokhoz való ragaszkodás, a szöveghűség szempontjának érvényesülése különbözteti meg az 1632-es *Zwey wunder Tractätlein* az 1623-as *Wunderbarliche Offenbahrunge*től, amire a szöveg önmagán túlmutató, prófétai karaktere lehet magyarázat.

Mivel Kottert a szöveg egy jámbor, együgyű embernek állítja be, „ein frommer einfältiger Mann”, ezért a jelenés kezdetben csak közvetítő szerepet kér tőle. Ez a közvetítő szerep eredendően szóbeli jellegű, hiszen Kotter nyelvére van szüksége Istennek.³³⁶ A fontosabb látomások szinte üldözik Kottert, három hét leforgása alatt ugyanaz akár hétszer is megismétlődik számára.³³⁷ A jelenés elmagyarázza a nehezen érthető részeket, mivel azok emberi ésszel fel nem foghatóak.³³⁸ A magyarázat alapját szimbolikus képek adják, vagy akár egy bibliából vett történet az aktuális eseményeknek megfelelően. A szövegek közti párhuzam által Kotter egyike lesz a kiválasztott tanítványoknak.³³⁹ Az angyal ugyanakkor kinyilatkoztatja, hogy nem egy új tanítást hirdet, az általa közvetített nem szükséges feltétele az üdvösségnek.³⁴⁰ Ezzel

³³⁶ „Sihe, hat doch Gott seinen Sohn für dich in den Todt gegeben, warumb wiltu ihme dann nicht deine Zunge leyhen” *Zwey wunder Tractätlein*. 3.

³³⁷ Így történik az oroszlán megkoronázásáról szóló, vagy a hét lapból álló lepecsételt könyvről szóló jelenéssel. Ez egyben magyarázat lehet arra, hogyan emlékezhetett Kotter olyan részletesen látomásaira és hogyan tudta később olyan pontosan lejegyezni őket.

³³⁸ „Sihe, schreib es auff mit fleiß, dann es ist ein groß Geheimnuß und deiner Vernunft viel zu hoch.” *Zwey wunder Tractätlein*. 26. Továbbá: „was da ist angezeigt worden von künftigen Zeiten, ist nicht geredet worden auff Menschliche weise, sondern auff eine besondere weise, die du gar nicht nach Menschlicher Vernunft und weise wirst fassen können.” *Zwey wunder Tractätlein*. 66. Vagy „sihe, und höre mit fleiß, wir reden mit dir auff das allereinfältigste” *Zwey wunder Tractätlein*. 105.

³³⁹ „die Spiritus sagen ihm, wir weisen dich in die Schrift, habe gedult [...] darinnen ist die Wahrheit, ein Liecht und ein Leuchte im Finstern, sonderlich in Verfolgungen, und in bösen trübseligen Zeiten [...] der Gerber spricht: ich weiß die Schrift nicht. Dann ich hab sie nicht viel gelesen, und hab auch nicht ein Verstand derselbigen Gott stärke und bewahre mich weiter. Sie antworten, wir weisen dich auff das Exempel Christi und der Jünger, Christus lehret sie, aber sie verstunden es nicht. Sihe einem solchen Gottlosen, Aberglaubischen und den Götzendienern, wie auch allen verstockten Pharaonis Brüdern, ist die Schrift verborgen, und sie verstehen sie auch nit. Christus aber heisset dich und alle in der Schrift suchen, und demselben jage nach in der Demuth und in der Liebe. Das Gebet ist der Schlüssel der Schrift, unnd die Gottesforcht ohne Heuchelei, der rechte Verstand der Schrift, nach der Schrift soltu und alle Menschen das Leben anstellen, sihe so wird dich auch der höchste nach der Schrift belohnen.” *Zwey wunder Tractätlein*. 59-60.

³⁴⁰ „Sihe, wir bringen dir nicht eine neue Lehr, unnd auch nicht einen neuen Gott, sondern wir weisen dich auff die Schrift, ausser den Brunnen Israelis ist kein Trost, dein und keines Menschen Seligkeit stehet nicht in Englischer Offenbarung, sondern wer sein Kleyd wäscht und hält sich rein, unnd glaubet an Christum, der wird selig.” *Zwey wunder Tractätlein*, 40. Érdekes, hogy a hitet egy viselet ruha képével azonosítja, az igazakat később is úgy mutatja be, mint akiket az Úr öltöztet, soha meg nem romló, pompás ruhával, és az evangélium a cipőjük. További kutatás témája lehetne a hit ruhához, viselethez való hasonlítása vélhetően a Jel 7,9 és a Mt 6,28-30 alapján. Christian Hoburg 1661-es *Lebendige Hertenstheologie*-jában is ezzel a képpel él. V.ö.: Veres Magdolna: *Embleme der Gottesehrung. Die Lebendige Hertenstheologie von Christian Hoburg*. In: „Aus Gottes Wort und eigener Erfahrung

maga a jelenés tisztázza az új kinyilatkoztatás és a Szentírás szövegének egymáshoz való viszonyát. Nem egy még újabb testamentumot kíván megalkotni, hanem a már meglévőt az ismétlés, rámutatás, újraértelmezés intertextuális eszközeivel hangsúlyozni.

A fenti idézet újabb adalékot szolgáltat az igazságot rögzítő Szentírás és a sötétben világító fény Péter levelén alapuló hasonlatához. Az Írásnak ez a nyilvánvaló, az élet egésze számára mértékadó szerepe, és az Írás szövegének felfedezésére való felszólítás közel áll Comenius és a cseh testvérek Biblia-felfogásához.³⁴¹ A kiindulópont Isten szava, aminek a szolgálói a próféták, az apostolok és azok utódai. Hivatalukat kiválasztottságuk okán töltik be, azáltal, hogy teljesítik Isten kinyilatkoztatott akaratát. A jelenés is az Írás kizárólagosságát hangsúlyozza Kotternek, minden más tant emberi szerzésként elvet.³⁴² Ez lesz a kritériuma a hamis prófétáknak is: mindazokat közéjük sorolja, akiknek a szívében nem Isten szava él, vagyis akikben szeretet helyett harag lakik.³⁴³

Csak a jelenések negyedik évében, 1620 tavaszán merül fel a hallottak feljegyzése a címzettek értetlensége miatt.³⁴⁴ Végül egy 1624-es jelenésben Kotter már kifejezetten egy könyv írására kap buzdítást. Épp annál a központi jelentőségű látomásnál, melyben

gezeigt“ Erfahrung – Glauben, Erkennen und Handeln im Pietismus. Beiträge zum III. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2009. Hallesche Forschungen Hg.v. u.a. Christian Soboth, Udo Sträter. Band 33/2. Halle, 2012, 621-634.

³⁴¹ „Zum ersten leren wir, das man von gantzem hertzen glauben, das ist für recht annemen soll alles, was Gott im alten oder Newen Testament außgegeben hat. Und das Gott alles, was er von uns geglaubt haben will, und zur seligkait von nöten ist, durch seine ersten gebot offanbaret, und in die schrifft verfasst habe.“ V.ö.: Rechenschaft des Glaubens der dienst und Ceremonien der Büder in Behemen und Mehrern, welche von etlichen Pickarten, unnd von etlichen Waldenser genannt werden. Sampt ainer nützlichen Vorrede Dr. Mar. Luther. 1533. A6b.

„Alle Gewalt der Krichen, die Gott der Herr in heilger Schrifft seiner Krichen, den Propheten, Aposteln und ihren Nachkömlingen geben und zugeeignet hat, erstreckt sich nicht auff ihre Person, sondern eigendlich auff Gottes Wort, dessen Diener sie sind, und auff das Ampt so ihnen vertrawet, damit sie nach Inhalt Göttliches Worts, unnd seines darinn geoffenbarten willens dasselbige verwalteten, denn der Herr seinen Jüngern, da er sie ausgesendet, eine gewisse Instruction und Befehl gegeben, Nemlich, daß sie gehen und Kirchen lehren sollen, zu halten alles das, so er ihnen befohlen“. V.ö.: Widerumb new auffgerichtete Gemeine Böhmische Confession und Glaubenßbekentnüß und Articul, Derer dreyer Euangelischen Stände des königreichs Böhmen. 1609. D2b.

³⁴² „Der Gerber fraget weiter, soll dann alles nach der Schrifft angestellet werden? Respondent. Ja freylich und wol nach der Schrifft, dann was ausser der heiligen Schrifft ist, das ist eine falsche unnd verfluchte Lehr, die von Menschen herrühret [...] Liebet euch unter einander, das ist das Kennzeichen deren, die den Verstand der Schrifft haben, unnd auch den wahren lebendigen Gott kennen und fürchten.“ Zwey wunder Tractätlein. 60. A „Respondent“ vagy az „R.” a szöveg visszatérő eleme egy-egy, a Kotter próféta által feltett tisztázó jellegű kérdés után, mely a tördelés szintjén nem realizálódó dialógusformára utal.

³⁴³ „daraus kanstu sie erkennen, haben sie Zorn in ihrem Herten, und nicht die Liebe so seynd sie falsche Propheten, so sie nicht haben das Wort deß Herrn in ihrem Herten. Haben sie ein Schien deß Gottseligen Lebens für den Menschen, und haben Mangel an der Gottseligkeit, so seynd sie flasche Propheten im Grund und Herten an ihm selbst, und nicht an Christo.“ Zwey wunder Tractätlein. 127.

³⁴⁴ V.ö.: Hab 2,2 „Írd fel e látomást, és véd el érthetően táblákra, hogy az olvasók azt könnyen átnézhessek.“ Idézi Comenius az 1658-as Manualnik bevezetőjében, a lutheritől eltérő cseh fordításban.

az útitársául szegődő két ifjú egy több ezer fős tömeget mutat, akik zöld ágakkal a kezükben alleluját énekelve vonulnak.³⁴⁵

Kotter a visszatérő látomások, és a magyarázatok ellenére sem biztos abban, hogy megfelelően vissza tudja adni a rábízottakat, vagy, hogy a lejegyzésen kívül mi a feladata a szöveggel.³⁴⁶ Előfordul, hogy a feladat súlya és következményei miatt alkudozni kezd a Lélekkel.³⁴⁷ Ekkor említi először Kotter a feladatát hivatalként, amivel prófétai szerepre ébredését mutatja. A szóhasználat nemcsak arra utalhat, hogy Kotter a lelkeszi hivatalhoz hasonló megbízást lát el, hanem arra is, hogy mindaz, amit a Lélektől hall, az Isten szava.³⁴⁸

A jelenések szövege nem egyöntetű, a bibliai utalások, szimbólumok mellett prédikációt, teológiai értekezést és asztrológiai leírást is találunk benne. Ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy nem állt Comenius rendelkezésére egy egységes kézirat, mivel a különböző szövegfajták jól láthatóan elkülönülnek. Sokkal inkább azt mutatja, hogy Comeniusnak több köze volt a szöveghez annál, mint hogy közvetítette, lefordította és kiadta.

Lássunk néhány példát: A harmadik rész 13. és 14. fejezete közé beszúrva, a korábbi látomások szimbólumaival egybecsengő konstelláció leírását olvashatjuk. Ebben a nagy öröm napjának asztrológiai leírását adja meg: meghatározza a Nap, a Hold és a Vénusz egymáshoz viszonyított helyzetét, majd a kígyóról mint skorpióról

³⁴⁵ „auch viel 1000 schöne Menschen, aber nit groß, die sungen mit sehr lieblicher Stimme Psalmen, und hatten Holtz in ihren Händen, das war so schön grün anzusehen, und sie giengen forth, ihre menge aber war so groß, daß er sie nicht zubeschrieben weiß [...] wir haben noch viel mit dir zu reden, und alles das, soltu in ein besonders Buch schreiben, und hiermit endet sich dz Gesicht auff diesen Tag.” Zwey wunder Tractätlein. 120. V.ö.: Überwunderliche Gesichte und Englische Erscheinungen, 1632. B3r-v. Ebben Lorentz Pscherer számol be azonos témájú látomásról: „und hinter dem Mitternächtigen Heer sehe ich eine grosse Menge Volcks, Mannes- und Weibes Personen, welche alle schneewis bekleidet gewest, und grüne Zweige in den Händen gehabt” E példa mellett a legszembevetőbb hasonlóság Jákob pátriárka analógiájának használata Frigyes újbóli trónrakerülésének kiszámításakor. Ennél szorosabb kapcsolódást azonban nem mutatnak a szövegek egymással, így kapcsolatuk megnyugtatóan nem tisztázható.

³⁴⁶ „Da sagt der Gerber, das ist mir unnmöglich zubehalten, sie sprachen darauff: Deinem Fleisch und Blut ist es fast unnmöglich, aber wir sagen dir, kehre Fleiß an, und bette fleissig, der Geist deß Herren wird dich lehren, daß du es wol behalten wirst, schrieb es auff ehistes[sic] Tages.” Zwey wunder Tractätlein, 69-70. „Was sol ich dann hierauff noch ferners thun, wann ich das hab auffgeschrieben? Da sagen die Spiritus, Du solt es nicht verborgen halten, dann es seynd noch verborgene Ding.” Zwey wunder Tractätlein. 65.

³⁴⁷ „Ja sagt der Gerber, Ich wolte wol gern alles thun und verrichten, wann ich nicht müste so viel drumb leiden und außstehen, und ihrer viel sprechen, es sey nicht meines Ampts? [...] Der Gerber sagt weiter, wie weit erstreckt sich dann dieses mein Ampt? Sie antworteten: Sihe, dieses dein Ampt erstreckt sich so weit, daß du thun solt was dir befohlen ist, das ist deines Ampts, umb viel und mancherley Fragen laß dich ja unbesorgt” Zwey wunder Tractätlein. 65-66.

³⁴⁸ Paul Felgenhauer, aki magát a nagy oroszán kis (paulus) hírnökének nevezi, közvetítő szerepére utalva szintén a hivatal kifejezést használja: ”Diese Bon Avis hat der Postilion vermöge seines Ampts publicirt“. V.ö.: például az 1622-es Complement Bon Avisorum és a Bon’ avisa címeit.

beszél, egy ifjúról, vagy tanítványról (Jüngling), aki a ház (Hauß Babel) közepén repül át olyannyira megvilágítva azt, hogy az ott hemzsegó férgek és kígyó eltűnnek.³⁴⁹

A rá következő fejezet a földi és az égi Ádám párhuzamával fejtegeti a megváltás lényegét. De már az 1621-es, ezerszer ezer fős seregről szóló jelenés magyarázata után a Spiritus maga tart Kotternak prédikációt Krisztus szenvedéséről. Ennek lényege, hogy Isten a halandó testet saját megdicsőült testéhez hasonlóan meg fogja dicsőíteni (verklärtes Leib). A prédikációt a következő pontokban foglalja össze a szöveg: 1. az emberi nem bűne, 2. Istennek, azaz az Atyának, és a Szentléleknek az emberek iránti nagy szeretete, 3. Isten már öröktől fogva készíti az üdvösséget, mely, hogy ne maradjon üresen, elküldte fiát, hogy szenvedésével megváltsa az embereket. Majd a Spiritus ezt a szenvedést részletezi. Felszólítja Kottert, hogy tekintsen erre, amikor nagy bűnt követ el, így a szenvedés igaz tanulója válik belőle (Passionsschüler).³⁵⁰

Emellett az úrvacsora tanról is olvasható hosszabb fejtegetés, szintén a Spiritus diktálásában. Ebben az állhatatosok megkapják annak az ígéretét, hogy Krisztussal egy asztalhoz ülhetnek az ítéletkor. Arra a hagyományra hivatkozik, mely szerint az úrvacsora nem mindig vacsoraidőben történt, hanem reggel, mint a vízözön előtt, vagy délben, mint Ábrahám, a próféták és Krisztus idejében. Ezzel a napi, akár óránkénti gyakoriságú úrvacsora mellett érvel, ami a cseh testvérek hagyományára utal.³⁵¹

³⁴⁹ „Der Tag ist groß und über die massen herrlich, [...] aber ein Tag der grossen Freude wird das seyn, wann der Morgenstern auffgehet, der stehet mitten am Himmel, auff der rechten Seiten stehet die Sonne, und zur lincken der Mond, [...] dann sie (pii) legen an die Sonne der Gerechtigkeit als ein herrlich Kleyd, und gehen getrost, und haben sich gestiefelt mit dem Evangelio, und treten zu boden den Scorpion und Schlangen, dann sie haben ein Kleyd, das nit durchgehauen werden [...] du sahest auch den Löwenhinder dem Baum wider herfürkommen, und der Schlangen Haupt und Leib zerbrechen, deßgleichen auch den Baum so groß werden, unnd den Löwen deßgleichen, sahest auch einen schönen Küngling mitten durch das Hauß fliegen, dardurch das Hauß also erleuchtet worden, unnd die vielfältige menge der Würmen wurden auch nit mehr gesehen von dir.“ Zwey wunder Tractätlein. 105-107.

³⁵⁰ Zwey wunder Tractätlein. 16.

³⁵¹ „Schreib, wer zu dem Herrn Zebaoth kompt, den werde er nicht hinauß stossen: Schreib, wer zu dem Herrn Jesu kompt, demselben werde er Macht geben, das grosse Abendmahl mit ihm zu essen, da auffgetragen wird das herrliche Manna, das weder Motten noch Würmer werden können fressen noch verzehren, da auffgetragen wird werden das klare Wasser auß dem Brunnen Israelis: Der aber wird zu diesem Abendmahl kommen, der da ist beständig in der Wahrheit deß Evangelii blieben, gleich wie du gesehen hast an der Seulen, so da zur rechten Hand stunde, und sich nicht bewegte, sondern in ihrem unbeweglichen Grunde Christo, dem Fleiß und Grundfest der Glaubigen, beständig bleibet. Dieses Abendmahl ist nicht allein ein Abendmahl, sondern auch ein Morgenmahl, wie auch ein Mittagsmahl. Schreib, das Morgenmahl hielten die alte Glaubige Vätter, vor der Sündflut, Das Mittagsmahl hielten Abraham, Jacob, David, und die Propheten, unnd Christus selber. Das Abendmahl haben gehalten die Apostel, nach Außgiessung und Sendung deß H. Geistes, und dasselbe Abendmahl wird noch **alle Stunde und Tag gehalten** von denen, die da halten an dem festen prophetischen Wort, die da aufstehen, unnd gehen auß, auff daß sie nicht theilhaftig werden ergehen. Schreib, ein fröhlich Abendmahl werden halten alle, so da beständig bleiben, dann das Abendmahl ist groß, die Krüppel in die Lamen seynd gesund worden. Schreib, die Gesunde vor der Welt seynd Krüppel, und thun heuchlerische Buß. Schreib, die Gesunde seynd kranck, und wollen nicht zum Abendmahl kommen, [...] Schreib, die Blinden seynd sehend worden, denn Christus ist ihr Liecht, und der Stern Jacob ist ihnen auffgangen, und die

További egyezést mutat, amikor az igazaknak az üldöztetésből való szabadulását a jelenés szerint az ima, a hit és a remény által szavatolja Isten, mivel a hit, remény és szeretet isteni erényei a sarokpontja a cseh testvérek teológiájának.³⁵²

Kotter utolsó jelenésében a Spiritus ismét maga mond prédikációt, majd az egészet egy közös ima zárja. Még egyszer megismétlődik az intés, Kotter jegyezze fel a látottakat, hallottakat. Végül a jelenés megígéri, hogy küld egy embert, aki majd megmondja, mikor adhatja közre az utolsó jelenések magyarázatát. Kotter jelenéseinek szövegét egy regiszter zárja.

Utána, mint egy teljesen külön készült nyomat, de külön címmel, kezdődnek Christina Poniatowska jelenései. Kotter és Poniatowska kiválasztottságára, Comenius szerint, Krisztusról vett nevük utal. Isten őket választotta ki elsőnek, hogy a többi kortárs próféta előtt adjanak hírt az antikrisztussal elkezdődött harcról.³⁵³

4.2. Christoph Kotter jelenéseinek kortárs próféciákat tartalmazó gyűjteményes kiadásai

1632-ben a *Zwey wunder Tractätlein* mellett Amszterdamban még egy röpirat is megjelenik Kotter próféciáival *Een Kort Extract* címen.³⁵⁴ A negyedréteg alakú, 25 oldal

Morgenröthe hat sie auffgewecket, unnd die Sonne der Gerechtigkeit hat ihnen geschienen, [...] Ich der Herr wil Wäscher über dich senden, und wil ihnen die Seyffte meines Worts in die Hände geben, und ich will dich lassen waschen.” *Zwey wunder Tractätlein*. 100-101. [kiemelés V. M.]

³⁵² „dasjenige Kriegswesen, daß jetzund mit grosser Macht wider der Rechtgläubigen wüet und tobet, unnd wills ie gar verschlingen, auß Ursachen, weil auff ihre Macht und Gewalt und Stärcke pochen, und sich darauff zuversichtlich verlassen, der Herr wird sie Stürzen wie du gesehen hast, daß das Kriegsvolk wider von dir wegkommen, daß du nicht gewust wo es blieben ist. Aber durch Gebet, Glauben und Hoffnung giebt Gott Sieg und Überwindung der Feind.“ *Zwey wunder Tractätlein*. 10-11. V.ö.: Die Kathekismen der Waldenser und Böhmischen Brüder. Hg.v. Gerhard von Zezschwitz. Erlangen, 1863. 41: „3) War auff steht dein seligkayt? A: auff dreyen götlichen tugenden. 4) Welche seints. A: der glaub, die lieb die hofnung.”

³⁵³ „Zu unsern Zeiten (da nunmehr jenes erschrockliche Gericht wider das neue Christen=Babel heran nahet) ist unter denen Prophetischen Manns=Bildern der erste gewesen Christoph Kotter: Unter denen Prophetischen Weibs=Bildern aber die erste/ Christina Poniatovia. Welche beide von Christo dem HERN den Nahmen haben/ als die da sonderlich erwehlet/ und vor denen andern/ die noch erwecket werden/ und eben dergleichen verkündigen sollten/ hergesandt worden/ die nun würcklich einbrechende Kriege Christi mit dem Anti=Christ/ der Kriche GOTTES zuverkündigen: Und wie dieser überwunden/ und sein Reich als ein Reich des Betrugs und Finsternuß ausgerottet/ das heilige und herrliche Reich Christi aber nunmehr unter allen Heyden und Völckern unter dem Himmel ausgebreitet werden solle.“ *Höchstverwundersame Offenbarungen*. 3b

³⁵⁴ Een kort Extract Der wonderlijcken Visionen, ende Gesichten, de welcke een Godtsaligh Man genoemt Christophel Kotter in Silesien, ende een ander met namen Iohan Kregel uyt den Palts van daen zijnde, heest gehat. Waerinne klaerlijck heest voorgeseyt geweest den wonderlijcken toestant deses teghenwoordighen tijds, de Ballingschap des Koninghs van Bohemen, de groote verdruckinge onder den Keyser, de verlossinge der verdrevenen door den Koningh van Sweden, &c. Wt een feker geschreven

terjedelmű írás szerzőjeként a hágai királyi könyvtár Benedict Bahnsent jelöli meg.³⁵⁵ A Kotter jelenéseiből szemelvényeket közlő és azok politikai jelentését az aktuális helyzethez igazító első 10 oldal után a pfalzi szabó, Johann Kregel próféciaiból idéz, szimbólumai, nyelvhasználata és a próféta magatartásának hasonlósága miatt. Utóbbinál Gusztáv Adolf azonban már egyenrangú szereplő V. Frigyessel.

További formabeli különbség, hogy míg Bahnsen fejezetenként rövid kivonatokat közöl Kregeltől, addig Kotter jelenéseit tematikusan osztályozza, és e szerint gyűjti össze a szöveghelyeket – ami azonban meghaladja a *Zwey wunder Tractätlein* tárgymutatójának részletességét. A röpirat igazi érdekessége azonban a hivatkozásokban rejlik, mivel nem nyilvánvaló, Bahnsen melyik Kotter-kiadásból idéz. A legnagyobb oldalszám, amire hivatkozik a 476. oldal. Az egyetlen ismert negyedréti alakú *Zwey wunder Tractätlein* azonban Poniatowska jelenéseivel együtt is csak 220 oldalas. A témák és oldalak összevetéséből feltehető, hogy lennie kellett egy vélhetően német nyelvű, nyolcadréti alakú, Kotter összes jelenéseit tartalmazó kiadásnak Németalföldön már 1632-ben, mely fejezetek helyett egységesen könyvekre volt osztva, mint a *Wid'enj*.³⁵⁶ Ez az utalás egyben közelebb visz az előző fejezetbeli, a *Zwey wunder Tractätlein*-ra vonatkozóan feltett kérdésekhez.

Gusztáv Adolf váratlan tragédiájával azonban elhallgatnak a profetikus hangok, amit a cseh testvérek számára kedvezőtlen weszfáliai béke csak tovább fokozott. Egészen 1650-es évek végéig kell várni, hogy a politikai helyzet ismét a jövődölések szerint rendeződjön. Mivel Kotter egyik utolsó jelenése a török megtéréséről szól, nem véletlen, hogy az 1650-60-as években Comenius újra aktuálisnak tartja a próféciaák megjelentetését.³⁵⁷

Exemplar Getreustateert, ende allen bedruckten Godtsaligen tot troost aen den dagh gegheven. Gedrukt by Siegfriidus Saccus, woonende op de Hoose graft inde Goude Dyamant Keten, Anno 1632.

³⁵⁵ Benedict Bahnsentől(-1669) eddig csak a 17. század közepétől maradtak fenn kiadások. Főleg más szerzők munkáit gondolta tovább, vagy jelentette meg a neve alatt. Comeniusszal való együttműködését is eddig az 1664-ben a neve alatt kiadott Götliche Offenbahrungenhez lehetett kötni. Kettejük e korai kapcsolódása további kutatás témája.

³⁵⁶ Bár nyolcadréti alakú a *Wid'enj*, annak 266 oldalnyi terjedelme kizárja, hogy egyik példánya szolgált volna forrásul.

³⁵⁷ „Anno 1625 ist mir ein neu Gesichte wiederfahren, sechsmal nacheinander in solcher Ordnung. Im Gesichte sahe ich den Pfalzgraffen, im Haag, über das wasser, wie auf einer Cantzel gehen, mit einem Buch, das nicht so groß war, und das Buch fiel ihm in das wasser. Und ein grosser Fisch kam und verschlung das Buch in sich und schoss unter dem wasser so geschwinde fort biß nach Konstantinopel. Und ich sahe den groß Türcken auf einem grossen und herrlichen Stuhl sitzen, und wie der Fisch das Buch auf des grossen Türcken schoß außspiehet: und ich sahe das Buch, als wenn es bespien were. Der groß Türck aber sahe das Buch an mit verwunderung, und hatte befohlen, daß man das Buch waschen solle. Darauf sahe ich, daß Er das Buch auffgethan hatte und sprach: Ich weiß diesem Buch keinen Nahmen zu geben, tragt es hin, und lasset es tauffen. Denn es ist ein Buch, das den verirreten den weg zeigt, und den blinden das Licht, und den krancken den Arzt, der sie gesund machet. Und er fieng an und

1657-re készíti el Comenius az összegyűjtött látomások illusztrált díszkiadását – nemzetközi olvasótábornak szánva – latin nyelven: *Lux in tenebris hoc est prophetiae donum quo Deus Ecclesiam Evangelicam (in Regno Bohemiae et incorporatis Provinciis) sub tempus horrendae ejus pro Evangelio persecutionis, extraemaeque dissipationis, ornare, ac paterné solari dignatus est. Submissis de statu Ecclesiae in Terris praesenti et mox futuro per Christophorum Cotterum Silesium, Christinam Poniatoviam Bohemam et Nicolam Drabicium Moravum, Revelationibus veré divinis, ab anno 1616. usque ad annum 1656. continuatis. Quae nunc é Vernaculo in Latinum fideliter translatae, in Dei gloriam, afflictorum solatia, aliorumque salutarem informationem, ipsius Oraculi juſſu in lucem dantur.*³⁵⁸

Kotter jelenéseit tekintve ez az első teljes kiadás, mely már az 1629-es utolsó látomásokat is tartalmazza. Szövege és felépítése a cseh nyelvű kiadásra vezethető vissza. A *Lux in tenebris* már feladja a három részre bontást, de megtartja a fejezetekre tagolást, mint egységes és általános szervező erőt. A negyven fejezetből álló kötet különlegessége az utólag a lapok közé kötött 21 darab rézmetszet.³⁵⁹

A jelenések vizuális ábrázolása valószínűleg Comenius ötlete lehetett, aki – felismerve az új kommunikációs csatorna erejét – pedagógiájában már alkalmazta azt.³⁶⁰ Mert bár előfordul a jelenések képi ábrázolása, az többnyire a röplapokra jellemző, viszont a kortárs próféciákat tartalmazó kötetek közt egyedülálló. A nagy igényességgel és aprólékosan kidolgozott 21 kép a jelenések képen rögzített versét illusztrálja. A képeken megjelenik a látnok, Kotter többnyire két ifjú társaságában, akik vezetik a néző tekintetét a képen perspektívába és időrendbe rendezett történet felé. Figyelemre méltó, hogy a három próféta jelenéseit közlő kötetben csak Kotter szövege kap illusztrációt.

betet: [...] und weiter sprach er: Heiliget Euch alle, die ihr in meinem Lande seyd: denn der Herr hat uns auf den Abend dieser Welt groß und herrlich gemacht.” Göttliche Offenbahrungen. 255-256.

³⁵⁸ VD17 1:063067G, FB Gotha Phil 4° 00036d/03 (01); és OSZK H. eccl. 1815

A franekeri egyetem teológia professzora, Nicolaus Arnold Discursus theologicus contra D. Jo. Amos Comenii praetensam Lucem in tenebris című 1660-ban megjelent írásában támadja Comenius profetikus munkáját. (Majd még 1665-ben és 1680-ban is megjelentetett vitairatot Comenius profetikus írásai ellen.) Hermányi Dienes József is megemlékezik 93. anekdotájában arról, hogy a professzor népszerűségét szép szemű lányának köszönhette, akit a diákok lux in tenebrisként emlegettek. Lásd: Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Sajtó alá rendezte: Klaniczay Tibor. Budapest, 1960.

³⁵⁹ Lásd 10. melléklet.

³⁶⁰ A Via Lucis Royal Societynek szóló ajánlásában Comenius az egész teremtett világot Isten bölcsességének iskolájaként írja le – Cusanus, Paracelsus és Alsted nyomán, melynek három osztályát különbözteti meg: a fizikai, metafizikai és hiperfizikai osztályokat. Az első minden olyan benyomással foglalkozik, mely az öt érzéken keresztül juttatja el az emberhez Isten igazságát, Job 12,7-8-ot alapul véve. Via Lucis. 10. Lásd még: Orbis sensualium pictus, mely már 1653-ban, sárospataki tartózkodása alatt elkészült, de végül csak 1658-ban, a nürnbergi vásárra jelent meg Michael Endter nyomdájában. Mészáros István: A való világ Comenius szemével. A pozsonyi 1798-i négy nyelvű Orbis pictus hasonmás kiadása elé. Budapest, 2006. 20-22.

Ami mögött éppúgy állhat időzavar, mint anyagi megfontolás. A képek ráadásul utólagosan, a kötéskor kerültek bele, ami az előbbit teszi valószínűvé.

Kotter és Poniatowska próféciai kiegészülnek a cseh testvérek lelkészének, Mikuláš Drabíknak a jövődöléseivel.³⁶¹ Továbbá kiegészül a kötet a két évvel későbbi dátummal kiadott, a jelenések történetét, körülményeit bemutató, a próféták hitelességét igazoló korábban már idézett *Historia Revelationum Christophori Kotteri, Christinae Poniatoviae, Nicolai Drabicii* című munkájával.³⁶²

Drabík együtt tanult Comeniusszal Herbornban. Mint a cseh testvérek közösségének tagja lelkészi hivatalt vállalt, de a protestánsüldözés után Felső-Magyarországra menekült és felesége családjának posztókereskedését vette át. 1645 után jelentkezett próféciaival, melyekben kitüntetett szerep jut Erdélynek és a Rákóczi családnak.

Comenius következőképpen jellemezte Drabíkot: „Alázatos volt Istennel, de meglehetősen heves és büszke másokkal szemben, szavaiban és tetteiben túlzottan szabados és másokra nem volt tekintettel. Röviden, egy bűnös ember, miként mi mindannyian, de nem csaló. Hatásos prédikátor volt, akit nem lehetett úgy hallgatni, hogy ne ragadta volna magával közönségét, de csak közepesen képzett, közepes adottságokkal”³⁶³

Először Drabík se mert beszélni jelenéseiről, csak mikor egészségét fenyegette a hallgatás, akkor adta a fejedelem és Comenius tudtára azokat. Comenius ugyanazokat a gondolatokat fedezte fel Drabík próféciaiban is mint Christoph Kotterében és Christina Poniatowskáéban. Víziói erős katolikusellenes éllel bírtak, a protestáns hatalmak győzelmét hirdették, mely végül a törökök legyőzésével és megtérítésével minden keresztény vallás újraegyesítését mozdítja elő. Drabík is áldozatául esett az 1670-es évek magyarországi protestánsüldözésének és 84 éves kora ellenére Pozsonyban lefejezték. Jobbját és nyelvét levágták, testét pedig a próféciaival együtt máglyán égették el.

Emellett 1658-ban Németalföldön megjelenik Kotter próféciaiból egy, az aktuális

³⁶¹ Mikuláš Drabík (1587/88 – 1671) élete már ismertebb a hazai és külföldi szakirodalomban, a teljesség igénye nélkül: Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Budapest, 2011.; Vladimír Urbánek: Revelace Mikuláše Drabíka a válečné akce první poloviny 17. století. In: Morava a Brno na sklonku třicetileté války. Praha, 1995. 70-75.; Libor Bernát: Mikuláš Drábík - vizionár náboženský alebo politický? In: Studia Comeniana et historica. 61, (1999.) 56-81.

³⁶² Bár arra is van példa, hogy a *Historia Revelationum* önállóan megtalálható: *Historia Revelationum Christophori Kotteri, Christinae Poniatoviae, Nicolai Drabicii. & quae circa illas variae acciderunt, usque ad earundem Anno 1657 publicationem, & post publicationem. In conspectu Dei & Ecclesiae posita fidei testificatione ejus qui (Deo ita disponente) omnium istorum autopes, collector, conservator, editorque fuit.* M DC L IX. WLB Stuttgart, Theol. qt. 3275 Mintegy háromszáz oldalon tárgyalja mindhárom próféta jelenéseinek történetét. A Drabíkról szóló rész egészen az 1663-ig tartó eseményekkel egészül ki.

³⁶³ V.ö.: *Historia Revelationum N. Drabicii.* 151-153.

politika szerinti kivonat: *Open hertigh discours, Over Cotteri Prophetische Voorsegging, Van den Coningh van Sweeden, Franckrijck, en andere Rycken, om te beletten de krooningh van den Coning van Hongarien tot Roomsche Keyser, en op wat manier den Sweeden Fransman't Keyserrijk soeken te besitten. Item wat daer dan uyt volgen sal, op desen tegenwoordigen tijdt, tot het Jaer Anno 1660. t'Antwerpen, By Salomon Vogel, in de Nieuwe Druckerey, Anno 1658.* Ebben az akkori üstökös apropóján három barát beszélget flamand nyelven. A dialógus műfaj hagyományához híven beszédes nevűek a szereplők: Gerrit Goethert (istenszerető), Peter Nieusgierigh (kíváncsi), és Laurens Quack-verkoper (pletykákkel kereskedő, kuruzsló).

Beszélgetésük felütését Tycho Brahe jövődöleése adja, melyben Dánia bukását vetítette előre, bár nem hittek neki. Majd általánosságban a jövődöleés lehetségeségéről beszélgetnek, melynek során Laurens történeti áttekintést ad egykori csodajelekről és prodigiumokról. Majd az ókori példák után minden különösebb átvezetés nélkül Kotter jelenéseiből kezd idézni. Szembe állítja Jan Oom próféciáival,³⁶⁴ mivel Kotter nem akkor jövődöl, amikor már megtörtént az esemény, hisz megjövődölte Frigyes bujdosását és Dánia bukását is. Laurensnek ráadásul tudomása van Amszterdamban egy emberről, aki jól ismeri a prófétát és garantálja jámborságát. (Comenius Amszterdamban élt Lesznó 1656-os lerombolása után haláláig.)

Kotter jelenéseiből azt a helyet idézi, amelyben a Lélek arra kéri, adja át Frigyesnek az üzenetet, mely felszólítja a béke megtartására, és tiltja a kedvtelésből való háborúzást. Gerrit pedig bevallja, forgatta a kezében a próféciák német nyelven nyomtatott kiadását. Laurens, akit a kiadó szócsövének tekinthetünk, tudni véli, hogy Kotternek összesen több mint 500 jelenése, kinyilatkoztatása volt. A próféciák ismertetéséhez latin szavakat használ és ókori történelmi eseményekkel von párhuzamot. Kotter jelenéseit Frigyes mellett kiemelten Gusztáv Adolf személyére vonatkoztatja.

A dialógus, címe szerint, I. Lipót magyar király 1658. augusztus 1-i Német-római császárrá való koronázása kapcsán eleveníti fel Kotter próféciáit. További érdemleges magyar vonatkozás azonban nem derül ki a szövegből. A cím magyar vonatkozása és a Kotter próféciák amszterdami ismerőjének említése valószínűsíti, hogy Comeniusnak

³⁶⁴ Irvin Buckwalter Horst: *The Dutch Dissenters: A Critical Companion to Their History and Ideas, with a Bibliographical Survey of Recent Research Pretaining to the Early Reformation in the Netherlands.* Leiden, 1986. p. 131. említ egy Jan Oom Jacobsz nevű embert, aki Menno Simons amsterdami köréhez tartozott a 16. század közepén, de a rendelkezésre álló kevés adat miatt nem lehet egyértelműen azonosítani a két személyt.

köze volt a kiadáshoz. A dialógusforma, a próféciákból vett idézetek és a politika állása szerinti újraértelmezés sajátos keveréke a szöveg, melyet fikcióra alapuló formája egyedülállóvá tesz a Kotter kiadások között.

Az 1666-os, számmisztikailag kiemelt év közeledte motiválhatta a próféciák újabb nagy számú megjelentetését. 1663-ban Comenius és Drabík kiadja Amszterdamban a latin nyelvű negyedréti díszkiadás nyolcadréti alakú, rövidített verzióját: *Revelationum Divinarum, In usum Seculi nostri quibusdam nuper factarum, Epitome. Ad citó, quid sibi praesens terribilis Mundi commotio velit pervidendum; indéque serio metum Dei concipiedum; & per poenitentiam veram ultimum interitum praeveniendum; Habac.2. vers.2. Scribe Visum perspicuè in Tabulis, ut percurrat Lector. [Historia rerum istarum brevi sequetur.] Anno M. DC. LXIII.*³⁶⁵ címmel. A rövidítés az alábbiakat jelenti: a próféciák körülményeit elhagyták, a jelenés által mondottakat kurzív szedéssel jelölték, mivel a dialógusokat egyenes beszédben írták le. Ezen kívül a margó megjegyzései is hiányoznak, de nem tűntek el teljesen, hanem a főszöveg tartalmazza őket zárójeles formában. De hatókörük a szöveg érthetőbbé tételére korlátozódott és nem tartalmaz politikai, vagy bibliai párhuzamokat.

A rákövetkező évben a próféciák németül két alkalommal is megjelennek. Comenius Benedict Bahnsennel együttműködve ismét német nyelven adja ki Kotter jelenéseit: *Göttliche Offenbahrungen, So einem Einfältigen frommen Mann, Christoph Kottern, Aus Schlesien, Durch warhafftige achtjährige Englische Erscheinungen von Anno 1616 biß ins 1624) wiederfahren. Wie Gott Deutschland, wegen übermachten Sünden, erstlich zwar mit langwierigem Krieg und andern Plagen sehr hart straffen; hernach aber (wo kein rechtschaffene Busse darzwischen komt) durch frembde Barbarische Völcker überschwemmen und verderben lassen wil. Jetzunder auffß new, jedermänniglichen zur Warnung, bey der nun vor Augen schwebenden Gefahr ans liecht gegeben, durch Benedictum Bahnsen. Amsterdam Im Jahr M DC LXIV.*³⁶⁶

Comenius a jó negyven oldalas előszóban 13 általa ismert kortárs prófétát tart

³⁶⁵ A mainzi Martinus-Bibliothek példánya (C 1015) többek között Johann Jakob Redingerhez tartozott, aki Comenius munkatársaként diplomáciai küldetésben járt Párizstól a heidelbergi udvaron át Apafi udvaráig. A possessorbejegyzés: „Civibus Tigurinis ad celerrimam lectionem, meditationem[?] executionum tradita a Jacobo Redingero Neftenbacensi 4. Maji 1664.” arról tanúskodik, hogy Redinger a Regenspurgischer Heerhold mellett más profetikus írásokat is terjesztett.

³⁶⁶ VD17 14:697824S, a digitalizált verzió: SLUB Dresden 39.8.5680 jelzetű példány végéről hiányoznak a kisebb próféták szövegei. <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/8476/1/cache.off> [2014.05.18.]

említésre méltónak.³⁶⁷ A lista élén Kotter áll, mint akit elsőként ébresztett fel az Úr, hogy hirdesse az ítéletet. De a fent tárgyalt *Überwunderliche Gesichte* című kötetből ismert Lorentz Pscherer, vagy Susanna Rügerin is megtalálható köztük, mint ahogy Kregel, Medem, vagy Poniatowska is, nem úgy azonban Drabík, Felgenhauer,³⁶⁸ vagy a Comenius által külön kiadott Štefan Meliš.

Štefan Meliš³⁶⁹ prágai származású, Lesznóban élő szabó álmában látott vízióinak ránk maradt forrása Comenius névtelenül kiadott nyolcadrét alakú gyűjteménye *Nächtliche Gesichte Stephan Melisch von Prag Bürger zur Pohnischen Lissa. So Er über selbige Stadt, und das Land Pohlen, und über den König von Schweden, und Franckreich, und sonsten, (Anno 1655, 1656, 1657, 1658.) gesehen. Neben kurtzer erinnerung bey einem jeden Gesichte, was davon albereit augenscheinlich erfüllet, oder noch zu erwarten stehet* címmel az 1655-1662 közötti látomásokat tartalmazza.³⁷⁰ Az első 47 oldal után, a *Continuatio*, bár a C ívvel folytatódik, újra kezdi az oldalszámozást. Az íveket számolva azonban a C ív se az előzőek folytatása. Ez a nyomtatási egyenetlenség megmarad a mű további két kiegészítésében: a következő *Continuatiót*, bár folyamatos ívekre nyomtatták, az oldalszámozásban előről indul, míg az utolsó 1662-es *Fortsetzung* már nyilvánvalóan későbbi kiegészítés új íven, új oldalszámozással. A későbbi hozzátoldást a kötés is mutatja, illetve az előző rész utolsó lapjának ürességét kitöltő míves óra, mely éppen 11-et mutat. A jelenések folytatására azonban a „So viel vor diß mahl” záró sor utal.

Meliš kizárólag álmában lát jelenéseket, melyekből nem derül ki egyértelműen, hogy a „Herr”-nek szólított jelenés Jézus-e. Jelenéseinek nyelvezete Kotter bűnbánatra és megtérésre felszólító, szimbolikus képekkel teli látomásaira hasonlít. Ezek közt szintén megtalálható az ezerfős seregről, vagy az utolsó ítéletről szóló látomás. Emellett kitüntetett módon foglalkozik az exuláns cseh testvérek sorsával: inti őket a rendtartásuktól való elhajlások miatt, és újabb üldözéseket jósol a Jel 6, 10-11-re

³⁶⁷ A próféta-lista tagjai: Christoph Kotter, Martin Dräschner, Johann Kregel, Laurentz Pscherer, David von Oppen, Johann Warner, Georg Reichard, Johann Engelbrecht, Christina Poniatovia, Benigna Königin, Susanna Rügerin, Margareta Heydenwetters, Anna von Medem. V.ö.: *Göttliche Offenbarungen*. 1664. 10.

³⁶⁸ Felgenhauer a listán szereplő Engelbrecht hatására élt át egy megtérést 1624-25-ben. V.ö.: Martin Brecht: *Die deutsche Spiritualisten des 17. Jahrhunderts*. In: *Geschichte des Pietismus*. Hg.v. Martin Brecht, Klaus Deppermann, Ulrich Gäbler, Hartmut Lehmann. Bd.1. *Der Pietismus vom 17. bis zum frühen 18. Jahrhundert*. Göttingen, 1993. 220.

³⁶⁹ Részletesen Meliš és Comenius kapcsolatához lásd: Wilhelm Bickerich: *Der Lissaer Seher Stephan Melisch und sein Verhältniss zu Comenius*. In: *Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen* 24, (1909,) 249-313.

³⁷⁰ FSt 109 G 19 (1)

hivatkozva.³⁷¹ Ám jóval több és konkrétabb politikai, közéleti utalást tartalmaz Meliš szűkebb környezetével kapcsolatban, melyeket monogramok formájában jelez. Ebben a tekintetben viszont Drabík próféciaiához áll közelebb. A Meliš-jelenések szövegének akár sokszorosát meghaladó zárójeles, dőlt betűs értelmezések – melyek az előszó névtelen szerzőjétől, azaz feltehetően Comeniustól származnak – mindenképp egyedülállóak a többi prófécia kiadás szövegéhez képest. Ezek egyértelmű aktuálpolitikai vonatkozásokat tartalmaznak a svédek lengyelországi háborújáról, a francia és spanyol eseményekről, de nem hiányoznak belőlük II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratára, az 1660-as évek erdélyi eseményeire vonatkozó általános utalások sem.

Érdekességként: a látomások értelmének magyarázója a pogányok, barbárok (Moscowiter) nagy serege kapcsán épp Kotter egy konkrét jelenésének szimbólumára hivatkozik, arra, hogy nála a nyakukon fordított helyzetben ülő fejek (verkehrte Gesichter) a törökkel és tatárral azonosak.³⁷² Kotter jelenéseinek több rendbeli segítségül hívása nyilvánvalóan utal arra, hogy a próféciaikat és a cseh testvérek mindennapjait, közösségének tagjait igen jól ismerő ember lehet az értelmezések szerzője – ha nem maga Comenius.³⁷³ Comenius szerzőségére két apró momentum utalhat még. Az egyik a szemüveg metafora használata a magyarázatban: „Ach daß doch grosse Herrn mit eigenen augen sehen, und ihnen nicht frembde Brillen auffsetzen lassen, wolten!”³⁷⁴ A másik az értelmezések mögött húzódó öntudat és világszemlélet: „Daß aber der Sieg in Böhmischer sprach verkündiget worden, mag bedeuten daß die Böhmische Kirche die erste in Europa gewesen, die sich öffentlich von dem Bapst, als Antichristo separieret: der auch daß die Böhmische Videnten zu dieser letzten zeit am aller klaresten des Lambs sieg und des Thiers Fall angekündiget.”³⁷⁵

1664-ben Bahnsen *Göttliche Offenbahrungen* címmel maga is megjelenteti Johann Kregel, David von Oppen és Anna von Medem próféciait, illetve azokból kivonatot

³⁷¹ Nächtliche Gesichte. 13-14. 1660. szeptember 26. (XLII.) és október 24. (XLIII.) jelenés.

³⁷² Nächtliche Gesichte. 70. 1660. április 16. (LIII.) jelenés.

³⁷³ Walter Dietze: Quirinius Kuhlmann. Ketzer und Poet. Versuch einer monographischen Darstellung von Leben und Werk. Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft 17. Berlin, 1963. monográfiájában Albert Otto Fabert nevezi meg Meliš próféciainak kiadójaként. Blekastad arról tudósít, hogy Comenius gyűjti a próféciaikat azok angol vonatkozása miatt, de egyedül a német fordítót nevezi meg Johann Jakob Redinger személyében. V.ö.: Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 638.

³⁷⁴ Nächtliche Gesichte. 20. Az utolsó előtti, LXXXII. jelenés, 1663-ból, közelebbi dátum nélkül.

³⁷⁵ Nächtliche Gesichte. 70. 1660. április 16. (LIII.) jelenés megjegyzése.

közl.³⁷⁶ Feltehetően az évszám és a cím hasonlósága miatt tulajdoníthatta korábban a szakirodalom Bahnsennek Kotter próféciáinak 1664-es kiadását. Kregel jelenéseire az előszót már Bahnsen írja alá, és mindjárt első mondatával a frissen kiadott Kotter szövegre hivatkozik:

Daß nach Christoff Kottern, als dem ersten zu unserer Zeit im Deutschland erweckten Propheten, andere mehr sich gefunden haben, ist in der Vorrede über Kotterum erwehnet, auch solche so viel als mir wissentlich gewesen, und ich ihre Schriften gesehen, namhaftig gemacht worden: wer lust hat, und sie zu bekommen weiß (weil sie alle im druck ausgangen), ausser Merten Dräscher, und Johann Kregel) mag sie besehen und lesen. [...] Wie aber zum Ende dieses Werckleins etliche blätlein ledig weren geblieben, als haben wir zum kleinem Anhang etwas aus des Edlen David von Oppen Visionen dazu gethan: welche kurtz hernach als sich die Gesichte Kregeli geendet, angefangen; und deme auch die menge der Völcker von Aufgang der Sonnen (wie sie plötzlich kommen, und wie der Wind den Sand in der Luft daher wehet alles umbkehren sollen) gezeiget worden. Und dann aus dem Buch der Edlen Fraw Anna von Medem auch etwas gleiches inhalts. Gott sey der gantzen Christen heit gnädig, umb seiner selbst willen! Amen. B. Bahnsen.

A két kiadás címének erős hasonlósága nemcsak azt sejteti, hogy Comenius és Bahnsen összedolgoztak, hanem hogy *Göttliche Offenbahrungen* cím alatt akár mind a 13 új prófécia kiadását is tervezhatték.

Az 1664-es *Göttliche Offenbahrungen* előszavában Comenius felvázolta a kéziratok és a nyomtatott szövegek egymáshoz való viszonyát, egyben munkamódszerét. Ezt a reflexiót egészíti ki a rendelkezésünkre álló szövegek összevetése. Az egyezések és az eltérések alapján az 1650-es évek derekától újraeledő kiadások között megkülönböztethetünk egy cseh-latin ágat, és egy német ágat. De ez sem írja le pontosan a helyzetet, hiszen a változások Comenius kompilációs technikáját bizonyítják: abból a szövegből dolgozott, ami épp elérhető volt számára. A szövegek rokonságának legszemléletesebb példája a következő összehasonlítás, melyben a remény szót a különböző fordítások és kiadások hol örömként, hol reményként adták vissza:

Wunderbarliche Offenabhrungen 1623: „alle ihre *Hoffnung* auff das Zeitliche setzen”

Wid'enj a Zgewenj 1629: „wsechno swe potessenj w wetech casnych zakladgj”

Zwey wunder Tractätlein 1632: „alle ihre *Hoffnung* auff das zeitliche gesetzt”

Lux in Tenebris 1657: „qui terrenis immersi delicias in eis ponunt”

³⁷⁶ *Göttliche Offenbahrungen*, So einem Gottsfürchtigen Jungengesellen Johanni Kregeln, seines Handwercks ein Schneider, in der Ober Pfaltz vier Jahr nach eiannder (1625, 1626, 1627, 1628.) wiederfahren. Benedict Bahnsen, Amsterdam, 1664. Ebben Johann Kregel 1625-28 közötti jelenéseit teszi közzé majd kiegészítésként a nemesi származású David von Oppen 1629-31 közötti látomásait publikálja, és Anna von Medem 1646-ban Elbingben megjelent, majd 1660-ban Heinrich Betke által kiadott könyvéből idéz, nyolcadrét alakban, összesen száz oldal terjedelemben. Lásd még: 366. lábjegyzet

Revelationum epitome 1663: „qui terrenis immersi *spem* in eis ponunt”
 Göttliche Offenbahrungen 1664: „alle ihre *Hofnung* auf daß Zeitliche setzen”
 Lux e Tenebris 1665: „qui terrenis immersi delicias in eis ponunt”

Az 1664. évben a regensburgi birodalmi gyűlésre is készült propagandaanyag Kotter, Poniatowska és Drabík próféciaiból, a *Regenspurgischer Heerholdt* mellékleteként.³⁷⁷ Sem az *Extract* alcím, sem a bevezető nem jelöli meg a szövegek pontos forrását. A kiadás Zrínyi Miklós török elleni fellépésének kíván széles körben támogatókat szerezni, ennek értelmében tartalmaz részleteket és válogatást a három próféta szövegeiből. Az egyértelműség kedvéért Zrínyi neve a jelenések szimbólumának feloldásában, zárójelben meg is jelenik: „Die Hewschrecken von Morgen (die Turcken) werden auch Noth leiden denn, ein grosser Vogel (das war der geflügelter Ventianische Löw, jetzo aber Graf Serini) wird unter sie fliegen, und ihnen grossen schaden thuen.”³⁷⁸

Még ebben az évben, 1664-ben már a második kiadását érte meg a *Lux in tenebris* angol nyelvű fordítása: *The Prophecies of Ch. Kotterus, Poniatowia, Drabicius*. Majd a következő évben *Lux e tenebris* címmel újra kiadja Comenius az 1657-es latin fordítást, kiegészítve a látnokok egész oldalas metszetével és Drabík újabb jelenéseivel.³⁷⁹ A díszkiadásként is emlegetett *Lux e tenebris*ben a Kotter jelenéseit illusztráló metszetek már a szövegbe beszerkesztve jelentek meg. A mű ajánlásában a világ vezetőit szólítja meg Comenius, ami arra a pánszofikus koncepciójára utal, mely a próféciaikat a *Consultatio Catholica* részeként, azaz a pánszofikus könyvek egyikeként értelmezte.

A három próféta a metszeten egységesen jelenik meg. Kottert épp írás közben

³⁷⁷ Regenspurgischer Heerholdt, aufruffend an die alda bey ihrem Ober-Haupt versamlete Reichs-Glieder I. Woher dieser Türcken-Krieg entstanden II. Wie er nach dem Willen Gottes zustillen. III. Was endlich, da er nicht gestillet, zuerwarten. Nebenst beygefügetem Extract etlicher wunderlichen neuen Offenbahrungen, angehende diesen Türcken-Krieg. Abgefertiget gegen das bevorstehende grosse Gericht des Herrn Zebaoth zu erwecken die Eingeschlaffene, zu ermuntern die Wackeren, zu überzeugen die Unbußfertigen, von C. H. L. P. J. G. Im Jahre Christi 1664. VD17 3:008149S
<http://diglib.hab.de/drucke/1034-30-theol-3/start.html> [2014.05.18.]

³⁷⁸ Regenspurgischer Heerholdt. 211.

³⁷⁹ Lux E Tenebris, novis radiis aucta. Hoc est: Solemnissimae Divinae Revelationes, in usum seculi nostri factae. Quibus I. De Populi Christiani extrema corruptione lamentabiles querelae instituuntur. II. Impaenitentibusque terribiles Dei plagae denuntiantur. III. Et quomodo tandem Deus (deleta Pseudo-Christianorum, Judaeorum, Turcarum, Paganorum, & omnium sub Coelo Gentium Babylone) novam, vere Catholicam, donoru[m] Dei luce plene coruscante[m] Ecclesiam constituet; et quis jam status ejus futures sit ad finem usq. seculi explicatur. Per immissas Visiones & Angelica Divinaque alloquia, facta I. Christophoro Kottero Silesio, ab Anno 1616, ad 1624. II. Christinae Poniatoviae Bohemae, Annis 1627, 1628, 1629, III. Nicolao Drabicio Moravo, ab Anno 1638, ad 1664. Cum privilegio Regum, & sub favore omnium Regum Terrae, recudende hac ubiubi gentium, donec omnia reddantur nota omnibus sub Caelo populis & lingvis. M DC LXV. VD17 14:702605B V.ö.: A 11. mellékletben a címlap illusztrációját és a próféták metszeteit.

ábrázolja a kép, háttérben szögre akasztott szerszámával, amint jelenései 23. fejezetének 10. és 21. versét jegyezi le. Ebben egyrészt a Németország fölött kimondott jajokat, másrészt a keletről jövő hadvezér megváltó föllépését hirdeti, mely találó összefoglalása próféciai mondanivalójának.³⁸⁰

A *Lux e tenebris*hez is kapcsolódik a jelenések körülményeit és történetét tárgyaló *Historia Revelationum*. A szövegeket összevetve megállapítható, hogy a két kiadás megegyezik egymással, tehát az 1667-es megjelenés csak az 1659-es újranyomtatása. Mivel a szedésbeli hibák is megegyeznek, felveti annak a lehetőségét is, hogy akár az 1659-ben nyomtatott példányokból feleslegként megmaradt került nyilvánosságra nyolc évvel később. A *Historia Revelationum* címében Comenius saját szerepét és a próféciaírókhoz való viszonyát is meghatározza: „Isten és az egyház előtt hűséggel lefektetett bizonyágtétele annak, akit Isten arra rendelt, hogy mindezek tanúja, összegyűjtője, megőrzője és kiadója legyen.”³⁸¹

A hullám lecsengéseként 1670-ben három próféta mellett mások jelenéseivel is kiegészítve *A general table of Europe, representing the present and future state thereof, viz. the present governments, languages, religions, foundations, and revolutions both of governments and religions, the future mutations, revolutions, government, and religion of christendom and of the world &c. collected from the prophecies of the three late German prophets, Kotterus, Christina, and Drabicius, &c., all collected out of the originals, from the common use and information of the English.* címmel újabb angol nyelvű kiadás készült Londonban, immár az 1665-ös *Lux e tenebris* felhasználásával. Bár Comenius 1670-ben meghal, tevékenységének köszönhetően a prófécias kötetek olyan nagy számban és széles körben terjedtek el, hogy azokat még a század végén formálódó radikális pietista körök is ismerik, és előszeretettel forgatják, ahogy azt a 6. fejezetben bemutatom.

³⁸⁰ Az idézet német megfelelője: „8. Es spricht sie Welt, der Himmel sey gantz zugeschlossen, und kompt kein Englisch Gesicht mehr zu den Menschen, und der meiste theil gläubt solches nicht, denn sie sagen, sie hätten Mosen und ide Propheten. 9. Darauf antworten die Jünglinge, als wie mit einem grossen ernst: Du Deutschland, hättestu Mosen und die Propheen gehöret, und im Geist recht verstanden, so wüdestu nicht in verkehrten sinn gefallen seyn, deine weise Leute sind zu Narren worden: 10. Ach Weh Deutschland, deine Gassen sind voll Blute, deine Häuser seynd voll Grewels: Du wirst erfahren, daß wir nicht Menschen sind, noch der Himmel zugeschlossen ist.[...] 18. Wir sagen dir, und habens dir auch zuvor gesaget, daß die Schrifft ein Liecht ist, und alles wird nach der Schrifft gerichtet werden. [...21.] Ach siehe, trübsahl gehet mit der Sonnen auf, sie endet sich auf die Bekehrung des grossen Hauptmanns vin Anfang der Sonnen.” Göttliche Offenbahrungen. 127-128.

³⁸¹ „In conspectu Dei & Ecclesiae posita fidei testificatione ejus qui (deo ita disponente) omnium istorum autopes, collector, conservator, editorque fuit.”

4.3. A próféciák Comenius pánszófiájának szolgálatában

Comenius maga vall arról, hogy lényegében egész életén át egyetlen könyvet írt, melyet folyamatosan csiszolt, javíttatott:

„Jene, die die für die Öffentlichkeit schreiben – legen sie denn nicht bei ihrem Gewissen vor aller Öffentlichkeit eine Bekenntnis ab? Das Bekenntnis nämlich, daß die bereits vorhandenen Werke nicht ausreichten und daß man weiterhin mit Nachdruck nach etwas suchen müsse, das zweckmäßiger sei? Darum schreiben auch diese Autoren im Anschluß an andere (und manchmal auch im Anschluß an sich selbst, oftmals unter großem eigenen Nachteil und in ungeheurer geistiger Erschöpfung).“³⁸²

Ugyanezen a helyen Comenius elítélően nyilatkozik azokról, akik lemásolnak egy már korábban elkészült munkát: „Wir sprechen im folgenden von denen, die eigenständig schreiben, nicht von denen, die abschreiben – nicht also von albernen Leuten, die längst verrichtete Arbeit noch einmal tun.“³⁸³ Ez az ítéletalkotás annak fényében érdekes, hogy Comenius a szövegűségéhez ragaszkodva a próféciákat inkább csak lemásolta, mint tovább írta. Hogyan oldható fel ez az önellentmondás?

Comenius az Írást olyan, az emberek számára isteni sugallat által hagyományozott szabálynak és mércének tekinti, mely azt tartalmazza, hogy mit kell hinni, tenni és remélni.³⁸⁴ Az ortodox kálvini teológia kortárs Szentírás definícióihoz képest ez a felfogás a remény jövőre irányultságával tűnik ki. Mindez arra a cseh testvérek teológiájában már meglévő megkülönböztetésre utal, melyet a hit és a remény közt tesznek, és melyet a református teológia ebben a formában nem ismer.³⁸⁵

Ráadásul a Comenius által is előszeretettel forgatott kralicei biblia a kanonikus könyvek mellett az apokrifeket is tartalmazza.³⁸⁶ Comenius nagyrészt pánszofikus

³⁸² Johann Amos Comenius: Der Weg des Lichtes. Via Lucis. Philosophische Bibliothek 484. Ford.: Uwe Voigt. Hamburg, 1997. 48.

³⁸³ Via lucis. [lásd 382. lábjegyzet], 48. Figyelemre méltó, hogy itt Comenius az „ostoba” szót negatív értelemben használja, jóllehet annak jelentése az együgyű, bolond kategóriát is lefedi.

³⁸⁴ „Libri, hominibus divinitus in credendum, faciendum sperandumque regulam traditi.” Manualnik. [lásd 198. lábjegyzet], 16.

³⁸⁵ Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 86-87. Kivételként idézi Johann Heinrich Alstedet, aki a Loci communesben (1653.) hasonló meghatározást ad a Bibliáról: „Canon (Gal 6, 16; Phil 3,16) hoc est, est regula et norma fidei vitae et vocationis nostrae. Quemadmodum enim architecti, qui exstruunt aedificia ad canonem, hoc est, normam, perpendiculum, libellam, amussin, et regulam exigunt, ut singulae partes justa proportionem inter se ac symmetria cohaereant: ita Deus scripturam nobis assignavit, ceu canonem, quo rite et erudite aedificemus domum fidei, spei et charitatis, adeoque etiam magnam illam domum ecclesiam.” 7.

³⁸⁶ Sorrendben: Tóbiás, Manasse imája, Judit, Báruk, kiegészítések szent Dániel próféta könyvéhez, Ezsdrás harmadik és negyedik könyve, kiegészítés Eszter könyvéhez, a Makkabeusok három könyve,

írásaiban idéz belőlük (főként a Bölcsességek könyvéből és Jézus, Sirák fia könyvéből). A latin próféciakiadásokat kísérő *De veris et falsis prophetis*ben Comenius a Jn 16, 13-ra és a már ismert Joel 2, 28-29-re hivatkozva igazolja, hogy az isteni kinyilatkoztatások sora nem zárult le.³⁸⁷ Teszi ezt arra a Jacob Fabriciusra utalva, aki teológiai doktor létére és Kelet-Pomeránia generálszuperintendenseként 1642-ben Christina Poniatowska jelenéseinek kapcsán pozitív hangnemben ír a kortárs kinyilatkoztatásokkal kapcsolatban.³⁸⁸ Érvelését Comenius megismétli a *Göttliche Offenbahrungen* bevezetőjében:

„Ich frage euch aber liebe Herren, denen keine New-Testamentische Propheten anzunehmen beliebt, beweiset mir doch mit einem einzigen Buchstaben, auß dem alten oder Newen Testament, daß einmahl zeit kommen solte, darinne Gott vor den Menschen zu verstummen, und nicht mehr zu reden, ihme vorgenommen hätte? Ich bin gewiß, das nichts, nichts, nichts vorgebracht werden kan: ausser diß einzige, damit man immer pralet, auß der Epistel an die Hebreer (c.1. v.1/2.) [...] Aber das beweiset es gar nicht, Denn so redet Paulus in seiner Sprach nicht, wie die Deutsche Bibel, am letzten geredet durch den Sohn: sondern nur, in diesen letzten tagen hat Gott geredet durch den Sohn. [...] Daß aber Christus keine Propheten mehr senden wolle, das stehet alhie nicht, und ist durch keine folgerey darauß zu erzwingen. [...] von Christi Himmelfarth an, biß hieher, niemahls einig Seculum (hundertjährige Zeit) gewesen, darinn sich der H. Geist mit seinem Ampt (zukünftige dinge der Gemein Christi zu verkündigen (Joh. 16.13.) nicht hätte mercken lassen.“³⁸⁹

Ezenfelül Comenius az egyházatyákra, továbbá többek közt Lutherre és Kálvinra hivatkozik, mint akik megengedőek a próféciákkal kapcsolatban. Valójában azt a kijelentésüket értelmezi pozitívan, melyben egy kortárs prófécia lehetőségét teljesen nem

Bölcsességek könyve, Jézus, Sirák fiának könyvei. Ezekre a könyvekre a cseh testvérek akár a katekizmusukban is hivatkoznak, annak ellenére, hogy tisztában vannak azok bizonytalan eredetével. Comenius 1662-ben változatlan formában kiadja az 1564-es hitvallásukat Amszterdamban Confessio, to jest počet z víry címmel.

Comenius a német bibliák közül a Piscatorét forgatta szívesebben, annak szó szerinti fordítása miatt. Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 181. és 188.

³⁸⁷ További hivatkozási helyek a teljesség igénye nélkül: ApCsel 11,27; 15,32; 1Kor 12,28; Ef 4,11.

³⁸⁸ Probatio Visionum, Das ist: Christliches, in Gottes Wort unnd bewährten Schrifftten reiner Theologen wolgegründetes Bedencken Von Gesichtern, Deren etliche können Göttliche Offenbahrungen, etliche aber Teuffliche Verführungen seyn: Müssen derwegen nothwendig geprüftet, und nach Anleitung gewisser Kennzeichen recht unterschieden werden, damit man wisse das Gute zu behalten, das Böse aber zu verwerffen: Gestellet durch Jacobum Fabricium SS. Theol. Doctorem, & Ecclesiarum in Orientali Pomerania Superintendentem generalem. Legantur Visiones, non cum credendi necessitate; sed cum probandi & judicandi libertate pia ac prudenti. Nürnberg, In Verlegung Wolfgang Endters. 1642. Fabricius jelentőségéről lásd: Jürgen Beyer: A harmincéves háború idejének három prófétája és kortárs megítélésük. In: A harmincéves háború prófétái és chiliasztái. Források és tanulmányok, összeáll. Juhász Levente és Viskolcz Noémi. Fiatal Filológusok Füzetei. Korai Újkor 4/I. Szeged, 2003. 42-43.

³⁸⁹ Göttliche Offenbahrungen. 17-19. Lásd továbbá a már fent idézett részletet Kotter címmetszetéről, az 1624-es jelenésből, amikor az angyal így szól: 10. Ach Weh Deutschland, [...] Du wirst erfahren, daß wir nicht Menschen sind, noch der Himmel zugeschlossen ist.“ Göttliche Offenbahrungen. 127.

zárják ki.³⁹⁰

Comenius a próféciák szövegét isteni kinyilatkoztatásként kezeli, ezért ragaszkodik az először lejegyzett formához. Mivel a szöveg szerzőjének Istent tekint, ezért a szövegek Isten szavának reprezentációjaként szentek, változatlan lemásolásuk az emberi szó és Isten szavának szinekdochikus kapcsolatát hozza létre. Ismételt kiadásuk, aktualizálásuk, és annak a szándéka, hogy minél eredetibb, teljesebb kéziratból dolgozhasson, ahhoz a fenti idézetben megfogalmazott célvűséghez köthető, mely folyamatosan csiszol mások és saját munkáján.³⁹¹

Emellett azonban fontos megjegyezni, hogy Comenius differenciáltan viszonyul a kinyilatkoztatás különböző korú és hagyományú szövegeihez. Az akár apokrifként kanonizált bibliai szöveghelyek idézési gyakorlatához képest megkülönbözteti a kortárs jelenések szövegeit, melyeket hivatkozásként elvétele idéz, legfeljebb csak a próféták nevére utal.

Comenius a hagyományos felfogást, mely szerint Isten szava kétféle módon – *verbum internum* és *verbum externum* – jut el az emberhez, kiegészíti egy harmadik lehetőséggel. Bibliai szemelvénygyűjteménye, a *Manualnik* világosan tanúskodik erről. Az ember szívébe és tudatába vésett csendes és titkos szó mellett az Isten kétféle külső módon szólíthatja meg: a nyelv hangjain keresztül, akár személyesen vagy angyalon keresztül; és a törvény könyveiben lejegyezve. Comenius hangsúlyozza, Isten mind a mai napig szól a világhoz. Azonban a kimondott szó elszáll, ezért Isten megparancsolta, hogy azt jegyezzék fel,³⁹² ami által az fenn fog maradni az ítélet napjáig, hogy világítson a sötétségben. Ennek a fénynek az őrzésére rendelte őt Isten, míg a hajnalcsillag fel nem kél a szívekben.³⁹³

Ahhoz az elképzeléshez, hogy Isten személyesen vagy közvetítőn keresztül emberi nyelven szól a kiválasztottakhoz, szorosan kapcsolódik Comenius egyetemes nyelvről

³⁹⁰ V.ö.: Comenius: *De veris et falsis prophetis* XLVI. kérdés, idézi Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 93.

³⁹¹ A Comenius gondolkodásmódjára oly jellemző jobbító szándék (*emendatio*, *Verbesserung*) szintén a cseh testvérek hagyományához tartozik, akiknek népszerű kézikönyvük is a jobbításra utaló címet viselte. Ebben az üldözést Isten bűneikért adott büntetéseként értelmezték. Idézi: Řičan: *Die Böhmschen Brüder*. [lásd 187. lábjegyzet], 210.

³⁹² Kotter jelenéseiben is az angyalok parancsolják meg, hogy írja le a látottakat, hallottakat és készítsen könyvet belőle. Lásd: *Zwey wunder Tractätlein*. 120. és még a 351. lábjegyzet.

³⁹³ *Manualnik*. [lásd 198. lábjegyzet], 10. idézi Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 96-97. V.ö.: 298. lábjegyzet 2Pét 1,19-21: „És igen biztos nálunk a prófétai beszéd is, a melyre jól tesztetek, ha figyelmeztetek, mint sötét helyen világító szövétnekre, míg nappal virrad, és a hajnalcsillag kél fel szívetekben. Tudván először azt, hogy az írásban egy prófétai szó sem támad saját magyarázatból. Mert sohasem ember akaratából származott a prófétai szó; hanem a Szent Lélektől indítatva szólottak az Istennek szent emberei.”

alkotott gondolata, melyben a nyelv a fény egyetemes kommunikációs csatornája lesz.³⁹⁴ Comenius itt Aquinói Tamás, Dionysios Areopagita és a saját gondozásában megjelentetett Raymund de Sabunde azon megállapítását használja fel, mely szerint a jó közli magát: „denn es ist das Wesen des Lichtes, sich zu verbreiten; überhaupt gehört zur Natur alles Guten, sich selbst mitzuteilen.”³⁹⁵ Comenius kiemeli, az értelem és az érzékek alárendelődnek Isten szavának, vagyis a hihetlent elhiszi, ha Isten azt kinyilatkoztatja; a lehetetlent megpróbálja, ha Isten azt parancsolja; és ami sehol sem jelenik meg, azt az ígéretek miatt mégis elhiszi.³⁹⁶

Comenius Sabunde nyomán két beszédmodot különböztet meg: az egyik bizonyíték nélküli, pusztá autoritás; a másik bizonyítékok és érvek alapján történik. Ezek közül az előbbit Isten a Szentírásban használja, míg utóbbit a természet könyvében. Az Írás esetében épp a bizonyítékokról való lemondás teszi nyilvánvalóvá, hogy itt az beszél, akinek szavai önmagukban hitelesek, hiszen az ő tekintélye túlszárnyal minden más érvet és bizonyítékot.

A két beszédmódhoz kétféle hit kapcsolódik: a tekintély alapján és az érvek alapján. Az első beszédmód jellemzőbb az Istenre, hiszen az Írást épp a bizonyítékok hiánya legitimálja. Egyedüli bizonyítéka, hogy Isten az, aki beszél általa. Ezért Comenius felhívja a figyelmet, nehogy Istent a szavának elhanyagolásával magunkra haragítsuk.³⁹⁷ A pusztá autoritáson nyugvó beszédmód logikája nem is enged meg más magatartást, mint hogy minden isteni szót lejegyezz és terjeszt. Ez párhuzamban áll

³⁹⁴ V.ö.: Via lucis. [lásd 382. lábjegyzet], Widmungsschreiben an die Royal Society. 7. Továbbá: „Was wird schließlich die universale Sprache anderes sein als eine Art Brennstoff für jenes Licht (d.h. das allerreinste Öl)? Was anderes wird es sein als eine Heilsalbe für die geistige Auge“. Via lucis. [lásd 382. lábjegyzet], 126. A Jelenések könyvére (Jel 3,18) visszanyúló szemkenőcs-metaforát előszeretettel használják a spiritualista szerzők, mint például Friedrich Breckling 1663-as *Mysterium Babylonis & Sionis* című munkájában. Comenius és Breckling kapcsolatához lásd: Veres Magdolna: Johann Amos Comenius und Friedrich Breckling als „Rufende Stimme aus Mitternacht“. In: PuN, 33. (2007.) 71-83.

³⁹⁵ Via lucis. [lásd 382. lábjegyzet], 185. Comenius Sabunde *Theologia naturalis*ának parafrázisaként jelenteti meg 1661-ben az (*Oculus fidei*) *Theologia naturalis; sive Liber Creaturarum specialiter De Homine et Natura ejus, in quantum Homo est, et de his quae illi necessaria sunt ad cognoscendum Deum et Seipsum, omniaque quibus Deo, Proximo, Sibi, obligatur ad Salutem*. A Raymundo de Sabunde ante duo secula conscriptus, nunc autem Latiniore stylo in compendium redactus, et in subsidium incredulitati Atheorum, Epicureorum, Judeorum, Turcarum, aliorumque Infidelium, nominatim Socinianorum, et aliorum Christianorum mysteria Fidei suae non attendentium, a Johanne A. Comenio oblatum című munkáját. Az eredeti Sabundus mű és Comenius átdolgozásának összevetéséről lásd: Balázs Mihály: Szöveggyűjtemények Comenius unitáriusok elleni vitáirataiból. [lásd 278. lábjegyzet], 58-59. 63.

³⁹⁶ Via lucis. [lásd 382. lábjegyzet], Widmungsschreiben an die Royal Society. 11-12.

³⁹⁷ „Duos esse modos loquendi. Unum sine probatione, autoritate mera: alterum per probabiles demonstrationes et argumenta.“ (CCXI, 4) „Et quia credendi etiam modus duplex est, propter autoritatem, et propter argumenta, prorsus prior ille convenit Deo.“ (CCXI, 5) „Unde sequitur, Scripturarum librum magis esse credibilem quia non probat quae dicit, quam di probaret: quia id ipsum argumento est Deum, loqui, non Creaturam. (CCXI, 7) Az *Oculus fidei*ből idézi Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 144. Comenius Sabundéval ellentétben azonban nem tartja helyénvalónak, hogy a katolikus egyház, mivel tekintélyét Krisztustól vezeti le, magát gyakorlatilag Isten szava fölé helyezi.

nemcsak a prófétálás ószövetségben tematizált kényszerítő erejével, hanem a Comenius által az *Unum necessariumban* megfogalmazott „mit tettem, mint hogy kiadtam” mondatával.³⁹⁸ Ehhez kapcsolódik Kottér jelenéseiben az a jövendölés, melyben Isten személyének és szavának megvetését a harmadik páncélba öltözött százados torolja meg.³⁹⁹

Sabunde nyomán Comenius az ótestamentumot az ígéretek könyveként (*liber promissionum*) határozza meg, míg az újtestamentumot a beteljesülés könyveként (*liber adimpletionum*).⁴⁰⁰ Ehhez a meghatározáshoz szervesen kapcsolható a cseh testvérek reményről kialakított sajátos felfogása, aminek nyomán Comenius a kortárs kinyilatkoztatásokat többek közt a Jelenések könyvének beteljesedéseként értelmezte.⁴⁰¹ Hitelességüket Comenius azért magyarázza egyszerűen azzal, hogy nem mondanak mást, mint a Biblia, mert a *Confessio Taboritarumig* visszavezethető szellemben mindent igaznak fogad el, ami összhangban van Krisztus szavával.⁴⁰²

Mivel a cseh testvérek az Írást a hitet szolgáló, de nem a lényegéhez tartozó kategóriába sorolták – szemben a lutheri sola scripturával –, ez maga után vonta, hogy szabadabban bántak az isteni kinyilatkoztatás szövegeivel. Ennek ellenére a testvérek szervezeti felépítése miatt a kortárs prófécia kiadásainál Comenius nem cselekedhetett önállóan, hanem ki kellett kérni a szinódus véleményét, miként a közösség beleegyezésére volt szükség ahhoz, hogy Kottert és Menzelt felvegyék a testvérek közé.⁴⁰³ Ez aligha történhetett volna meg, ha a cseh testvérek nem osztoznak Comenius chiliaszta reményeiben.

³⁹⁸ *Unum necessarium*. 1725. 320-322. V.ö.: 308. lábjegyzet.

³⁹⁹ „Verachtung Gottes und seines Wortes” Wunderbarliche Offenbarungen. A4v.

⁴⁰⁰ Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 157.

⁴⁰¹ Neval 2002-es cikkében amellet érvel, hogy Comenius próféciairól alkotott felfogásának meghatározó igehelye a Joel 2, 28-32-t idéző ApCsel 2, 17, amely szerint a végső időt többek közt épp a prófétálás lelkének kiáradása fogja jelezni. Lásd: Daniel Neval: *Um Zions willen will ich nicht schweigen. Comenius und die Prophetie im Anbruch der Endzeit*. In: SCeH XXXII. (2002) 18-30.

⁴⁰² V.ö.: 3.2.3. fejezet. Comenius itt ismét Jakob Fabriciussal összhangban nyilatkozik, aki *Probatio Visionum* című munkájában ugyanezt az érvet hozza fel: „Die erste Frag. Lieber, was ist doch von der Visionibus, die jetziger Zeit außgegeben werden, zu halten: [...] Wan aber die Visiones keinen einigen Artickel deß Seeligmachenden Glaubens anfechten: Sondern lassen unsere Christliche Religion in allen ihren puncten und Clausulen gantz unverruckt verbleiben, zielen aber sonst nur auff andere äusserliche dinge, die den Zustand der Kirchen oder die Vorstehende Veränderung des Politischen Regiments, oder des Glück und Unglück der Menschen im gemeinen Leben angehen und betreffen, in solchem Fall können sie wol gedultet werden. Inmassen denn der H. Lutherus Sel. dieser Meinung ist“ Fabricius: *Probatio Visionum*. 8. 17-18.

⁴⁰³ A felvétel egy tanítással és próbatételekkel teli hosszabb procedura volt, ami alatt a jelentkezővel fokozatosan ismertették meg hitük igazságait, hagyományait, és fokozatosan vezették be a közösség életébe.

Az 1641-ben papírra vetett *Via lucis* összefoglalja Comenius filozófiai, teológiai és reformtörekvéseit, melyet pánszófiának⁴⁰⁴ nevez. Mindez csírájában már az 1623-as *Labyrint světá*ban (*A világ útvesztőjében*) is megtalálható, részletesen pedig a *Consultatio Catholicá*ban akarta megjelentetni, mely halála miatt azonban töredékesen maradt. Utóbbi többkötetes munkának szerves részét képezték volna a próféciakiadások, mint ahogy a *Via lucis* már címében utal arra az összefüggésre, mely a sötétben fényként világító (*Lux in tenebris*) próféciák és a végítélet felé tartó fény útja (*Via lucis*) között áll fenn.

„Es läßt sich eine ähnliche Auswirkung für den gesamten Bereich der Menschenherzen erhoffen, falls das Licht der Weisheit zu einem ähnlich starken Glanz gebracht werden kann: [...] der dazu ausreicht, alle Menschen zu erleuchten, jede Finsternis der Irrtümer von den Augen zu nehmen und jede grundlegende Wahrheit und Güte in den Dingen aufzudecken. Dies wird geschehen, wenn all das, was Gott durch seine Bücher darbieten und den Menschen offenbaren wollte, zu einer Einheit zusammengeführt und in eine gewisse Ordnung gebracht wird. Diese Ordnung hat von solcher Art zu sein, daß das Geoffenbarte allen Menschen nahegebracht werden kann, daß jeder es mit Notwendigkeit klar wahrnehmen und verstehen kann und daß es von jedem zugelassen und liebgewonnen werden muß.“⁴⁰⁵

Istennek fénnel való azonosítása a János evangélium prológusától fogva nem újdonság. Már a waldensek címerpajzsát is a péteri „lux in tenebris” idézet díszíti. Ennek a fénynek – a megismerés fényének (*Licht des Erkenntnis*)⁴⁰⁶ – a terjesztése Comenius szerint lényegében az isteni kinyilatkoztatás mindenki számára érthetővé tételét jelenti. A tudatlanság sötétségének elűzéséhez tehát univerzális könyvek, nyelvre, kollégiumra és iskolára van szükség. Comenius saját feladatát a fény útjának előkészítésében jelöli ki, vagyis ezeknek az univerzális eszközöknek a kialakításában.⁴⁰⁷

Comenius ezen felül az isteni szót is a fénnel azonosítja – mely aláhúzza az

⁴⁰⁴ Francesco Patrizzi 1592-es *Nova de universis Philosophia* című munkájában használja a pánszófia fogalmát. Patrizzi a platóni-hermetikus filozófiát alkalmasabbnak tartotta a hívek megnyerésére, mint az egyház cenzúráját vagy a fegyverek erejét. V.ö.: Giordano Bruno and the Hermetic Tradition, 345. idézi Frances Yates: *The Rosicrucian enlightenment*. 217. Robert Fludd használta még a pánszófia kifejezést, akinek átfogó nézeteit Comenius számára herborni tanára, Bisterfeld tolmácsolhatta. Comenius saját bevallása szerint a fogalmat Petrus Laurenberg (1683-1639) rostoki orvos 1633-as *Pansophia sive paedia philosophica* című írásából vette. Ez azért meglepő, mert nemcsak a rózsakeresztes írásokban, hanem Alsted 1630-ban megjelenő *Encyclopaediája* is használja a fogalmat, miként Böhme 1628-as *Mysterium Pansophicum* is.

⁴⁰⁵ *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 41-42.

⁴⁰⁶ *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 64.

⁴⁰⁷ „Es gibt demnach für uns nichts anderes zu tun, als die Wege für das Licht zu erforschen und, soweit es an uns ist, vorzubereiten: auf daß das Licht vermöge, [...] das ganze Reich der Finsternis auf einmal anzugreifen, zu bestürmen und, mit Gottes Hilfe, zu überwinden.“ *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 65.

elhangzott isteni szó és a lejegyzett írás szinekdochikus kapcsolatát.⁴⁰⁸ Sőt, Kotter jelenéseinek szövegében visszatérő motívum a Szentírás és a fény azonosítása, mely egyértelműen az aktuális kinyilatkoztatás hitelességét bizonyítja: „18. Wir sagen dir, und habens dir auch zuvor gesaget, daß die Schrifft ein Liecht ist, und alles wird nach der Schrifft gerichtet werden.”⁴⁰⁹

Isten már számtalanszor figyelmeztette csodás módon az embereket, vagy rendkívüli adottságokkal ruházta fel őket.⁴¹⁰ Amikor azonban látja, hogy intése nem talál meghallgatásra, járványokkal, éhínséggel, háborúval, földrengéssel és hasonló csapásokkal zabolázza meg őket. Nyilvánvaló, hogy Comenius számára ezek a jelenségek a csodás jelek kategóriájába estek.⁴¹¹ Isten azonban a csapások után elküldi szolgáit: ahogy a Biblia tanúsága szerint a megölt, vagy elhanyagolt szolgái helyett új prófétákat, apostolokat és tanítókat hívott, hogy új fény szülessen, és végső soron az egész nép prófétává legyen.⁴¹² Az analógiás gondolkodásnak megfelelően Comenius a *Via lucis*-ban éppúgy, mint a próféciakiadásokban ezért a világnyilvánosságot (Weltöffentlichkeit) célozza meg.⁴¹³

⁴⁰⁸ Haggeus XIV (DJAK 3, 322) és Retuňk IV (DJAK 2, 40-41). V.ö.: Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 390.

⁴⁰⁹ Göttliche Offenbarungen. 128.

⁴¹⁰ „Gott half zuerst durch Ermahnungen, welche er über Mittel kundtat, die er auf wundersame Weise hervorrief; oder er half durch Menschen, die er mit außergewöhnlichen Gaben versehen hatte.“ *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 29. Továbbá Alstedre építve később így ír: „Gott pflegt seinem inneren Handeln äußere Mittel vorzuschicken und sich durch Sendboten den Weg dorthin zu bereiten, wohin er aufbricht.” *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 57.

⁴¹¹ Comenius az 1631-ben készült *Janua linguarum reserataban*, az Isteni gondviselésről (providencia) szóló rész végén ír a csodás jelekről: „973. Deßwegen gehen vor ungewöhnlichen Veränderungen, Wunder-Gesichte, und Unglückszeichen vorher, so solches andeuten. 974. Derhalben stecken Andeutungen oder Vorzeichen in den Sachen. 975. Aber allendhalben Vorandeutungen suchen, ist Aberglauben: So dir der Herz etwas offenbahren (entdecken) wil, wird dirs nicht verborgen seyn.” Majd a következő, XCIX. fejezetben az angyalokról értekezik. Idézett mű: *Janua linguarum reserata aurea*. Praga, 1694. 335-336.

⁴¹² *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 43. Miként az a prófécia kiadásokban gyakran idézett Joel 2,28-30-ban áll. Hasonlóképpen: „Wann wir insgemein davor halten, daß er Tag des Gerichts nahe seye: Wann wir die Wunder-Zeichen allenthalben im Himmel und auf Erden sehen: Wann wir die Tage des Grimmes und der Trübsaal, des Wetters und Ungestümmes (von einer allgemeinen Erregung der Völcker gegen einander) erfahren: So sehen wir uns ja billig auch nach jenen übrigen von Gott zuvor verkündigten Zeichen um. Wo ist dann nun jener weißagende Geist, der sich um eben diese Zeiten so reichlich auch über Knechte und Mägde ergießen sollte? Wo sind die Weißagungen der Söhne und Töchter? Wo die Träume der Eltesten? Wo die Gesichte der Jünglingen?“ *Höchstverwundersame Offenbarungen*. 2b-3a.

⁴¹³ *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], Widmungsschreiben. 7. Azonban Comenius megmarad az Írás szelleménél, mely szerint a kicsinyek és a világ szemében bolondok hamarabb értik meg: „Er erfreut das Herz und erleuchtet die Augen [Ps 19,8f.], so dass jeder, der ihn liebt und täglich über ihn nachsinnt, weiser wird als seine Feinde, verständiger als seine Lehrer und umsichtiger als die Alten [Ps 119,97-100]. Was können ihm da menschlichen Zusätze, Glossen und Distinktionen noch an zusätzlichem Licht der Verständigkeit geben?“ V.ö.: Haggeus XVI (DJAK 3, 322) idézet Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 390-91. alapján.

A *Via lucis* rövid áttekintést ad a teremtéstől kezdve a világtörténelem alakulásáról, melyet Comenius egyértelműen üdvtörténetként értelmez. Metaforikusan egy olyan komédiához hasonlítja, melynek szerzője Isten, aki úgy alakítja a történet fordulatait és bonyodalmait, hogy a nézők – akik kezdetben alig értik, mire megy ki a játék – felkészülhessenek a drámai változásokra, és a végső katasztrófára.⁴¹⁴

Comenius lineáris és pozitív irányba fejlődő, hierarchikus történelemfelfogása a végítéletet megelőző aranykorban és magában az ítéletben csúcsosodik ki.⁴¹⁵ Az ehhez vezető út szakaszait az univerzális fény gyarapodása jelzi. Comenius az üdvösséget hozó fény születésében érdemi szerepet tulajdonít a megelőző koroknak, úgymint a humanizmusnak a nyelv tisztaságának keresésében, a reneszánsznak a tisztább filozófia megcélzása révén, és a reformáció törekvéseinek a tisztább vallás elérésében.⁴¹⁶

Comenius egyetlen egyégből való gondolkodását jelzi, hogy épp a pánszófiáját összefoglaló művében fejt ki és indokolja meg részletesen chiliizmusát. Már a 6. fejezet címében utal reményeinek chilizma vonatkozására, amennyiben az univerzális fény megvalósulását csálthatatlan jóslattal még a világ vége előttre helyezi.⁴¹⁷ Comenius Cusanushoz és Lutherhez hasonlóan azzal az Ireneuson és Ágostonon át hagyományozódó felfogással dolgozik, mely a világ időszámítását egy ember életének felelteti meg.⁴¹⁸ Ehhez kapcsolja a világ hatezer éves fennállásának hagyományát, ahol

Hasonlóképpen megjelenik ez a felfogás Kotter már idézett jelenésében: „Du Deutschland, hättestu Mosen und die Propheten gehöret, und im Geist recht verstanden, so wüdestu nicht in verkehrten sinn gefallen seyn, deine weise Leute sind zu Narren worden“ *Göttliche Offenbarungen*, 127.

⁴¹⁴ *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 44. Ezt a metaforát fejt ki Comenius már az 1623-as *Labyrinth*-ben, egy egész művé duzzasztva azt. A komédia mellett az iskola metaforát használja Comenius az alábbi művek alapján: Cusanus: *Idiota de mente*, Paracelsus: *Philosophia sagax* és J. H. Alsted: *Physica harmonica* és *Theologica naturalis*. V.ö.: *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], *Anmerkungen*. 198.

⁴¹⁵ „Diejenigen verstehen in der Tat nichts von der Reihenfolge, in der Gott seine Werke vollbringt, sie sich unter dem Ende der Welt nichts anderes als Schmutz, Chaos, Finsternis und Öde vorstellen und die für das Weltende nichts anderes als dies erwarten und vorhersagen. Als wäre Gott den Menschen ähnlich, die zuerst den guten Wein ausschenken und später dann den schlechteren.” *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 47.

⁴¹⁶ *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 217. Hasonló felsorolást találni Alstednél, aki a *Thesaurus Chronologiae*-ben Tauler misztikáját, Petrarca humanizmusát és Wyclif egyházkritikáját emeli ki, egyben meghatározva egy protestáns ellenkánont a skolasztika bibliai alapozású teológiájával, filológiájával és misztikájával szemben. V.ö.: Schmidt-Biggemann: *Apokalyptische Universalwissenschaft*. [lásd 127. lábjegyzet], 64-65.

⁴¹⁷ „Es besteht eine untrügliche Hoffnung auf das universale Licht noch vor den Ende der Welt“ *Via lucis*. 43. A számtalan ó- és újszövetségi idézetet a klasszikus Jel 20, 2-3 zárja. Érdekes módon az idézetből azonban épp az ezer esztendő megnevezése hiányzik. Majd a 9. fejezetben: „Dies wird andauern, bis die Zeit kommt, in der Gott aus der Welt, wie auch aus dem Geist der Menschen alle Finsternis vertreibt, die Erde genauso durchsichtig werden läßt wie den Himmel und jeden Schleier von den Augen des Geistes seiner Erwählten nimmt. Daß beides im kommenden Leben bevorsteht, das sagen die heiligsten Orakel unseres Gottes voraus.“ *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 64.

⁴¹⁸ „Zweitens entspricht die gesamte zeitliche Erstreckung der Welt der zeitlichen Erstreckung eines einzigen Menschenlebens, und muss daher zuletzt auf einer höchsten Stufe zur Ruhe kommen.” *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 44.

a hetedik ezer év Krisztus földi uralma lesz, mely után a nyolcadik ezer évben jön el az öröklét:

„Dies wird der Sabbat der Kirche sein, das siebte Weltalter: nach sechstausend Jahren beständiger Mühen, schweißtreiben der Anstrengungen, Kämpfen und Niederlagen wird es uns in diesem Zeitalter gestattet sein, daß wir uns ausruhen, bevor die Oktave der seligen Ewigkeit ertönt.“⁴¹⁹

Majd a 20. fejezetben – mintegy az egész munka ívét megalkotva – Comenius az aranykorról vízionál. Ennek beteljesülését egyértelműen az utolsó ítélet megtörténte előttre teszi, melyet az 1Kor 15, 24-29. versei alapján magyaráz. Mivel Krisztus addig fog uralkodni, míg minden ellenségét lába alá nem vetette, mely közül a halál lesz az utolsó, ami után majd átad mindent az Atyának, ezért Krisztus ellenségeit még a halál előtt, azaz a mi halandó világunkban fogja legyőzni. Ebből arra a következtetésre jut, hogy uralkodni is még ezen a világon fog.⁴²⁰

Mivel a *Via lucis*ban lefektetett gondolatok Comenius szerint prófétai kinyilatkoztatáson alapulnak, nyilvánvaló, hogy az univerzális könyvek megjelentetése alatt Comenius a kortárs kinyilatkoztatások terjesztését is érti. Comenius – Cusanushoz hasonlóan – az emberi megismerést csak coniecturaként, azaz vélekedésként, hozzávetőleges ismeretként jellemzi, ezzel állítja szembe az isteni kinyilatkoztatást. Az emberi értelem (Vernunft) egyedüli feladata Isten megismerése.⁴²¹ Ezáltal Comenius egész pánszófiája: az univerzális iskolák, könyvek, a nyelv és a kollégium alárendelődik chiliaszta reményeinek.⁴²²

⁴¹⁹ Via lucis. [lásd 382. lábjegyzet], 171. Comenius itt valószínűleg Alsted 1630-as Encyclopaediája alapján alkalmazza a bibliától idegen nyolcas felosztást. Idézi: Schmidt-Biggemann: Apokalyptische Universalwissenschaft. [lásd 127. lábjegyzet], 65.

⁴²⁰ Via lucis. 168. A korábbi idézetekből is már kitűnik Pál apostol korintusiakhoz írt levelének kiemelt szerepe mind a cseh testvérek mind Comenius teológiájában, nemcsak az úrvacsora megtartásának tekintetében (1Kor 11,23-26), az isteni erények (1Kor 13,13) középponti szerepe szempontjából, vagy az öszövétség előképként való értelmezésében a végidők viszonylatában (1Kor 10,1-11), hanem a Lélek adományainak hangsúlyozásában is (1Kor 12,4-11). Ezek közül különösen a prófétálásra való buzdítás tekintetében (1Kor 14,3): „A ki pedig prófétál, embereknek beszél épülésre, intésre és vigasztalásra” – a Comeniusnál jól ismert formula, mellyel az olvasó ítéletére bízva a prófécia igazságtartalmát, szintén ez utóbbi, korinthusbeliekhez írt fejezetben található meg. A lelkek megkülönböztetésére szolgáló és a hamis prófétaságtól óvó 1Ján 4,1-3 verset Comenius Daniel Stolziushoz írt levelében idézi.

⁴²¹ A hit és az értelem Comenius gondolkodásában betöltött szerepéről lásd Neval: Glaube und Vernunft im Werk von Comenius, Comenius-Jahrbuch, Bd. 7. 1999. 70-79. Továbbá: „Zu hoffen gebietet uns in der Tat selbst die Lern- und Wißbegier. Sie hält den Geist der Menschen in ihrem Bann; aus natürlichem Antrieb heraus will sie stets noch höher gelangen und sie jagt zügellos stets dem hinterher, was noch größer ist als alles, das sie bereits besitzt.” Via lucis. [lásd 382. lábjegyzet], 48. Nyilvánvaló itt a párhuzam a Labyrinthban szimbolikus alakként megformált, a vándorra kantárt adó kíváncsisággal. Lásd: Útvesztő. [lásd 62. lábjegyzet], 18. Részletesebben: Veres Magdolna: A lélek szemüvege. Nicolaus Cusanus és Sebastian Franck hatása Johan Amos Comenius A világ útvesztője és a szív paradicsoma című művében. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXX. (2011.) 477-485.

⁴²² „Gibt es erst einmal die universalen Schulen [...] dann wird es auch eine Ausdehnung des Lichtes geben, [...] Die Erde wird dann so von der Erkenntnis des Herrn erfüllt [...] werden alle zu Einheit im

Comenius a *Labyrinth*ben Cusanus csiszolt hegyikristály metaforáját gondolja tovább, és köti össze a látást és a megismerést a hittel.⁴²³ Közös szemléltető eszközük a nagyító lencse, azaz a szemüveg. A vándor, aki a mű elején a bódulat, a megszokás szemüvegét kapta orrára egyik kísérőjétől, a megtérése után új szemüveget kap, melyet a szokás keretébe foglalt látszat üvege helyett a Szentírás keretébe foglalt Lélek üvege alkot. Vagyis az Írás mint halott betű, szó szerint is csak a keretét adja a Lélek kinyilatkoztatásainak. Ugyanakkor azt is jelenti, hogy egyik a másik nélkül nem használható, és hogy a már lejegyzett kinyilatkoztatások szolgálnak az újak mércéjéül. A Lélek szemüvege által a megismerés beteljesül, a vándor eljut Isten szemléléséig – azaz általa eszkatológikus irányban meghaladható az emberi megismerés. Comenius azonban nem ragad le ennél a felismerésnél, hanem maga is prófétai szerepet vállalva közvetíti az általa felismert igazságot.

Comenius pánszófiájának praktikus jellege egyrészt a cseh testvérek teológiájának esszenciáliájában megfogalmazott hit tevékeny gyakorlásán nyugszik, másrészt az isteni szó beteljesítésén való munkálkodást jelenti. Ez nyilvánul meg Comenius sajátos prédikációs módszerében, melyet egyrészt az orthodox lutheri prédikáció, másrészt a cseh testvérek hagyománya alapján dolgozott ki.⁴²⁴ Az applicatio, a felolvasott és értelmezett szövegnek a hallgatók épülésére történő alkalmazása, a korban megszokotthoz képest nála nagyobb jelentőséget nyer,⁴²⁵ nélküle a prédikáció gyümölcs nélküli fához, lélek nélküli testhez hasonlít.⁴²⁶ Az applicatio részei lefedik a próféciaikba foglalt vigasz, intés és állhatatosságra való buzdítás témáit, majd az egész imával zárul.

Glauben und zur Erkenntnis des Sohnes Gottes gelangen. Sie werden zum vollkommenen Menschen werden gemäß der Vollgestalt Christi; sie werden nicht länger unmündige Kinder sein (Eph. 4, 13f.)” Via lucis. [lásd 382. lábjegyzet], 166. Comenius itt arra a metaforára hivatkozik, mely szerint Krisztus a test és a test tagjai az egyház, melyet a koraújkori spiritualista szerzők előszeretettel használtak.

⁴²³ Comenius olvasta az Ulrich Pinder által 1510-ben Nürnbergben *Speculum intellectuale felicitatis humanae* címmel kiadott Cusanus antológiát, mely az 1458-as *De berylloból* is közli a lényeges részeket. Ebben Cusanus megalkot az olvasó töredékes értelme számára egy olyan tükröt és szimbólumot, amely abban segíti, hogy a megismerés legszélső határáig elvezesse, amely a tudásvágyában kitartó olvasót végül intellektuális kincssel ajándékozza meg. A csiszolt hegyikristály nagyító illetve kicsinyítő tulajdonságát kihasználva próbálja a láthatatlant láttatni, Istent az intellektus segítségével megközelíteni. Bővebben: Veres: A lélek szemüvege. [lásd 421. lábjegyzet], 483.

⁴²⁴ Neval Comenius prédikációs technikájáról, íráshasználatáról alapvető kijelentéseket megfogalmazó gazdag forrástanyagot felvonultató munkájában bizonyítja ezt. Itt lásd: Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 245.

⁴²⁵ Az applicatio és a praxis pietatis hangsúlyozása alapján Neval összeköti ezt a gyakorlatiasságot a pietizmusnak az egyes ember üdvözülésre irányulásával. Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 252-255.

⁴²⁶ „Quia applicatio est anima concionis” Comeniust idézi Neval: *Die Macht Gottes*. [lásd 6. lábjegyzet], 244.

Ez azáltal nyer jelentőséget, hogy a Comenius által kiadott prófécia – miként egyéb művei is – rendszerint imával, fohással zárulnak. A korai újkori prédikációnak a kortárs próféciaakra való tartalmi és formai hatása egyértelműen igazolja a prófécia páli jelentésértékben való használatát, a két fogalom bizonyos megszorításokkal szinonim jelentését. Ez a közeli jelentésérték is hozzájárulhatott a prófécia szövegfajtájának korabeli érthetőségéhez és népszerűségéhez.

Comenius gyakorlatiassága egyben elkülöníti pánszófiáját az utópiák világától,⁴²⁷ mindamellett, hogy tagadhatatlan Campanella és főleg Johann Valentin Andreae rá gyakorolt hatása.⁴²⁸ Az utópia a társadalom paradigmája, nem jövőbeni állapotának a megjövendölése.⁴²⁹ Vondung azt bizonyítja, Alfred Doren 1927-es munkájára hivatkozva, hogy az utópia és a millenarizmus párhuzamos fogalmakként futottak a reneszánsz óta, melyek néha keresztezték egymást.⁴³⁰ Egy ilyen közelítésre példa Samuel Hartlib és

⁴²⁷ Az utópia kifejezést Thomas More azonos című munkája alapján irodalmi műfaj megnevezéseként használjuk. Ebben a főhős egy távoli országba érkezik, rendszerint egy szigetre, ahol egy, a korban megszokottól eltérő, morálisan és szociálisan ideális társadalmi berendezkedést talál. Ez a különbségtétel érvényes még akkor is, ha Comenius a *Clamores Eliae Panorthosiáról* szóló egyik töredékében annak summáját a következő művekben látta: *čehož summa in Republica Christiana Joh. Val. Andreae, Atlantide Verulamii, Civitate solis Campanellae, Utopia Mori – Ergo to přechísti*” v.ö.: *Clamores Eliae*, 176. 111d

⁴²⁸ Már a Labyrint alapvető elemeket kölcsönöz Andreae írásaiból. Az Utopia nevű, kitalált nyomdahelyen 1618-ban megjelent Peregrini in Patria errores című munka parafrázisa az első fejezet, a Mythologia Christianából a vándor filozófusoknál tett látogatását veszi át, míg a rőzsekeresztesekről szóló részhez a Fama fraternitatis rosae crucist használta. Comenius a fejezet alcímében az 1612-es latin és német kiadást adja meg forrásként: „Fama Fraternitatis, anno 1612 latine et germanice edita” v.ö.: *Útvesztő*, 77., ami azért figyelemre méltó, mert Comenius, jöllehet a Labyrintot bujdosása alatt írja, szó szerint idéz a Fama fraternitatisből. Ráadásul 1614 előtti kiadásról a szakirodalom nem tud, főleg nem latin nyelven. Ezért feltételezhető, hogy Comenius kéziratból dolgozott, esetleg téved a dátumot illetően. V.ö.: Donald R. Dickson: *The Tessera of Antilia. Utopian Brotherhoods and Secret Societies in the Early Seventeenth Century*. London, 1998. 161.; Frances Yates: *The Rosicrucian Enlightenment*. London, 2001.² 210. Folytatva a kölcsönzések sorát, A Szív paradicsoma részhez a Civis Christianusból merített. Comenius könyvtára leégése után 1656. szeptember 1-jén Magnus Hesenthalernek írt levelében sorolja fel mindazokat a műveket, melyek pánszófiájának kialakulásában hatottak rá „inde enim fere mihi primordia pansophicarum cogitationum hausta erant”, és amelyeket ismét szeretne beszerezni: Turbo, Peregrini in Patria errores, Civis Christianus, Christianopolis, Mythologiae Christianae, Turris Babel, Incendium Waihengense, Menippus. In: Kvačala [lásd 278. lábjegyzet], I, 324-325. Andreae az 1630-as évek végére elhatárolódik Comenius pánszófiájától, mivel az intellektus önzését látta abban, hogy össze próbálta egyeztetni a teológiát a filozófiával. Később megenyhül a kapcsolat köztük. Andreae hatásáról bővebben lásd: Martin Brecht: „Er hat uns die Fackel übergeben” Die Bedeutung Johann Valentin Andreaes für Johann Amos Comenius. In: *Das Erbe des Christian Rosenkreutz. Vorträge gehalten anlässlich des Amsterdamer Symposiums 18-20. November 1986*. Johann Valentin Andreae (1586-1986 und die Manifeste der Rosenkreutzerbruderschaft 1614-1616. Amsterdam, 1988. 28-47.

⁴²⁹ Csak az 1770-ben megjelenő Louis-Sébastien Mercier *L’an deux mille quatre cent quarante: Rêve s’il en fut jamais utópiájával* lett a tökéletesség egy jövőbeli társadalomba vetítve. Klaus Vondung: *The Apocalypse in Germany*. Columbia, 2000. 31. Az *Is the New Jerusalem a Utopia?* című fejezetben kifejti a történészek, teológusok, filozófusok és politikusok által használt chiliazmus fogalom eltéréseit és kapcsolatát az eszkatológiával, apokaliptikával, messianizmussal, szociális forradalmakkal. u.o. 19-35.

⁴³⁰ Doren: *Wunschzeiten und Wunschräume*. 126. 152. Mint például a táboríták esetében, ahol egyszerre beszélhetünk a társadalomból való kivonulásról és a végidők várásáról. V.ö.: u.o. 148.

Comenius együttműködése, mely a politikai események miatt végül félbe maradt.

Valószínűleg nem véletlen, hogy Comenius pánszófiájának gyakorlatiassága azzal a szintén 1641-ben elkészült munkával rokonítható, mely *Macaria* címen jelent meg a Comeniust vendégül látó Hartlib kiadásában.⁴³¹ Hartlib már 1636 óta invitálta Comeniust Angliába,⁴³² végül 1641-ben kerül sor rá, hogy a Collegium lucis megvalósításán együtt dolgozzanak. Hartlib, aki Comenius öt pánszófiái munkáját ekkorra már lefordította,⁴³³ kapcsolatait arra használta, hogy Comenius pánszófiája alapján az angol oktatást megreformálja, és a reformációt terjessze.⁴³⁴ Azonban míg a *Macaria* kapcsán Hartlib azért levelezik, hogy konkrét helyet keressen a megalapítandó új közösségének,⁴³⁵ addig Comeniusnál a kivonulás – már az 1623-as *Labyrinth*ben – szimbolikusan jelenik meg és vallásos jelleget kap. A történetet elmesélő poutník, azaz vándor valójában zarándok, aki a világ hívságaiból kiábrándulva szíve hajlékába tér meg, az Isten fogadja családtagjává, azaz Isten szentjeinek láthatatlan egyházához csatlakozik. Comenius sajátsága, hogy ez a megtérés nem a világtól való elvonulást vonja maga után, hanem épp a világ felé való fordulást, a világ végső és teljes megreformálását.⁴³⁶

⁴³¹ Gabriel Plattes: *A Description of the Famous Kingdom of Macaria*. London, 1641. Az 50 oldalnyi munka Morus Utópiájának, Bacon Új Atlantiszának és Andreae Christianopolisának mintájára készült – Morusnál fordul elő a *Macaria* kifejezés –, de jóval gyakorlatiasabb megfontolásokat tartalmaz, mind gazdasági szempontból, mind az aktuálpolitikai vonatkozásait tekintve. A királyság leírását a műfaj hagyományai szerint egy vándor és egy tudós beszélgetéséből ismeri meg az olvasó. Dickson: *The Tessera of Antilia*. [lásd 428. lábjegyzet], 168-169. Dickson amellet érvel, hogy a kora újkorban virágzó tanult társaságok listájára úgymint Fruchtbringende Gesellschaft, Deutschgesinnte- vagy Rosen-Genossenschaft, Pegnesischer Blumenorden, továbbá a titkos tudományos társaságok és a rózsakeresztes testvériség mellé fel kell venni a protestáns utópikus testvériségeket is.

⁴³² De már 1632-től, Comenius *Janua linguarum reserata* című többnyelvű tankönyvének megjelenése után felveszi vele a kapcsolatot. Dickson: *The Tessera of Antilia*, [lásd 428. lábjegyzet], 159.

⁴³³ *Conatuum Comenianorum praeludia ex bibliotheca S. H. Oxoniae*, 1637. és *Pansophiae prodromus*. Londini, 1639., mely négy különböző traktátusból áll: 1. *Operis Pansophici Prodromus* (az 1637-es *Conatuum Comeniorum praeludia* reprint kiadása); 2. *Didactica dissertatio, de Latini Sermonis studio, per Vestibulum, Ianuam, Palaticum et Thesaurus Latinitatis, quadripartio gradu plene absolvendo, etc.*; 3. *Conatuum pansophicorum dilucidatio*; 4. *Didacticae magnae titulus*. V.ö.: Jeroen van de Ven and Erik-Jan Bos: *Se nihil daturum – Descartes's unpublished judgement of Comenius's Pansophiae Prodromus* (1639). In: *British Journal for the History of Philosophy* 12(3) 2004: 369-386. itt: 378.

⁴³⁴ Johann Abraham Pöhmer 1636-ban Nürnbergből Hartlibnak írt levelében Comeniust Isten eszközének nevezi – mely igen közel állhatott Comenius saját magáról alkotott elképzeléséhez is. V.ö.: Kvačala [lásd 278. lábjegyzet], I. 58-61. A témáról részletesen lásd: Mark Greengrass: *Samuel Hartlib and Universal Reformation: Studies in Intellectual Communication*. Cambridge, 1994. továbbá: George Henry Turnbull: *Hartlib, Dury and Comenius*. London, 1968.²

⁴³⁵ Lásd Hartlib 1660. október 15-én kelt levelét John Worthingtonnak, melyben Köln környékét jelöli meg, továbbá a Bermuda-szigeteket említi, majd a következő évben John Winthroppal, Connecticut kormányzójával kezd levelezni ez ügyben. Idézi: Charles Webster: *Samuel Hartlib and the Advancement of Learning*. Cambridge, 1970. 12. 71.

⁴³⁶ „Bisher war keine Reformation vollkommen, so wie sie Gott fordert (Jes 1,16f.). Wir wollten nur das Böse (Irrtümer und Aberglaube) beseitigen, nie zugleich das Gute erlernen. Nach Jeremias (1,10) befahl Gott, nicht nur zu zerstören und zu verderben, sondern auch zu pflanzen und zu bauen.” Dank den

Comenius egyházfelfogásában a cseh testvérek szemlélete tükröződik, akik az egyházat a zárandokok közösségeként (*communio viatorum*) határozták meg. Ez nemcsak az evilági létezés viszonylagosságát foglalja magában, hanem az abba vetett hitet is, hogy ők azok a kiválasztott igazak, akik Krisztussal fognak uralkodni majd második eljövetelekor.⁴³⁷ Ezt egészíti ki, hogy Comenius a *Clamores Eliae* feltehetően 1665-ös, február 19-én datált töredékében a cseh testvéreket a *Fraternitas roseae crucis* előzményeként határozza meg és első beteljesítőinek tekinti, melyben a maga részét a Collegium lucis megalapításával vette ki, hogy elősegítse egy új, egyetemes, filadelfiai egyház létrejöttét, mely bevilágítja az egész világot.⁴³⁸

Comenius angliai tartózkodásával egybeesik, hogy herborni tanára, Johann Heinrich Alsted *Diatrobe de mille annis apocalypticis* című munkájának a tézisei angol nyelven jelennek meg, majd a rákövetkező évben, 1643-ban a mű teljes fordítása is.⁴³⁹ Alsted chiliazmusa mellett enciklopédikus szemléletével is hatott Comenius pánszófiájára, amiben Isten könyveinek: a természetnek, az Írásnak és az emberi

bisherigen Reformation wurde zwar die Oberherrschaft des Papstes beseitigt, die Herrschaft Christi aber wurde nicht errichtet, „Alle Verbesserungen der Kirche wurden bisher zum Teil eingeleitet (durch Wyclif, Hus, Luther, Zwingli, Calvin, Menno, Sozzini, ja einige Male auch durch den Papst), aber die waren wie der erste Akt der Blindenheilung durch Christus (Mk 8,22f.). Nun ist eine vollkommene und universale Reformation erforderlich, die der zweiten Handlung Christi entspricht, durch die dem Blinden eine so scharfe Sehkraft zurückgegeben wurde, dass er alles aufs Vollkommenste erblicken konnte (Mk 8,24f.). Oder sie sollte einer vollkommenen Reformation zumindest ähnlich sein, so wie die philadelphische Kirche, die der ganzen Welt Licht, Frieden und Heil bietet, die den Schlüssel Davids besitzt und die Türe geöffnet hat, um den Völkern Eintritt zu gewähren, damit sie in ihr versammelten Völker sich als gemeinsames Geschlecht Gottes und wie Brüder und Söhne Gottes erkennen und Psalm 133 singen. Dann wird sich jener Vers des Liedes der Lieder (Hohld 6,8) als wahr erweisen: eine ist meine Taube –“ V.ö.: Panorthosia XXIII, 2f. (Consultatio Catholica II, 559f.) idézi Neval: Die Macht Gottes. [lásd 6. lábjegyzet], 15-16. Fausto Sozzini vagy akár Menno Simons említése meglepő Comenius részéről, mivel éveken át írt vitairatokat a szociniánusok ellen. Lásd a 278. lábjegyzet. Ezt a pozitív ítéletet megismétli még Comenius a *Clamores Eliae* 1668 körüli töredékében. 178, 113c.

⁴³⁷ Nem véletlen idézi a latin nyelvű *Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae* kiadói előszava John Fox Mártírológiáját, felvéve ezzel a gesztussal gyakorlatilag az egész cseh testvérek egyházát közéjük. John Fox, *Book of Martyrs and the Elect Nation*, az először 1563-ban Londonban megjelent mű a keresztény vértanúkat gyűjti egybe, kiemelve az I. Mária uralkodása alatt üldözött és kivégzett protestánsokat, ezért elsősorban a puritánusok körében vált népszerűvé; a Biblia mellett ezt a könyvet forgatták a legtöbbször.

⁴³⁸ „Dá-li milý Bůh, aby se to veliké světu světlo u nás zánítlo a odtud vyšlo (koncentrujíc se nejprv dobře per Collegium lucis) ad fundandam ecclesiam novam vere catholicam philadelphicam – nebylo-liž by to ludus sapientiae Dei, cujus praeludium ante semiseculum Fraternitas roseae crucis? (NNNB.) Jejíž první splnění bylo v Jednotě bratří českých, quam Deus per crucem ad lucem exercuit.” *Clamores Eliae*. 37-38.

⁴³⁹ J. H. Alsted: *The Worlds Proceeding Woes and Succeeding Joyes*. London, 1642.; *The Beloved City: Or the Saints' Reign on Earth a Thousand Years*. London, 1643. Uwe Voigt, a *Via Lucis*hoz fűzött megjegyzésében utal Alstednél többek közt az *Encyclopaediában* T.I, p. 46a, fejtegett hetedik bolygó forradalmáról, mely a világ hatodik ezer évében fog bekövetkezni, és amely időt 1604-1542 közé teszi. Voigt megjegyzi, ez a számítás is szerepet játszott az 1640-es évek elején a Hartlib-kör várakozásaihoz, ahogy a *Via lucis* megírásához. V.ö.: *Via lucis*. [lásd 382. lábjegyzet], 237.

értelemnek a kivonatát szándékozta adni, hogy bevezesse az embert Isten bölcsességébe, és így Krisztus tökéletességére jusson.⁴⁴⁰

A teremtet dolgok ily módon való rendszerezése és homogenitásának feltételezése visszanyúlik a rávista hagyományra, melyet Alsted a metafizika irányában meghalad, és aminél Raimundus Sabunde theologia naturalisára támaszkodik. Ez a módszer egyben lehetővé tette, hogy a kinyilatkoztatásnak nagyobb szerep jusson, ami utat nyitott a chiliazmus legitimálásához.⁴⁴¹ Alsted emellett azonban asztrológiai kalkulációkat is végez, melynek eredményeként 1694-re jövendölte meg a boldog ezer év beköszöntét.⁴⁴²

5. Az 1650-1660-as évekbeli Magyar királyságra és Erdélyre alkalmazott prófécia

Comenius magyarországi tartózkodásával, annak politikai és pedagógiai vonatkozásával számos történész munkája foglalkozott már eddig, a teljesség igénye nélkül, főként Péter Katalin, Nagy László és Németh S. Katalin írásai.⁴⁴³ Újabban, a dolgozat témáját is érintően Kármán Gábor disszertációja jelent meg.⁴⁴⁴ Ezért, továbbá jelen munka témájának iránya és a dolgozat kereteinek megtartása miatt arra vállalkozom, hogy az ismert magyar vonatkozású forrásokat Comenius próféciainak és profetikus tevékenységének szemszögéből értelmezzem. Bár Comeniusnak nincsenek saját látomásai, a próféciaikat kiadó és terjesztő tevékenysége, a világ egyetemes

⁴⁴⁰ Dilucidacio. I,6 (DJAK 15/II, 59.) idézi Neval: Comenius' Pansophie. Die Dreifache Offenbarung Gottes in Schrift, Natur und Vernunft. Unvollendete Habilitationsschrift. Zürich, 2007. 208. 211., a páli levélre hivatkozva: „Tudniillik ama titkot, mely el vala rejtve ősidők óta és nemzetségek óta, most pedig megjelentetett az Ő szenteinek. A kikkel az Isten meg akarta ismertetni azt, hogy milyen nagy a pogányok között eme titok dicsőségének gazdagsága, azaz tudniillik, hogy a Krisztus ti köztetek van, a dicsőségének ama reménysége: A kit mi prédikálunk, intvén minden embert, és tanítván minden embert minden bölcsességgel, hogy minden embert tökéletesnek állassunk elő a Krisztus Jézusban.” Kol 1,26-28

⁴⁴¹ Schmidt-Biggemann: Apokalyptische Universalwissenschaft. [lásd 127. lábjegyzet], 53-56.

⁴⁴² Az 1624-es Herbornban kiadott a Thesaurus Chronologiae a Jelenések könyvének látomásait értelmezi kora eseményeire. Ebben az 1359-től kezdődően egészen 1694-ig tartó időszakot a hetedik harsona idejének felelteti meg.

⁴⁴³ R. Várkonyi Ágnes: Comenius és a vesztfáliai béke Európája, és Köpeczi Béla: Comenius és a magyar művelődés. In: Comenius és a Magyar művelődés. Szerk.: Földy Ferenc, Csorba Csaba, Kődöböcz József. Bibliotheca Comeniana V. Sárospatak, 1994. 16-26., 12-16. Kovács Endre: Comenius Magyarországon. Budapest, 1962. Nagy Levente: Zrínyi és Erdély: a költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. Budapest, 2003. Péter Katalin: Comenius magyarországi elképzeléseiről. A Sermo secretus és a Gentis felicitas című tanulmányában a Sermo secretus és a Via lucis közt von párhuzamot. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tom. XXI. Szeged, 1985. 63-72. Németh S. Katalin: Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg. ItK 1997. 1-15.

⁴⁴⁴ Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Budapest, 2011.

megreformálásán való fáradhatatlan munkálkodása, azaz az utolsó ítélet előtt várható boldog ezer év előmozdításáért tett vállalkozásai a prófétákkal megegyező, az isteni kinyilatkoztatást közvetítő szerepben tüntetik föl.

Comenius Sárospatakra jövetelét a külföldi és a magyar szakirodalom is Rákóczi Zsigmond és Lorántffy Zsuzsanna kérésével és meghívásával magyarázza. Milada Blekastad monográfiájában azonban mind Comenius személyes indítékainak, mind a fejedelmi család ambícióinak egyformán szerepet szán, emellett a Comeniusszal jó viszonyt ápoló, hasonló pánszofikus tervekkel rendelkező gyulafehérvári tanár, Johann Heinrich Bisterfeld Comenius érdekében végzett propagandamunkáját emeli ki.⁴⁴⁵

Erre az egyik bizonyíték Bisterfeld 1649-ben kelt levele Rákóczi Zsigmondhoz,⁴⁴⁶ amelyben a sárospataki iskola megreformálásának elméleti háttéréről gondolkodik. Bisterfeld a fejedelemnek olvasásra Bacon: *De dignitate et augmentis scientiarum*, Campanella: *Arbores metaphysicas* és Comenius munkáit ajánlja,⁴⁴⁷ amelyek közül sokat hasznosnak és szépnek ítél. Ugyanakkor csodálkozásának ad hangot, mivel Comenius *Encyclopaediájában*⁴⁴⁸ a platóni ideatan kritikájáról olvas, melyben úgymond kifordítja a valóságot, a megismerés helyes elvét, vagyis vitatja, hogy az érzékelés számára hozzáférhető dolgok képeznék a megismerés kizárólagos alapját. Ez a felfogás azonban Comenius számára alkalmas a próféciák alapját képező kinyilatkoztatás megismerésben betöltött szerepének a hangsúlyozására.⁴⁴⁹ A levél mindenestre nem tartalmaz olyan részt, mely közvetlenül rá kívánná beszélni Rákóczit Comenius meghívására.

A meghívás másik bizonyítékeként Comenius saját vallomását, az 1657-ben

⁴⁴⁵ Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 470.

⁴⁴⁶ J. H. Bisterfeld Rákóczi Zsigmondnak 1649. december 19. in: Történelmi Tár 1888. 108-109., Kvačala: Korrespondence, [lásd 278. lábjegyzet], II., LV. 103. csak kivonat

⁴⁴⁷ Rákóczi Zsigmond könyvtárában ezek az említett művek nem találhatók. Bacontól: Campanellától: Bisterfeld és Zsigmond kapcsolatáról részletesen lásd: Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld (1605-1655) bibliográfiája. Budapest, 2003. 105.

⁴⁴⁸ Feltehetően Bisterfeld itt Comenius 1652-ben megjelenő, 600 oldalas *Eruditionis scholasticájára* gondol.

⁴⁴⁹ „A Biblia szövegével való visszaélésből a spiritualisták azt az igen fontos következtetést vonták le, hogy minden többértelmű, semmi sem foglalja magába a teljes igazságot, de semmi sem teljesen hamis. [...] a valódi értelem birtokába csak akkor kerülhetünk, ha megpróbálunk elhatolni a dolog lelkéig, oda, ahol megragadhatjuk teremtőjének szellemét, a belső igét. Franck spiritualista hermeneutikájának kulcsfogalma tehát a lélek, ellentétben a tudományos hermeneutikával, amely leragad a betűnél, a külsődleges látszattal.” Lásd: Séguenny [lásd 249. lábjegyzet], 127. Ehhez képest Comenius és a cseh testvérek „relativizmusa” az essentiáliák, ministeriáliák, accidentiáliák felosztásából származik, mégis erős rokonságot mutat eredményét tekintve Franck spiritualizmusával, különös tekintettel a Lélek megismerésben betöltött szerepére.

Amszterdamban megjelent *De vocatione in Hungariam brevis narratiunculát*⁴⁵⁰ szokás idézni, amely szöveget Comenius Rákóczi Zsigmondnak ajánlotta. Bár, rá jellemző módon, a megfogalmazásban a külső körülmények nagyobb hangsúlyt kapnak, a szöveg jelzi: hívei érdeke mellett saját, önálló döntése alapján utazott Sárospatakra.

A *Sermo secretus*ban véletlenről és a Gondviselés végzéséről beszél, amikor pataki tartózkodását indokolja.⁴⁵¹ A *Lux e tenebris*ben (1665) sokkal direkter fogalmaz: „cum anno mihi in hungariam delato”⁴⁵², ahol a szenvedő jelentéstartalmú ige azt sugallja, nem saját elhatározásából jött. A külső hatás alatt az 1650 márciusában Lesznón tartott szinódus döntését kell érteni, mely az előjárók közül Comeniust küldi, látogassa meg a Magyar Királyság területén szétszórta élő közösségeket,⁴⁵³ hogy megkérdezze véleményüket. A vesztfáliai béke után kialakult helyzetet⁴⁵⁴ értékelő szinódus ekkor döntött arról, hogy nem csatlakoznak más protestáns felekezethez, de nem oszlatják fel önálló egyházukat sem, nem mondanak le lelkészeikről.

5.1. Titkos előkészületek: a *Sermo secretus* és a *Gentis felicitas*

Comenius 1650 májusában érkezik Patakra, és Rákóczi Zsigmond esküvőjére 1551. június 26-án kerül sor. A *Sermo secretus* tehát körülbelül 1551. elején írhatta Comenius, hiszen az esküvő előkészületeire, a meghívottak már ismert személyére utal benne többször.

⁴⁵⁰ „Rebus in Didactico studio hucusque deductis quiescere, parergisque istis Vale dicto ad magis seria redire, statueram: cum ecce ex Hungaria, tam a Theologis, quam a Celsissimo DD. Sigismundo Racoci (sou & Serenissimae Matris, Transylvaniae Principis, Viduae, nomine scriptae) literae! quibus ad colloquium, & communicanda de Scholarum Reformatione consilia, amanter evocabar. **Abii, meis consentientibus, imo mandantibus, & me mittentibus:** eo inprimis, quod cum tot coexules nostri, Moravi, per Serenissimae Principis Oppida dispersi, benigna gratiole Cels. suae protogerentur umbra, indignum videbatur non iterum gratitudinem contestari, si quibus daretur modis. Veni igitur Patakum Mense Majo, Anni 1650, indeque cum suis Celsitudinibus Tokajum.” ODO Tom II., Pars III. 3. [kiemelés V. M.J.]

⁴⁵¹ Johann Amos Comenius: Nátán bizalmas beszéde Dávidhoz. In: Kovács Endre: Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Budapest, 1962. 206-224. itt: 208. [A továbbiakban az eredeti latin címével, *Sermo secretus* hivatkozok rá.]

⁴⁵² *Lux in Tenebris*, Praefatio 2Cr

⁴⁵³ „Magyar Országban is Méltóságos Fejedelem Rákóczy György szívét Isten hozzájok hajtotta, hogy Morvához közel lévő Tartományait, Prichovot és Ledniztét menedék helyekké tegye a' számkivetett Morvaiaknak, hová Tseh országból is némellyek által mentenek, mint meg Gróf Turzó, Gróf Illyésháziak, Nádasdiak, Révaiak Dominiumában, Nyárinak, Vizkeletinek és más sokaknak Jóságaikba mentenek.” Comenius: Rövid históriája. [lásd 12. lábjegyzet], 130b-131a

⁴⁵⁴ Az 1648-as vesztfáliai békekötésből kimaradnak a száműzött cseh protestánsok – Comenius minden diplomáciai igyekezete ellenére –, ezzel a cseh testvérek illegalitása végleg megpecsételődött, és a száműzöttek hazatérésre vonatkozó utolsó reményei is szertefoszlottak. Comenius csalódott és kiábrándult levelét a svéd kancellárhoz, Axel Oxenstiernához számos tanulmány idézi. pl. Miloš V. Kratochvil: Comenius élete. Ford.: Cséfalvay Eszter. Budapest, Bratislava, 1979. 148-149.

Téves azonban az a feltételezés, hogy a munka nászajándék lenne, vagy a menyegzőn hangzott volna el, mivel Comenius mindjárt az elején tisztázza, írásban biztosabban tudja kifejezni gondolatait, és mert így visszakereshető később a szöveg. Ennek ellenére Comenius fontosnak tartja, hogy a szöveget „sermo”-nak, azaz beszédnek, beszédmódnak nevezze, és Nátán próféta és Dávid szerepét ossza magára és Zsigmondra. Mindez nem is annyira saját maga igazolása, hiszen lelkészként már Isten szavának közvetítője,⁴⁵⁵ hanem sokkal inkább a Zsigmond megnyeréséhez szükséges retorika. Zsigmondot nem kisebb szerepre látja kijelölve, mint aki „Victoria oris Dei”⁴⁵⁶, azaz győzelemre viszi azt, amit Isten mondott, mindezt ismételten a névadásból levezetve (Sieg-mund). Az ehhez idézett Jelenések könyve 19,15 alapján az isteni szó éles vasfegyver, kard, mely a pogányokat fogja megverni.

A *Sermo secretus* Comenius által bővebben nem kifejtett okok miatt marad titkos, jöllehet a szöveg elején jelzi, hogy írásának oka egyáltalán nem személyes jellegű. Összehasonlításként: Kotternek is a Spiritus felszólítására épp a legfontosabb üzenetről kellett hallgatnia, amíg azt a királynak személyesen át nem adta. Comenius isteni küldetésének tudatában hangsúlyozza saját közvetítő szerepét, mely végül átadja helyét Isten Zsigmond szívéhez intézett néma beszédének.⁴⁵⁷ Tehát Isten választja ki Zsigmondot (von Gott erweckt), és a lélek kényszerének engedelmeskedik, melyet nem lehet kioltani (I.Thess 5,19).

Zsigmond apokaliptikus feladata az európai protestáns szövetség létrehozása, mely a törökök megtérítésével és a pápa bukásával készíti elő Krisztus uralmát.⁴⁵⁸ A

⁴⁵⁵ Nátán próféta szerepében tehát már kétszeresen is: „elfogadta tanácsait[Nátánét] is, amelyek részint emberi bölcsességből és jámbor szándékból származnak, részint Isten szája bízta azokat rá.” *Sermo secretus* [lásd 451. lábjegyzet], 206. Az idézet mögött álló gondolat rokonságot mutat Kotter próféciájában, saját háborús korára értendő kétféle tanáccsal, mely egyrészt emberi, másrészt isteni.

⁴⁵⁶ *Sermo secretus*. [lásd 451. lábjegyzet], 219: „Ha a hősök szokása szerint még nem választottál Magadnak jeligét, azt tanácsolom [...] Ha a nevedre (S. R. De F.) akarnál célozni, ezt használhatnád: 'A dolgok sikerét a végzet intézi' (Successus rerum disponunt fata). Ha pedig keresztnevedre (ami német szó, Sieg győzelmet, Mund száját jelent) akarod vonatkoztatni, miért ne lehetne: Isten szavának győzelme? (Victoria oris Dei)? Ugyanis Krisztus szavának kardjától kell (és pedig hamarosan) az ellenség utolsó maradványainak is elpusztulniuk.” Az utolsó mondathoz tartozó igehely „(Offb. Joh. XIX, 15)” hiányzik a magyar fordításból a Herbert Schönebaum által 1924-ben készült német fordítással összevetve. J. A. Comenius: *Schriften zur Reform in Wissenschaft Religion und Politik*. Leipzig, 1924. 147-226.

⁴⁵⁷ „Magántermészetű beszédem azonban éppen nem magánügy, mert én magam, a beszélő sem vagyok magánszemély, és annak is, akihez beszélek, az Isten ügyeit kell intéznie. [...] Ez az én néma hangom egyelőre egyedül a Te szívedhez fog szólni.” *Sermo secretus*. [lásd 451. lábjegyzet], 207. A magyar fordítás itt rövidebb a németnél, ami a következőképp fogalmaz: „Der Anlaß meines privaten Zuspruches ist kein privater, weil ich als Sprecher selbst kein Privatmann bin, auch nicht jener, dessen Schuld, wie ich sage, darin besteht, daß er nicht im Stande ist, Gottes Sache zu führen. [...] Einstweilen wird diese Stimme stumm zu Deinem Herzen allein sprechen.” Schönebaum, 148.

⁴⁵⁸ A törökök megtérítésének gondolata már korán összekapcsolódott az egyetemes béke és az eszkatológia gondolatával: Podjebrád György huszita király törekvései közé tartozott egy „Charta

szövetség munkáját a collegium lucis segíti, amelynek tagjai közül néhányan már a menyegzőre is hivatalosak. Ehhez mérten a házasságkötés is apokaliptikus értelmezést nyer, ahol az emberi örömök közé isteni is vegyül, mivel azt a báránynak az igaz egyházzal a földön kötött házasságához hasonlítja.⁴⁵⁹

Comenius a második, még titkosabb beszélgetésben (*Sermo secretior secundus*) fejti ki részletesen a Collegium lucis lényegét.⁴⁶⁰ A könyvek és iskolák mellett szükség van a pánszófia fényének hordozóira, ezt a szerepet szánja Zsigmondnak azokkal együtt, akik majd a Collegiumot alkotják. Comenius nem nevez meg senkit, de nyilvánvaló a szövegből, hogy konkrét lista van a fejében, akiket majd alkalmas időben, és személyesen közül.

A *Sermo secretus* szövege – hasonlóan a Comenius gondozásában megjelent próféciákéhoz – felszólító módú, mely intést és állhatatosságra való felhívást jelent. Chiliaszta reményei csúcspontjaként Comenius is leírja azt a képet, mely Kotternél az utolsó, 38. látomást illusztráló metszeten látható, és amely az utolsó ítéletet ábrázolja, amikor az Úr hegyéhez zarándokol majd minden nép. A beszéd zárásaként Comenius két gesztussal foglalja össze Zsigmond tennivalóit a pánszofikus iskola megnyitása és a Collegium lucis létrehozása mellett: nyújtsa ki kezét keletre, és ne hallgasson el semmit a nyugat elől.

A *Sermo secretus* további sajátága, hogy két, egyébként Comeniusnál alig előforduló szerzőre hivatkozik nyíltan, az egyik Philipp Duplessis-Mornay, akit azért idéz, mert Anglia királyát akarta felbuzdítani, hogy döntse meg Róma hatalmát.⁴⁶¹ A

všeobecne mirové organisace” címen 1462-1464 körül megfogalmazott oklevél, egy, az egész földre kiterjedő, békét szorgalmazó testületről. V.ö.: Rudolf Urbánek: Husitský král. Praga, 1926. Idézi: Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 52. Miként Comenius is egy olyan időszakban nő fel, amikor a cseh protestánsok vezető személyiségei, Vaclav Budovec vezetésével, európai tudósokkal és diplomatakkal működnek együtt a szövetség előmozdítása érdekében. Arról, hogy ez a szövetségkeresés a török porta részéről elsősorban a protestáns, kálvini felekezetű fejedelemségek irányában történt lásd: M. E. H. N. Mout: Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert. In: PuN 14. 72-84.

⁴⁵⁹ „előmozdítva mindazt, ami a Bárány lakodalmának, nemsokkal a parázna nőé után (ki Kirsztus mátkájánka hazudta magát) az egész világon való dicsőítését célozza (Apoc. 19, 2. 7.)” *Sermo secretus*. [lásd 451. lábjegyzet], 219. Szintén tévedhet a magyar fordítás, mert a babiloni parázna nem köt házasságot, hanem elbukik és ezt követi Krisztus földi, evilági menyegzője, melynek előkészületei már zajlanak: „Es wird alles vorbereitet, was zur Hochzeitsfeier des Lammes auf Erde gehört, die bald nach dem Fall der Hure (die sich für die Braut Christi ausgab) kommt (Offb. Joh. XIX, 2.7).” Schönebaum, 162. Rákóczi Zsigmond házasságát V. Frigyes lányával, pfälzi Henriettával hasonló protestáns politikai érdekek figyelme kísérte, miként ez történt V. Frigyes és Stuart Erzsébet 1613-ban, és Bethlen Gábor és Brandenburg Katalin 1626-ban kötött házasságakor.

⁴⁶⁰ Péter Katalin: Comenius magyarországi elképzeléseiről. [lásd 443. lábjegyzet] 63.

⁴⁶¹ A *Sermo secretus* fordítója, Herbert Schönebaum, arra hívja fel a figyelmet, hogy Duplessis-Mornay és Comenius kapcsolatát a kutatás eddig hanyagolta. *Sermo secretus*. [lásd 451. lábjegyzet], Anmerkungen. 222. Comeniusnak ismernie kellett Duplessis-Mornay munkáit, elsősorban a *Traité de la vérité de la religion chrétienne contre les Athées, Epicuriens, Payens et Juifs*, Anvers 1581. címűre

másik Johann Seyffert, akinek *Secta Heroica beatrix reformatrix eademque Iesuitiperda* című munkáját Comenius a Collegium lucis előfutáraként határozza meg. A szerzőt és munkáját Donald R. Dickson utópikus testvériségekről és titkos társaságokról szóló monográfiájában a német vonatkozásúak között elsőként említi, mely a „Societas Jesu” módszereit felhasználva harcolna ellenük.⁴⁶² Ehhez alapítana meg egy bölcséből álló collegiumot vagy fraternitást, mely a jezsuiták hatalmának ellensúlyozása mellett az erkölcsök megjobbításán, az oktatás megújításán és szociális reformokon munkálkodna.

Bár Dickson a szerző és művének ismeretlenségéből azt a következtetést vonta le, hogy tervei bizonyosan nem valósultak meg, Comenius több mint harminc évvel későbbi idézete másról tanúskodik. A Seyffert és Comenius elképzelései közti párhuzam számos további kérdést vet fel, melyek tisztázása újabb kutatást kíván, egyelőre vázlatosan ismertetem azokat a gondolatokat, melyek Comeniusnál is megtalálhatók.

Seyffert a munkájának címdalát chiliaszta felütéssel kezdi, mivel a Jel 21,1-et idézi: „Vidi novum coelum & novam terram”. Filozófiája lényegét a dolgok helyes tudása mellett a helyes cselekedetben határozza meg.⁴⁶³ Előzményként említi Luther evangéliumfordítását, amit egy meggyújtott lámpa fényéhez hasonlít, melyet ő hozott a földre.⁴⁶⁴ A Secta Heroica feladata az antikrisztus legyőzése, mely lehetővé teszi Isten földi uralmának kezdetét. Seyffert kronológiai számítással is próbálkozik, ami Hus 1417-es megégetése, Luther 1517-es fellépése és a Secta Heroica megjelenésének

gondol, mely 1602-ben Herbornban is megjelenik latinul. Ruth Kohndorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik: Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554-1612)*. Tübingen, 2009. 113. című bibliográfiájában Duplessis-Mornay és Bongars 1602. május 17-i levelére támaszkodva megállapítja, hogy Bongars közvetített a bankár és a boroszlói kormányzó, ifj. Nicolaus Rhediger által alapított humanista kör tagjai és Duplessis-Mornay között, név szerint is megemlítve a kálvinista Jakob Monaut. (Monau epitháfiumát többek közt David Pareus írta. Comenius 1613. június 19.-től a heidelbergi egyetemen nála hallgat teológiát. Pareus 1614-ben jelenteti meg *Irenicum, sive de unione et synodo evangelicorum concilianda liber votivus paci ecclesiae, & desideriiis pacificorum dicatus* című írását, melyben egy Európa minden protestánsát egyesítő szinódust sürget.) Ennek a boroszlói tudós társaságnak volt tagja Dudith András is. Bongars kapcsolatban állt az idősebb Žerotín báróval, aki őt anyagilag támogatta, továbbá Bongars közvetített Duplessis-Mornay és a báró között is.

⁴⁶² Dickson: *The Tessera of Antilia*. [lásd 428. lábjegyzet], 89-90. Johann Seyffert személyével kapcsolatban nem talál Dickson egyértelmű forrást. A British Library rostocki származásának mondja, a leginkább rá illő életrajzot pedig egy 18. századi, ulmi helytörténeti munkából vette, de nem zárja ki az álnév használatát sem. A Secta Heroica Dickson által ismert 1619-ből való, helymegjelölés nélküli kiadása mellett a német katalógusok ismernek egy 1617-ben nyomtatottat is, szintén helymegjelölés nélkül: *Secta Heroica*. BSB München VD17 12:114783T

⁴⁶³ „vere scire, ac bene agere tota Philosophia est” *Secta Heroica*. [lásd 462. lábjegyzet], 28.

⁴⁶⁴ „Superiore saeculo, quo Lutherus Evangelii lampade terris reddita”. *Secta Heroica*. [lásd 462. lábjegyzet], 45.

dátuma közt von kapcsolatot.⁴⁶⁵ A könyvet záró versben megvallja a szentháromságot, az emberi nem boldogságát pedig az egyetemes reformáció megvalósulásában látja.

Zsigmond 1652-ben bekövetkezett halálával Comeniusnak a hősi szerephez új alany után kellett néznie. Már a *Sermo secretus* utal Zsigmondra vonatkozó kortárs próféciaakra, ahogy II. Rákóczi György személye szintén Drábik jövendöléseiben kerül középpontba. Comenius mégis érdekes módon már csak Patakról való távozása után, 1654-ben küldi el a fejedelemnek a *Gentis felicitas* kéziratát,⁴⁶⁶ ami végül Samuel Hartlib jóvoltából 1659-ben Amszterdamban a szerző nevének feltüntetése nélkül, már egy Európa vezetőinek szóló előszóval jelenik meg.

A *Gentis felicitas* tizennyolc pontban foglalja össze egy nép boldogságának feltételeit, majd ezeket a feltételeket vizsgálja meg a pataki tartózkodása alatt tapasztaltakkal kapcsolatban, végül javaslatokat ad, hogyan lehetne a vágyott boldog állapotot elérni. Bár Comenius mindvégig praktikus és realista marad, a boldogságot mégis alapvetően eszkatológiai értelemben használja, melynek eléréséhez diagnózist állít fel és gyógyulási folyamatról beszél a szöveget indító ember-nemzet analógia alapján.⁴⁶⁷

A tizennyolc pont – mely sajátos rangsort alkot – átfogja a népesség számától kezdve a szociális, egészségügyi, bel- és külügyi helyzeten át a földrajzi adottságokat, a

⁴⁶⁵ „Animadvertite inter cetera Centenarii ab Hussio 1417. Lutheroque 1517. recursu 1617.” Secta Heroica. [lásd 462. lábjegyzet], 50.

⁴⁶⁶ Johann Amos Comenius: A nemzet boldogsága. Tükörképben bemutatva azoknak, akik meg akarják tudni, boldogok-e, és miképpen lehetnek azzá. Rákóczi Györgynek, Erdély fenséges fejedelmének ajánlva. In: Kovács Endre: Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Budapest, 1962. 353-382. [A továbbiakban a latin címe, *Gentis felicitas* szerint hivatkozom rá.]

⁴⁶⁷ Comenius a *Via Lucis*-ban használja még központi jelleggel az orvosság metaforát vilájobbító szándékának kifejezésére. A német nyelv ugyanazt a „Heil” szót használja az üdvösség és a gyógyítás kifejezésére, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy klasszikusan a metafora Caspar Schwenckfeld: *Von der himmlischen Arznei* című, 1551-ben megjelent művével vált ismertté, melyben az egyes ember üdvét hozó orvosság Isten ígéje. Comenius a metaforát a nemzetek szintjén gondolja tovább, bár a mű zárásában II. Rákóczi Györgynek zsoltárverseket jelöl ki napi olvasásra. Comenius és Schwenckfeld kapcsolatára kevés adat található, illetve további kutatás tárgyát képezi. Mégis szembevetendő a fent idézett mű előszavából kiragadott részlet szóhasználatát és a Comeniusi terminológia hasonlósága: „Also sehen wir in den schriften der Propheten und Aposteln, wie es umb die gesunden, wölche dieser himmlische artzt in seiner Cura angenommen und heiler, so sie darin bestendig verharren, gethan sey, Und was die Christliche kirche sey, das solcher menschen finsternuß unnd tuncckelheit vertriben und sie in ihrem hertz götlich erleucht werden, Nicht das die volkomne gesundheit gantzlich alhie an uns verbracht werde, sonder wir empfaen nur der selben erstlinge, durch den gaist des glaubens, wandeln im willen des Herrn mit einem frölichen gottseligen gewissen, da wir nicht mehr nach dem flaische, sondern nach dem gaiste wandeln“ Schwenckfeld: *Vonn der himlischen Artznei des waren artztes, Christi, zur gesundtwerdung und zum ewigen heil des ellenden krancken verdorbenen menschen*. [Straßburg, 1551.], B3r VD16 S 5053

gazdasági helyzetet, az oktatást, egészen a vallás tisztaságáig.⁴⁶⁸ Az utolsó előtti pont a nép Istennel való kapcsolatát jelzi. Ebben a *Labyrintre* emlékeztető formában ír a kortárs csodajelek jelentőségéről:

„Az Isten jelenlétének rendkívüli jele, ha isten valamely népének, amely letért a helyes útról, és büntetést vont magára, rendkívüli figyelmeztetéssel jelét adja haragjának, ha tovább halad a rossz úton, vagy kegyelmének, ha elhagyja a rossz utat. Ilyesfélék azok a csodajelek, melyek az égen és a földön szoktak feltűnni, és az isteni ihlettől megszállott férfiak és nők, akik szokatlan és emberfeletti dolgokat beszélnek az Isten nevében, vagy az egyéb tekintetben rendkívüli adományokkal (akár ész, akár erő dolgában) felruházott férfiak, akik alkalmat szolgáltatnak, és ösztönöznek a megszokott rossz jóvátételére. Ezt a jótéteményt emeli ki az Isten, amikor így szól Izrael népéhez: „Én támasztottam fiaitok sorából prófétákat és ifjaitok közül nazareusokat“. (Ámosz, 2. 11.)”⁴⁶⁹

Comenius apokaliptikus szerepet szán II. Rákóczi Györgynek is, erre utal a számára választott jelmodat a 40. zsoltár 8-9 verse: „Ímé jövők; [...] hogy teljesítsem a te akarodat,[...] én Istenem”,⁴⁷⁰ ahol Isten akarata a török kiűzése és az ország felszabadítása, az igazság védelme és a rossz kiirtása a földről. Sőt őrá is alkalmazza Dávid szerepét, mégis a Collegium lucis gondolata explicit nem jelenik meg a szövegben, ahogy a pánszófia is csak egyes megjelenési fomájában található meg, mint például az ifjúság nevelésére létesítendő iskolák, könyvek és módszerek felsorolásában.⁴⁷¹ Hasonlóképp az oktatásbeli hiányosságok számbavételéhez a kritériumot, hogy az mindenki számára, mindenről és mindenféle módon történjen, a pánszófia alapgondolata adja.⁴⁷²

Az ország állapotának diagnózisa után elhangzik a Kotternál is nagy jelentőséget kapó intés: aki nem törődik Istennel és mindenkori jeleivel, azt Isten is megveti.⁴⁷³ A jelek figyelembe vételénél azonban arra int, hogy el kell választani az isteni bölcsességet az emberi okosságtól. Az igaz próféciák egy jobb irányba történő változást indítanak el az egyes népeknél, annak mintájára, ahogy az Istenhez hűtlen zsidó népből más népek

⁴⁶⁸ A vallás tisztaságának kritikájában Comenius a külsőségekkel szemben az élő hit gyakorlásának (praxis pietatis) hiányát rója föl. *Gentis felicitas*. [lásd 466. lábjegyzet], 187.

⁴⁶⁹ *Gentis felicitas* [lásd 466. lábjegyzet], 357. (A nazareus, nazír kifejezés az ószövetségben az Istennek szentelt, általa egy feladatra kiválasztott ember, pl. Sámson.)

⁴⁷⁰ „Válaszd jelszavadnak, és állandóan ismételd, amit Dávid mondott: „Istenem, ímé jövők, hogy teljesítsem akarodat.“ (Zsolt. 40, 8.).“ *Gentis felicitas*. [lásd 466. lábjegyzet], 382.

⁴⁷¹ „Boldog tehát az a nemzet, amely bővelkedik jó iskolákban és jó könyvekben, az ifjúság nevelésére alkalmas jó intézményekben vagy hagyományokban.” *Gentis felicitas*. [lásd 466. lábjegyzet], 357.

⁴⁷² „A nevelésre itt igen kevés gondot fordítanak. Arra, hogy nem mindenki részesül oktatásban, nem mindenben és nem minden módon.” *Gentis felicitas*. [lásd 466. lábjegyzet], 362.

⁴⁷³ „Megvetjük magát az Istent és figyelmeztetéseit, ezért megvetnek minket is.” *Gentis felicitas*. [lásd 466. lábjegyzet], 363. V.ö.: A Wunderbarliche Offenbahrungenben a harmadik páncélozott százados által megtorolt bűn: „Verachtung Gottes und seines Wortes”. *Wunderbarliche Offenbahrungen*. A4v.

üdvösségét, azaz a kereszténységet támasztotta. Hasonlóképp, ahogy a Római Birodalom romjaiból, mely mint hétfejű vadállat a báránnyal hadakozott, annyi sok birodalom keletkezett, és mindegyik az ereje szerint a maga részét megragadta, úgy kell a fenevadon lovagló parázna romjaiból is a világ minden birodalmának az igaz kereszténységre újjászületnie, amely gazdaggá teszi majd őket a nagy Bábel zsákmányával.⁴⁷⁴

Comenius kinyilatkoztatja: itt a próféciaák beteljesülésének ideje, amikor az És 9,6-ban megjövendölt szabadító fellép. A Krisztus nyájával együtt legelésző, megszelídült vadállatokról szóló próféciaák azt a reményt hordozzák, hogy a túlerőben lévő ellenségből, melyet nem képes az ország legyőzni, barát lesz.⁴⁷⁵ Azonban Comenius itt is fontosnak tartja, hogy a változások előkészülete titokban történjen, ezért van a szövegnek alapvetően kéziratossá jellege, hogy majd a beteljesedéssel annál nagyobb nyilvánosságot kapjon.

A két szöveg tartalmi hasonlósága mellett feltűnő a fogalmazásbeli különbség: a *Sermo secretus* elvontabb, filozófikusabb, a *Gentis felicitas* gyakorlatiasabb, életközelibb, ami feltehetően a két címzett személyiségének különbségéből adódik, és Comenius emberismeretéről árulkodik. Comenius nem kezd ugyanakkor magyarázkodni a *Gentis felicitas*ban, hogy ismét – és hányadszor – újabb személyt kellett keresen, aki a próféciaák által rendelt szerepet be fogja tölteni. Ezért Comenius részéről feltételeznünk kell egy, az ószövetségi prófétákra jellemző magatartást, ami előírja az isteni üzenet hiánytalan közvetítését, de nem tartozik felelősséggel annak beteljesüléséért.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Mivel itt a magyar fordítás épp a jövődölésekre vonatkozó részt hagyja ki, német fordításban közlöm: „Wahre Weissagungen wollen anderen Völkern, wie auch diesem Volke eine Veränderung ins Bessere zeigen, wenn nur hier auch die treue Erfüllung vorhanden wäre. Wie aus den Trümmern des jüdischen Volkes, das Gott abtrünnig war, das Heil allen Völkern geboren wurde, nämlich das Christentum, wie aus den Trümmern des römischen Imperiums, jener siebenköpfigen, mit dem Lamme kriegführenden Bestie, so viel Reiche entstanden sind, ein jedes je nach der Betriebsamkeit seinen Teil erraffte, so müßten aus den Trümmern der auf dem Tier reitenden Hure alle Reiche der Welt zum wahren Christentum wiedergeboren werden, das sie selbst mit der Beute des großen Babel reich machen wird, wie voreausgesagt ist Offb. XVII,16.“ Johann Amos Comenius: Das Glück des Volkes in einem Spiegel denen dargestellt, die erkennen wollen, ob sie glücklich sind, und wie sie es werden können. An den gnädigsten Fürsten von Siebenbürgen Georg Rákóczi. In: Schriften zur Reform in Wissenschaft Religion und Politik. Übersetzt und Bearbeitet von Herbert Schönebaum. Leipzig, 1924. 169-206. itt: 200.

⁴⁷⁵ „Ha az elhatalmasodott szomszédos ellenség vadságának a megfékezésére nincs is elég erőnk, bizonyára megvan bennünk a jámbor és szent szándék, hogy ellenségeinket barátainkká tegyük: hogy Krisztus nyájába összegyűjtve ezeket a farkasokat, párducokat, medvéket, oroszlanokat, sárakányokat és vipérákat, ezek megszelídüljenek (Iz. 11, 6 stb.). E jövődölés beteljesítésének ideje elkezdődött, e szándék megvalósításának hathatós módját maga Isten mutatja meg; csak helyesen fogjuk meg ezt és értsük meg, hogyan kívánja, hogy közreműködésünkkel ez a mű előbbre haladjon!” *Gentis felicitas*. [lásd 466. lábjegyzet], 368-69.

⁴⁷⁶ Lásd a 135. lábjegyzetben idézett: Ez 3,11.

5.2. A közelgő ítélet harsonái: a *Letzte Posaun*, a *Regenspurgischer Heerholdt* és a *Memoriale* könyvei

Az 1660-as évek közepén minden, Comenius által gyűjtött korábbi jel, jövődőlés, csillag együttállás, politikai és személyi feltétel egyetlen kontextusba rendeződik a törökök által fenyegetett Európában. Comenius nem is késlekedik Jeremiás szerepében nyilvánosság elé lépni és megfűjni az utolsó ítélet előtti végső harcot jelző harsonát.

A *Letzte Posaun über Deutschland*⁴⁷⁷ az 1663 elejétől üléselő, de a török támadás ellen lényegi eredményre nem jutó regensburgi birodalmi gyűlést szólítja meg bűneibe merült Jeruzsálemként.⁴⁷⁸ A többre érdemes Németország eredetileg rászolgált Isten választott nemzetének címére, kiértemelte ezt bibliafordításával, a könyvnyomtatás feltalálásával, és azon igazak által, akik Isten követői: „Bernhardus, Waldus, Wicleffus, Hussus, Taulerus, Erasmus, Lutherus, Arndt, Prätorius, Baumannus, und sonst innumeri testes veritatis.”⁴⁷⁹

Az előző művekkel összevetve nyilvánvalóvá válik, hogy Comenius mit értett azon, hogy egy könyvet ír egész életében. A *Letzte Posaun* ugyanis nemcsak a gyógyítás-metaforát folytatja, hanem a *Sermo secretus* és a *Gentis felicitas* profetikus hangnemét is, mely a felszólító mód mellett retorikai kérdésekkel bővül. Ebből adódik a szöveg beszélt nyelvhez közeli stílusa. Comenius a hagyományos prófétai magatartást követve ítéletet hirdet és bűnbánatra szólít fel. Mindenekelőtt kritizálja, hogy a szentírást nem engedik mindenki számára olvasni, aki olvassa, az pedig nem a lélek szerint érti,⁴⁸⁰ így gyakorlatilag útjába áll az Írás fényének,⁴⁸¹ jóllehet Isten ki akarja

⁴⁷⁷ Johann Amos Comenius: *Letzte Posaun über Deutschland die in verdammliche Sicherheit versunkene Welt vom Sündenschlaf aufzuwecken, und dadurch entweder der nu aufs neue herbeiwälzenden Sündflut zu entgehen, oder ja die Seele vor ewigem Untergang zu retten. Von einem heimlich seufzenden Jeremia J. C. an die sämtliche in dem deutschen Jerusalem, Regensburg, versammelte Chur- und Fürsten, ja alle Reichsstände und Städte gesandt. Im Jahr Christi 1664.* In: DJAK 13. Praha, 1974. 95-154. A kritikai kiadás csak három nyomtatvány alapján dolgozott. Kutatásaim szerint a *Letzte Posaun* 1663-ban jelent meg először négy különböző alkalommal, majd 1664-ben még három különböző alkalommal. 1683-ban *Letzte Türcken Posaun* címmel feltehetően Friedrich Breckling jelenteti meg még egyszer. A kiadások nagy száma, melyek közt valószínű volt kalóz kiadás is, egyértelműen utal a török kérdés és a magyar helyzet iránt megnőtt érdeklődésre, mely a német birodalom újságjaiban vezető téma lett ezekben az években.

⁴⁷⁸ A győri, komáromi és érsekújvári várak számítottak a Bécs ellen vonuló törökökkel szemben a legfontosabb védelmi vonalnak. Érsekújvár azonban 1663. szeptember 26-ra elesett.

⁴⁷⁹ *Letzte Posaun*. [lásd 477. lábjegyzet], 117.

⁴⁸⁰ „aber die meisten haben es nur nach dem Buchstaben gefasset, die innerliche Kraft des Geistes empfindet unter Tausenden kaum einer.” *Letzte Posaun*. [lásd 477. lábjegyzet], 110.

⁴⁸¹ A *Via lucis* 11. fejezete kimerítően tárgyalja, mely módokon állja el a sötétség a fény útját.

nyilatkoztatni magát mindenki számára.⁴⁸² A legnagyobb felelősség tehát azokat terheli, akiknek jó példával kellene elől járni, legfőképp a papi rendet. Ennek orvoslására rögtön ajánl néhány megfelelő írást: „videatur Hemingii Pastor, Brecklingii Speculum Pastorum, et similia.”⁴⁸³

Miután mint a zsidóság, úgy a németek sem hagyják magukat meggyógyítani, azaz megátalkodottak bűneikben, ezért Isten kiönti rájuk haragját. Ennek számos aktuális jelét sorolja fel Comenius: a negyven éve elhúzódó háborút és az azzal járó éhezést, pestist, nyomort, Isten követéinek üldözését, az ágostai hitvallástól való elhajlást, a belső egyet nem értést, ami a töröknek kedvez, a vallási tolerancia hiányát, amit még a török is jobban tisztel,⁴⁸⁴ a megátalkodottságot, mely még Luther és Melanchthon próféciait is figyelmen kívül hagyja.⁴⁸⁵ Ezt egészíti ki néhány konkrét földrengés

⁴⁸² „Der Herr will sich auch bei euch hören lassen, euer Gott will auch unter euch zeugen, Ps. 50,5, nämlich durch den Mund seiner heiligen Propheten, die von der Welt her gewesen sind, Akt. 3,21, und durch den Mund seiner neuen Zeugen, die er von hundert jahr her zu euch gesendet, und dann durch den Mund eurer eigenen Untertanen, die um Rat, Hilfe und Rettung schreien, und durch den Mund unterschiedlicher stummen Kreaturen, die er in dieser letzten Zeit euch zu Wunderzeichen am Himmel oder auf Erden vorstellen tut, und dann endlich durch den Mund eures eigenen Gewissens will er euch anreden, und überzeugen, und unterweisen, was ihr tun sollt, Ps. 32,8” Letzte Posaun. [lásd 477. lábjegyzet], 103.

⁴⁸³ Letzte Posaun. [lásd 477. lábjegyzet], 112. Nicolaus Hemmingius: Pastor: Hoch-nothwendige Unterrichtung, wie ein Pfarrer und Seelsorger in Lehr, Leben, und allem Wandel sich Christlich verhalten sol. Leipzig, 1566, egy évvel korábban jelenik meg először ugyanitt latinul, de még 1639-ben is kiadják Hamburgban. Niels Hemmingsen (1513-1600) dán lutheránus, Wittenbergben tanul Luthernél és főleg Melanchthonnál. A koppenhágai egyetemen a görög, és héber nyelv professzora, promoveál, majd az egyetem rektora, professzori székét kryptokálvinista vádak miatt 1579-ben el kellett hagynia. Terjedelmes írói munkássága mellett a dán iskolaügy megreformálásán tevékenykedett. Comenius egész korán ismerhette híres *De methodis libri duo* című munkáját, mivel azt a cseh testvérek két lelkésze már 1570-71-ben lefordította és Uherský Brodban kiadta, miként Liffsens vey című életvezetési útmutatását Achill Berounský 1587-ben cseh nyelven jelentette meg. Elsőként ír a természetjogról 1562-es *De lege naturae* című munkájában, mellyel Hugo Grotiust is inspirálta, de nyilvánvalóan hatott Comeniusra is. Comenius herborni tanára, Johannes Piscator levelezett vele. V.ö.: Blekastad: Comenius. [lásd 30. lábjegyzet], 25.

Friedrich Breckling 1629-ben a Flensburg melletti Handewittben született, 1657-től a dán királyi csapatoknál tábori lelkész, majd apja mellett 1659-1660-ig Handewittben szolgál. Az itt megjelentetett, a lélektelen lutheránus köegyházat támadó *Speculum Pastorum* című pamfletje miatt hivatalából elbocsátották és bebörtönözték. Több kitérővel Zwollében (1660-1668.), Amszterdamban (1672), és Hágában (1690-1711) tevékenykedett haláláig. V.ö.: Anselm Steiger: Friedrich Breckling Autobiographie. Frühe Neuzeit 109. Tübingen 2005. 132-133.

⁴⁸⁴ A törökökkel kapcsolatban ismét előkerül a *Gentis felicitas*ból már ismert, a végső időket előre vetítő gondolat, mely szerint az ellenségből barát lesz. V. ö.: Letzte Posaun. [lásd 477. lábjegyzet], 138. Comenius, miután hiába próbált Lorántffy Zsuzsannánál a törökök megtérítéséhez szükséges bibliafordításhoz anyagi segítséget kérni, Laurentius de Geer támogatásával épp 1664 végére kapja meg az első nyomtatokat.

⁴⁸⁵ Als da er geschrieben: Ich besorge mich, und muß sorgen, es werde unserm Deutschland auch einmal wie Jerusalem gehen. Wir haben's vor der Tür, wie der Türk hat Griechenland bis an Deutschland heran durch Gottes Zorn zerschmelzt und zerschmettert. Tom. VII. Jen. f. 296 b. poster. 314. Und in seinem Tischreden, fol 432: Der Türk muß Deutschland eine Schnappe geben: ich fürchte wahrlich, er wird durchziehen. Ich gedenke oft an den Jammer, und lasse oft einen Schweiß drüber. Aber Deutschland will ihm nicht helfen lassen. Item Tom. II. Witteb. fol. 292 super c. 34. Gen. [...] Melanchthon hat

leírása, a Tycho Brahe és Kepler által leírt új csillagok és üstökösök,⁴⁸⁶ és az 1662-es Jupiter-Mars-Szturnusz konjunkció a tüzes háromszögben.⁴⁸⁷ Mindezek miatt biztos az ítélet a német nemzeten: az erdőből jövő oroszán tépi szét őket, hacsak meg nem térnek.⁴⁸⁸

Krisztus második eljövételének végső jeleként Meliš próféciáiból Comenius két részletet idéz. Az egyikben annak igazolását látja, hogy Lengyelország felől tör be a török, a másik egy északról jövő hősről jövőndől, aki az ország védelmét jelképező falon tátongó lyukat fedi be testével.⁴⁸⁹ Ez a kép egyértelmű utalás a *Letzte Posaunnal* egy évben megjelenő *Regenspurgischer Heerholdt*-ra,⁴⁹⁰ mely meg is nevezi ezt a hőst

hinzugetan: Non dubium est Turcas in Germaniam esse venturos. Item: Turca in Germaniam veniet per Poloniam.“ *Letzte Posaun*. [lásd 477. lábjegyzet], 123-124.

⁴⁸⁶ „O Deutschland, hat der langmütige Gott mehr als vor hundert Jahren her mit allerlei Bußpredigten und allerlei Wunderzeichen geschrien. Als drei ganz wunderlich neue Sternen (davon Tycho Brahe, Keplerus und andere Wunder geschrieben) und von 40 Jahren her drei Wunderkometen, darunter der erste 1618, mit seiner schrecklichen Größe den langwierigen schrecklichen Krieg bedeutet: der ander aber, Anno 1652, mit seinem unerhört schnellen Lauf auf das Caput Medusae zu, daß der gemachte Friede ein schnelles Ende haben wird, verkündiget: was aber der dritte, Anno 1661, welcher seinen Lauf geradezu auf des himmlischen Adlers Herz gerichtet, mit sich bringen wird, ist Gott bekannt und stehet zu gewarten. [...] In Deutschland alleine derjenigen allein, derer Visiones und Revelationes (von 40 Jahr her) im Druck ausgangen, zu gedenken, meistens ungelehrte Idioten, einfältige Leute, wiewohl darunter etliche adeliche Personen gewesen, derer könnte ich fünfzehn erzählen.“ *Letzte Posaun*. [lásd 477. lábjegyzet], 132-133. Az üstökösök megjelenéséhez kapcsolódó röpiratok 16-17. századi előfordulását felmérő szakirodalom kimutatta, hogy az 1618-ban megjelenő üstököshöz kapcsolódóan kiemelkedően megnő a röpiratok száma: az átlagos éves 10 helyett 120 körülire. Legközelebb az 1664-65-ös üstökösök megjelenése vált ki az előzőnél is élenkebb érdeklődést. V.ö.: Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. Hg.v. E. Hoffmann-Krayer und Hanns Bächtold-Stäubli. Band VII. Berlin, 1935. 143.

A szintén 1664-ben publikált *Göttliche Offenbahrungen* előszavában Comenius csak 13 kortárs prófétát sorol fel. Érdekes a két személynyi különbség, és hogy kik lehetnek azok, talán például Drabík és Meliš. Ugyanakkor Comenius megismétli a Kotterral való találkozásnál használt idiota jelzőt, melyet a prófétaág alapkritériumaként használ.

⁴⁸⁷ „Trigonus oder Triplicitas wird von drey Zeichen gemacht, da von jedem Anfange bis zum Anfange des andern, 120 Grad sind. So machen Widder, Löwe, Schütze einen Trigonus, und der heißt feurig, weil diese drey Zeichen feurig sind. In einem von diesen drey feurigen Zeichen kommen die drey obern Planeten, ohngefahr alle 800 Jahr zusammen, und weil sie sich langsam bewegen ereignet sich gewöhnlich dass auch die andern Planeten zu ihnen kommen. Das ist der Astrologen trigonus igneus.“ *Geschichte der Mathematik seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*. Hg.v. Abraham Gotthelf Kästner. Bd. 4. Mechanik, Optik, Astronomie. Göttingen, 1796. 232.

⁴⁸⁸ *Letzte Posaun*. [lásd 477. lábjegyzet], 119., ahol a Jer 5,6-ot idézi Comenius.

⁴⁸⁹ „Bei dem Hesekei klaget Gott, er habe lange gnug sich nach einem Mann umgesehen, der sich eine Mauer machte und wider den Riß gegen ihm stünde für das Land, daß er sich nicht verderbe; weil sich aber niemand finden wollte, so mußte er den Zorn ausschütten und mit dem Feuer seines Grimmes ihnen ein Ende machen, Hesek. 22,30. 31.“ *Letzte Posaun*. [lásd 477. lábjegyzet], 136.

⁴⁹⁰ *Regenspurgischer Heerholdt*, Aufruffend an die alda bey ihrem Ober-Haupt versamlete Reichs-Glieder, I. Woher dieser Türcken-Krieg entstanden. II. Wie er nach dem Willen Gottes zustillen. III. Was endlich, da er nicht gestillet, zuerwarten. Nebenst beygefügetem Extract etlicher wunderlichen Newen Offenbahrungen, angehende diesen Türcken-krieg. Abgefertiget gegen das bevorstehenden grosse Gerocht des Herrn Zebaoth, zu erwecken die Eingeschlaffene, zu ermuntern die Wackeren, zu überzeugen die Unbußfertigen, von C.H.L.P.J.G. Im Jahr Christi, 1664. HAB 1034.30 TH (3)

A szerző Christian Hoburg (1607-1675) német spiritualista, aki írásaiban Johann Arndt és Caspar Schwenckfeld teológiájából merít. Hoburg írsainak egy jelentős része a háború apokaliptikus értelmezéséről szól, mint például: Hertz-Wecker (1640), Heutiger, langwieriger, verwirrter Teutscher

Zrínyi Miklós személyében:

„Demnach frage ich euch, liebe werthe Herren (euer Conszientz sol antworten) weil der Graf SERINI, der sich jetzo mit seinen leiblichen Waffen, gegen den leiblichen Riß stellet, damit verdienet, daß er von niemand unter euch gelästert, weniger verspottet wird; Was ihr denn von mir halten werdet, der Ich mit dieser meiner *Heerholds*-stimm mich stelle vor den Riß gründlich, hertzlich? nicht vor den leiblichen Riß des leiblichen Feindes, sondern für den geistlichen Riß des grimmigen Zorns, des gerechten Gottes, den wir uns mit unsern Himmelschreyenden Sünden zum Feinde gemacht haben”⁴⁹¹

Mivel a *Heerholdt*-ban ez a kép központi szerepet tölt be a török kérdés megoldásaként, míg a *Letzte Posaun*-ban az ítélettől való menekülés egyik utolsóként említett esélye, feltételezhető, hogy a két mű mögött összehangolt propaganda áll. Erre utalhat a szerző, Christian Hoburg fent idézett szerepvállalása, mely szerint magát Zrínyi testi hadviselésével párhuzamba állítva, lelki oldalról veszi fel a harcot a belső ellenség: a romlás és a megátalkodottság ellen.

A *Heerholdt* annál a Benedict Bahnsennél jelenik meg, akinél ebben az évben *Göttliche Offenbahrungen* címmel a fent ismertetett két próféciakötet is. Mivel a *Letzte Posaun* nem tünteti fel a kiadóját, illetve egy helyen a szintén amszterdami Anthonio de Roy neve szerepel, nem lehet biztosan tudni, hogy Bahnsennek volt-e köze a kiadásához. Ha számításba vesszük, hogy 1664-ben Kotter, Poniatovska és Drabík próféciái Londonban is két kiadást mértek, nyilvánvalóan összehangolt kampányról beszélhetünk.⁴⁹²

A propaganda középpontjában az általános reformáció áll. A *Heerholdt* legelső ajánlásának címettségé maga Krisztus mint egyetlen és örök uralkodó (Souverainer König). Az ajánlás megidézi az *Letzte Posaun* címbeli formuláját: „die so sichere eingeschlaffene Menschen auß solchem ihrem Sündenschlaf auffzumuntern, ob noch durch deine Gnade,

Krieg (1644.), Teutsch-Evangelisches ärgerlihes Christenthumb (1645.). Hoburg álnevei közé tartozik a Comenius által a *Letzte Posaun*-ban idézett igazság tanúi közül a (Bernhard) Baumann, és az (Elias) Prätorius is. V.ö.: Martin Brecht: Die deutschen Spiritualisten des 17. Jahrhunderts. In: Geschichte des Pietismus. Hg.v. Martin Brecht, Klaus Deppermann, Ulrich Gäbler u. Hartmut Lehmann. Bd. 1. Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Göttingen, 1993. 205-240, itt 223-228.

⁴⁹¹ Regenspurgischer Heerholdt. 1664. 10. A kiemelések az eredeti szövegben találhatóak.

⁴⁹² Az angol szálhoz lásd: Zrínyi Miklós angol életrajza *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini, Protestant Generalissimo of the Auxiliaries in Hungary 1664.*, mely „hírül adja Zrínyi és a Rajnai Szövetség csapatainak közös győzelmét, az eszéki híd felégetését és leszögezi, Zrínyi az, akinek kezébe a Gondviselés Európa sorsát helyezte, és akinek sikerén, vagy kudarcán áll, vagy bukik a nyugati világ” Idézet: R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije. In: ItK, 1996. 1-2, továbbá R. Várkonyi Ágnes: Apafi - Zrínyi – Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban 1663-1664. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 502-524. itt: 504.

etliche sich erwecken lassen”⁴⁹³ Bár Hoburg magát Jónáshoz, a Német Birodalmat Ninivéhez hasonlítja, nem játszik a szereppel úgy, mint Comenius a *Sermo secretus*ban, hanem a címbeli hírvívő közvetítő szerepét fejt ki az egész művön át.

Hoburg Isten haragjáról ad hírt, melynek a török a szablyája. Számba veszi a római katolikus és evangélikus rendek bűneit, amelyek ehhez a büntetésként felfogott háborúhoz vezettek. Kiemelten foglalkozik Isten nevének megszenteltetésével és a névleg keresztényekkel. A részletes és körültekintő kritika és helyzetfelmérés után a második részben rendekre lebontva fejt ki, kinek miben kell megreformálnia magát. A harmadik részben – látva a rendek késlekedését – kilátásba helyezi a katasztrófát, melybe nemcsak Róma, hanem a többi európai hatalmasság is bele fog bukni. Mindezek hitelesítésére, és az olvasó szabad ítéletére bízva kivonatokat közöl az ismert három próféta új kinyilatkoztatásaiból. Jóllehet a próféciákra már a főszövegben is hivatkozik, ahogy saját, álneven megjelent munkáira is.

Az ítélet bekövetkezése előtti utolsó megtérési lehetőség propagandájához Comenius a legszélesebb körben mozgósította ismerőseit, ha feltételezzük, hogy Comeniusnál futottak össze a szálak. A harsonázók és jajt kiáltók sorát Friedrich Breckling már 1661-ben megkezdte *Rufende Stimme aus Mitternacht* című profetikus munkájával, melyben már központi metafora a harsona. A várakozás általános jellegét érzékelteti, hogy Breckling egy 1660-ban Londonban megjelent, hasonló témájú munkát idéz:⁴⁹⁴

„A kakas kukorékolásának másokat is fel kell riasztania ezen az éjféli órán, hogy együtt kiáltsanak velünk. Mivel ha egy kakas elkezd kiáltani, a többi is mind felébred, ezért ti is virrasszatok, és ébresszetek fel magatokkal másokat az elbizakodottság álmából.”⁴⁹⁵

⁴⁹³ Regenspurgischer Heerholdt. 1664. 4.

⁴⁹⁴ Richard Lanceter: *Gallicantus, seu Praecursor Gallicinii primus*. London, 1660. A mű egy évvel később Amszterdamban is megjelent holland fordításban, feltehetően ezt olvasta Breckling, mivel nem ismeretes, hogy tudott volna angolul. Annál figyelemre méltóbb, hogy saját verzióját még abban az évben megjelenteti. Az angol szerző, Richard Lanceter (1604-1647) iskolaigazgatóként tevékenykedett Moultonban, Norfolk grófságban.

⁴⁹⁵ „es möchten noch durch solch Hanengeschrey viele ander in dieser Mitternacht erwecket werden, einerley mit uns zu schreyen. Denn wenn ein Han anfänget, so wachen alle andere auf, darumb wachet auch, und wecket mit euch auf aus dem heutigen Schlaß der Sicherheit“. In: Friedrich Breckling: *Im Namen Jesu, zur Ehre Gottes. Rufende Stimme aus Mitternacht, in dieser Mitternacht. An Ihre Königl. Maj. in Dänemarck, und alle Könige, Chur, Fürsten und Obrigkeiten nach Mitternacht. Darinnen mit dem Hanengeschrey von Abend Sonnenklar bewiesen wird, 1. Daß unser heutiges Christenthumb ein pur lawter Antichristenthumb. 2. Daß die heutige Antichristische Prediger daran, wie auch an allen Sünden und Straffen unter uns, die fürnemste Schuld und Vrsach. 3. Daß es unmöglich, auff solche Weise aufzurichten, wie wir es anfangen, sondern je länger je ärger wird. 4. Daß dennoch ein richtiger Weg sey, darnach es leicht und herrlich könne auffgerichtet werden. 5. Daß alle heutige falsche und Antichristische Wege erst müssen erkant und verlassen werden, soll solcher Weg Christi erwehlet und eingegangen seyn. Zur Auffweckung, Versammlung und Außgang der Kinder Gottes aus diesem Babel, Sodom und Egypten. /*

Breckling, aki a Babilon sötétségéből való kivonulás tanújaként maga is prófétai szerepben lép fel, Comeniushoz hasonlóan gyűjti a kortárs kinyilatkoztatásokat és korának hozzá hasonló tanúit.⁴⁹⁶ Ám Comeniusszal ellentétben nem ismert, hogy bárki más jelenéseinek szövegét kiadta és terjesztette volna.

Az 1663-ban megjelenő *Mysterium Babylonis et Sionis*⁴⁹⁷ című munkájában megismétli a kakasszó és a harsona metaforát, melynek az egész világra kiterjedő megújulást és végül az egységet kell elhoznia. A reformot az evangélikusoknak legelőször magukon kell kezdeniük, hogy példát mutassanak a katolikusoknak, törököknek, zsidóknak és pogányoknak.⁴⁹⁸ Ehhez a munkához Breckling saját *Speculum Pastorum* mellett Luther Dániel könyvéhez írt kommentárját és Comenius *Letzte Posaune über Deutschland* című munkáját említi mértékadóként.⁴⁹⁹

Breckling saját munkái közül azt az írását idézi, melyet Christian Hoburg nagy port kavart *Spiegel der Misbräuche bey dem Predig-Ampt* (1644.) című vitairata ihletett. Az egyházkritikus hang és a beszédmód hasonlósága nyilvánvalóan feltűnt Hoburnak is – hacsak nem szándékosan propagálják egymást –, aki a Heerholdtban ifjú Timóteusaként nevezi meg Brecklinget:

Im Namen der übrigen Bekenner, Zeugen und Jünger Christi außgesandt durch Fridericum Brecklingium, aus Holstein, Predigern bey der Evangelischen Gemeine in Zwoll. s.l., s.a. [1697?], Allgemeine Vorrede. VD17 39:147267F.

⁴⁹⁶ V.ö.: Friderici Brecklingii, Holsati, meditamenta αὐτογράφῳ, dono data á δ. Meiischen, Sup. Gen. Coburgersa, Ern. Sal. Cypriano. An. 1727. Volumen. I. FB Gotha Chart. B962. Breckling kéziratosa feljegyzéseinek egy része Gottfried Arnold Unpartheyischer Kirchen- und Ketzer-Historie című monumentális munkájának Catalogus Testes Veritatis című részébe került be. A kéziratok egy részét a fent említett Anselm Steiger monográfia ismerteti, de jó része máig feldolgozatlan.

⁴⁹⁷ In Nomine Jesu. Mysterium Babylonis & Sionis. End-urtheil über Babel, und Stimme vom Himmel, Gehet aus von Babel. Darinnen Sonnen-klar bewiesen wird, daß die heutige falsche Christenheit nach ihrem Abfall von Gott in allen Secten, Ständen, Reichen, und örtern nicht mehr Christi Himmelreich, sondern des Satans Babel und Höllenreich sey, und daß daher all ihr Gottesdienst, Thun und Wesen nicht Apostolisch, sondern Antichristisch und Babylonisch sey. Sampt den Ursachen, warumb ein jeder Christ auß solcher Babel des Satans außgehen muß, wofern er sonst seine Seele retten, und nicht mit Babel in ihren Sünden und straffen untergehen wil. Und dem Schlüssel der Erkenntniß, dadurch das heutige falsche Evangelium der Antichristen in Babel von dem rechten Creutz-wort Christi in Sion könne unterschieden werden. Ist daß ander Theil der Stimme auß Mitternacht, oder daß ander Hanen-geschrey, darinnen als in der Summa dicendorum der Inhalt meiner vorigen Schriften kürztlich verfasst, zu der Phariseer Überzeugung, der Blinden Augen-salbe, und Petri Aufweckung, über der gantzen Welt außgerufen. Durch Fridericum Brecklingium, aus Holstein, Predigern bey der Evangelischen Gemein in Zwoll. Gedruckt im Jahr 1663. S. l. [Amszterdam]. V.ö.: Bruckner: A Bibliographical Catalogue. The Hague, 1971. Nr. 322. VD17 3:600261C.

⁴⁹⁸ Breckling: Mysterium Babylonis et Sionis. 15: „Bleibet also warhafftig, dass die heutige Secten ins gemein ein viel ärger, unbußfertiger, sicherer und verstockter Babel für Gott seyn, als die Papisten, Türcken, Juden und Heiden.“

⁴⁹⁹ „[...] die Predigstühle nach ihm [Martin Luther] mit unnützen schädlichen Predigern werden bestellet werden; ja dass auch endlich in den Häusern wenig Glaube mehr seyn wird. Davon besehe man die Vorrede Lutheri über Daniel, mein Speculum Pastorum, und J. A. Comenii Letzte Posaune über Deutschland. [...] so seydt ihr [Lutheraner] heut fast alle Antichristen, und ärger als die Papisten; die es so machen wie es dem Teuffel gefällt, nach Lutheri Zeugniß. Gott kennet die Seinen die eben hier auß mercken, daß es heut die letzte Stunde ist 1 Joh.2.“ Breckling: Mysterium Babylonis et Sionis. 18.

„Es hat aber diese Mißbräuche wie in einem Spiegel ihnen Elias Praetorius, und nach ihm der Junge Timotheus, F. Breckling, deutlich und ordentlich vorgehalten.” És más helyen: „[...] davon hat der grosse Eyfferer Elias Praetorius ein eigen Buch geschrieben, genant Spiegel der Mißbräuche bey dem Evangelischen Predigamt, und nach ihm der eyfferende Eyferer, der junge Thimotheus F. Breckling, ein Büchlein Speculum Pastorum Evangelicorum”.⁵⁰⁰

Breckling jól informáltságát jelzi, hogy az 1663-ban megjelentetett *Mysterium Babylonis et Sionis* című munkájában Comeniusnak egy abban az évben, J. C. monogrammal kiadott írását említi, elosztatva ezzel a német szakirodalomban tévesen élő elképzelést, hogy a *Letzte Posauna* Breckling lenne a szerzője.⁵⁰¹ A hivatkozás azért is figyelemre méltó, mivel, ha ritkán idézi is Breckling Comeniust, akkor az csak pánszófikus és teológiai munkáit érinti.

Az 1660-as évek közepén elindított profetikus propagandagépezet ugyanakkor nemcsak papíron ölt világméretű távlatokat. Ezt bizonyítják Németh S. Katalin kutatásai, aki a Comenius köréhez tartozó Johann Jakob Redinger⁵⁰² 1664-es európai körútját térképezte fel.⁵⁰³ Ennek során Redinger Comenius megbízásából könyveket, kéziratokat és információkat szállít,⁵⁰⁴ többek közt a készülöben lévő *Göttliche Offenbahrungen*eket, és a *Heerholdt*ot, és a jelenésekről szóló bírálatot, mely *Judicium*

⁵⁰⁰ Regenspurgischer Heerholdt. 33. és 83.

⁵⁰¹ V.ö.: Gerhard Dünnhaupt: Personalbibliographien zu den Drucken des Barock. 2. Aufl. T. 2. Hiersemanns bibliographische Handbücher 9, 2. Stuttgart, 1990. 786: „Anlässlich des großen Türkenvormarsches im Jahre 1683 erschien eine neue, kommentierte Ausgabe der Letzten Posaun. Es gibt Hinweise darauf, dass Friedrich Breckling der Herausgeber und Kommentator dieser Ausgabe war. Belegt ist dies bisher freilich nicht.“

⁵⁰² Johann Jakob Redinger (1619-16) svájci tanár és lelkész, aki Comeniusszal, annak új pedagógiája iránti érdeklődése miatt vette fel a kapcsolatot, és akinek több pedagógiai munkáját is fordította holland és német nyelvre. A próféciákat terjesztő útja előtt a frankentali reformiskola tanára. Redingernek szintén voltak jelenései, melyek azonban csak saját életére tartalmaztak útmutatást, így ennek hatására vállalja el, kezdeti kételkedése után, profetikus küldetését.

⁵⁰³ Németh S. Katalin: Zwei Propagandisten der politischen Ziele von Comenius: Johann Jakob Redinger und Christian Hoburg. In: Comenius und der Weltfriede – Comenius and World Peace. Hg.v. Werner Korthaase, Sigurd Hauff, Andreas Fritsch. Berlin, 2005. 613-632.

⁵⁰⁴ „[...] mitto nunc fasci huic inclusa (per Senatorem illum vestrum, quem non vidi) 1. Exemplaria 6 Kotteri Germanici, 2 Totidem Kregelii, 3. Totidem Bedenken von den Visionen, 4. Totidem de progressis Serinianis. 5. Regenspurgischen Herolts den ersten Bogen. Scriptum est Christiani Hoburg mirabile, commotum totam Germaniam (si audire volet)“ Kvačala: Korrespondence. 288. CCXLIII. Comenius an Johann Jakob Redinger den 2. April 1664. Ez az idézet egyben tanúskodik arról, hogy Comenius tisztában volt a Regenspurgischer Heerholdt szerzőjének kilétével.

Meg kell jegyezni, hogy nem ez az egyedüli magyar területre irányuló könyküldési akció, amihez valószínűsíthetően Comeniusnak köze van. A sziléziai Augustin Fuhrmann: Rettung der alten wahren Christlichen Catholischen-Evangelischen Religion (ca. 1640) latin példányát kapja meg 1660-ban Lorántffy Zsuzsanna azzal a nem titkolt szándékkal, hogy könnyebben magyarra fordíthassa. A témáról bővebben: Keserű Bálint: Hat der Schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Versio der Rettung Augustin Fuhrmanns. In: „Swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich“ Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag. Hg.v. Márta, Nagy – László, Jónácsik. Budapest, 2001. 271-280.

de Lux in tenebris alcímmel a mű része. Mivel Redinger a feljegyzéseiben a próféciaák illusztrációit is említi, lenni kellett nála az 1657-ben kiadott teljes *Lux in tenebris*ből is, mivel a próféciaák még említett rövidített, nyolcadrét latin nyelvű, 1663-as kiadása szintén nem illusztrált, hacsak nem voltak nála a metszetek a szövegtől külön. Figyelembe véve, hogy egyedül a negyedréti alakú, teljes *Lux in tenebris* közel 780 oldalas, Redinger vállalkozását a háborús országon át logisztikailag sem szabad alábecsülni, annak ellenére, hogy folyamatosan kapja az újabb utánpótlást a próféciaák terjesztéséhez, és jegyzetei arra utalnak, hogy azokból többnyire csak részleteket, kivonatokat oszt szét. Egy ilyen részletre példa Drabík tizenegy évvel korábbi jelenésének Zrínyi Miklóssra való aktualizálása, mely *De progressibus Zerinianis adversus Turcas in Hungaria inferiori, et Apafinis adversus Caesareanos in Hungaria Superiore et Transylvania (Anno 1664, in Januario et Februar.) Mediatuuncula ductu Revelationis 146.* címen ismert.⁵⁰⁵

Redinger a próféciaák terjesztését a francia királyi udvarban kezdi, majd a magyar területen állomásozó török fővezér, Ahmed Köprülü táborában folytatja. Ez után Apafi Mihály erdélyi fejedelemnél tesz látogatást, végül a Felső-Magyarországon lakó Drabíknál száll meg, és a német hercegségek érintésével tér vissza, ahová a Drabíktól frissen kapott kiáltványokat kézbesíti.⁵⁰⁶

Redinger felső-magyarországi útján – Szatmár, Tokaj, Eperjes, Puchov, Lednice, – sorra veszi Comenius ismerőseit, akik feltehetően szintén részesülnek a próféciaák egy-egy részletéből. Név szerint említi Apafi fejedelem udvari papját, Topheus Mihályt, aki Patakon együtt tanított Comeniusszal, és a szatmári iskola rektorát, Körmendi Pétert, aki diák volt Comenius pataki tartózkodása alatt, majd 1662. szeptember 9-i albumbejegyzése szerint, peregrinációja során meglátogatta az Amszterdamban élő Comeniust. Erről az útról Körmendi szintén könyvküldeménnyel térhetett vissza, hiszen Redinger tudósításából arról értesülünk, hogy Topheus már ismerte a próféciaakat,

⁵⁰⁵ „[...] ecce autem patescere incipit jam post annos XI et menses IV [...] Factum imprimis a Comite Zerini, qui mox ab ultimi Rakoci morte (1660) extracta prope Canisam arce nova Zerinyvara, Turcis insidiari, [...] hyemis, [...] Turcas et Tartaros mactavit ad Osecum [...], ubi pontem [...] super Dravum flumen [...] destruxit, ac exussit [...] vim oraculi verificavit”. Kvačala, Korrespondence [lásd 278. lábjegyzet], 293.

⁵⁰⁶ Németh S. Katalin osztja Redinger monográfusának, Basil Schadernek a feltételezését, hogy a zürichi Kantonsarchiv Redingerre vonatkozó dobozában található írások Drabík fogalmazványainak német verziói, melyeket Redingerrel latinra fordítottatott és a német hercegségekbe vele küldött szét: Jakob Redingers Warnungsschrift, an die Evangelische Chur und Reichsfürsten, Stände und Städte, in dem monat Jener des 1665 jares.

Kurtze und einfaltige aber Wahrhaffte und gerechte Klag, und Vorentsuldigung des Hungariens, an die Mächtigste und Durchleuchtigste König und Fürsten: desgleichen an die Stände und Orden der gantzen Christenheit, im Weinmonat des 1664 jahrs.

melyekhez Körмени révén jutott. Ráadásul Topheus más forrásból már 1659-ben megkapja a *Gentis felicitas* dedikált példányát.

1667-ben újabb könyvszállítmány érkezik a felső-magyarországi lelkészeknek, akik között a fenti személyek is megtalálhatók. Comenius németalföldi peregrinációjukból hazatérő diákokat bíz meg a frissen elkészült *Lux e tenebris* és a brédai békekonferenciára írt röpirata, az *Angelus Pacis*⁵⁰⁷ kézbesítésével, mely megbízásról egy emlékeztető írást, *Memorialét* ad számukra.⁵⁰⁸ Comenius kilenc, nagyrészt felső-magyarországi lelkészt nevez meg címzettként, akik között a kor szellemi életének fontos alakjait is megtaláljuk: Ladiver Illést, Junius Sámuelet, Curiani Györgyöt, Keczer Ambrust, Sartorius Jánost, Tophaeus Mihályt, Czeglédi Istvánt, Körмени S. Pétert, Eszéki T. Istvánt. A *Memoriale* azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek a személyek szintén szerepet kapnak a próféciák további terjesztésében.

A listán szereplő személyek zöme lelkipásztor és tanár – a nemes ember Keczer Ambrus kivételével –, tehát iskolázott, tanult emberek, akik a korszak két fontos, Comenius pedagógiai újításaival munkálkodó iskolaközpontja köré csoportosultak: Sárospatak és Eperjes köré. Comenius a megnevezett személyek egy részét magyarországi tartózkodása idejéről ismerhette, és tartotta a kapcsolatot velük, mint a Puchovban tevékenykedő Junius Sámuellel, aki már tudott is az érkező könyvekről. De vannak olyanok, akiknek Comeniusszal való kapcsolatáról semmilyen más adatunk nincs. Az a tény, hogy például Ladiver Illésnek Zsolnára címezte a küldeményt, ahol Comenius

⁵⁰⁷ *Angelus pacis* Ad Legatos Pacis Anglos et Belgas Bredam missus indeque ad omnes Christianos per Europam et mox ad omnes populos per orbem totum mittendus ut se sistant, belligerare desistant pacisque principii Christo, pacem gentibus jam loquuturo, locum faciant. Anno 1667 mense Majo. In: DJAK 13, 177-207.

A hatvan paragrafusból álló munka egyetemesen és átfogóan szemlélteti a béke fogalmát, egyszerre politikai, teológiai és pedagógiai szempontból. Kifogásolja a keresztény államok agresszív politikáját, majd a kezdődő gyarmatosításnak kiszolgáltatott népekkel való szolidaritásra és kibékülésre szólítja fel őket. A 49. paragrafus három új könyvet említ, melyek az egész emberiség bocsánatnyerését, tökéletesedését és megtérését szolgálják, ezek a *Lux in tenebris*, a *Revelationum epitome*, és a *Lux e tenebris*. Comenius a békét az utolsó ítélet szempontjából értékeli, ennek megfelelően jelöli ki a politikusok és teológusok feladatát, és figyelmeztet a bibliaolvasás fontosságára.

⁵⁰⁸ Lásd: Herepei János: Az öreg Comenius néhány magyar híve. Magyar diákok Amszterdamban. In: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. Szeged, 1971. 394 – 418. és Vizkelety András: Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben. ItK 1967. 190-192. A *Memoriale* szövegét lásd a 12. mellékletben. Vizkelety András átírását az OSZK-beli eredetivel (An. Lit. 859.) egybevetve javítottam. Vizkelety András tanulmányából tudjuk, hogy a Comeniust felkereső három magyar tanuló egymásról Mezölaki János közvetítésével tudhatott, mivel kint töltött két-három évük alatt végig hárman háromfelé tanultak. 1667 nyarán Szatmárnémeti Mihály Cambridge-ben tartózkodott, majd Franekerben jelent meg munkája, itt találkozott Mezölaki Jánossal is. Sárospataki Mihályról 1667-ből csak annyit tudunk, hogy Leidenben tanult, Mezölaki János albumának tanúsága szerint még augusztus 28-án is ott tartózkodott. Tatai P. Sámuel 1667-ben Utrechtben tanult, s szintén Mezölaki albuma alapján még augusztus 20-án is ebben a városban találjuk.

távozásakor tartózkodott, jelzi azonban, hogy meglévő kapcsolatokat elevenít fel.

Feltehetően ezeknek a különböző könyvküldeményeknek a nyomaira bukkanhatunk a nemesi családok könyvjegyzékeinek listáiban, jóllehet a pedagógiai, és főként a Sárospatakon nyomtatott könyvekkel szemben igen ritka a próféciaák valamely kiadása, vagy másolata, miként nem tudni, mely népszerű művére utalhat a „szakadozott Comenius in Octavo”⁵⁰⁹ megjegyzés.

Az Apafi Mihálynak átnyújtott próféciaák példányát cím szerint nem őrizte meg a családi könyvtár, de az 1707-ben készített jegyzékben felbukkan a nyolcadrét alakú, 1663-ban kiadott *Revelationum Divinarum Epitomae*. A korábbi, 1673-as könyvjegyzékben viszont olyan ritkaságszámba menő Comenius-művek találhatók mint a *Faber Fortunae*, vagy a *Historia Persecutiones Bohemorum*. Apafi Mihály udvari lelkészének, Tofeus Mihálynak a könyvjegyzéke – bizonyára a *Memorialénak* megfelelően – a *Lux e tenebris* részleteit tartalmazza, konkrétan Christoph Kotter jelenéseit és azok történetét: „*Revelationes Cotteri*”, „*Historia Revelatio Costeri*”.⁵¹⁰ A Teleki család környezetéhez számított csíkkozmási ferences rendi plébános, Lakatos István (működött 1678-1697) könyveinek saját kezűleg összeállított jegyzékében feltehetően a *Memoriale* küldeményéből ismert *Lux e tenebris* másolatára utal: „Lux et tenebrae script(a)” bejegyzés alatt. Érdekes viszont, hogy Mikuláš Drabík jóslatainak példánya egyik erdélyi lajstromban sem fordul elő, annak ellenére, hogy Drabík többször ostromolta Apafit próféciaival.

5.3. A próféciaák utóhangja

A következő kitekintésben néhány jellemző példát említek arra, hogy a Comenius által gondozott profetikus szövegek a halála után milyen önálló életet éltek. Ez egyben visszajelzést jelent arról, hogy mely személyekre, csoportokra hatott pozitívan Comenius profetikus tevékenysége.

⁵⁰⁹ A Teleki család környezetéhez tartozó Nánási András (működött: 1685-1693) Besztercén őrzött könyveinek hagyatéki összeírásban fennmaradt jegyzéke. In: Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757, A Bethlen-család környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források. S. a. r.: Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szeged, 1994. 156.

⁵¹⁰ Ez utóbbi minden bizonnyal elírás vagy félreolvasás miatt cseng egybe Franciscus de Coster (1532-1619) belga jezsuita nevével, akinek Apológiáját birtokolta Tofeus. Franciscus de Costernak viszont nincs *Historia Revelationum* című műve. V.ö.: Erdélyi könyvesházak III. [lásd 509. lábjegyzet], 95.

5.3.1. Quirinius Kuhlmann

Mindazok, akik kapcsolatba kerültek kortárs próféciákkal és terjesztették azokat, maguk is próféta szerepet vállaltak. Azonban míg Comeniusnak nem voltak saját kinyilatkoztatásai, addig Redingeréről már tudomásunk van, bár ezek nem kerültek nyilvánosságra, feltehetően azért, mert az európai politikára vonatkozóan nem volt jelentőségük. Hoburgról sem ismert, hogy lettek volna jelenései, azonban a *Regenspurgischer Heerholdt*ban kinyilatkoztatott hírnök szerep egyértelmű küldetéstudatról árulkodik. A küldetés mindannyiuknál egységesen a próféciákban beígért ezer éves uralom előkészítésére vonatkozott.

Quirinius Kuhlmann⁵¹¹ profetikus tevékenysége különbözik az eddig bemutatottakétól, mivel ő azért terjeszti elsősorban Kotter próféciáit, mert az azokban megjövendőlt Babilont ledöntő tanítványt (Jüngling) önmagára értelmezte.⁵¹² Bár

⁵¹¹ Quirinius Kuhlmann (Boroszló, 1651 – Moszkva, 1689.) jogi tanulmányokat végez a jénai egyetemen, szonettjeit a Fruchtbringende Gesellschaftnak és a Pegnesischer Blumenordennek ajánlja, 1672-ben megkapja a poeta laureatus címet az Énekek Éneke misztikus ihletésű parafrázisáért (Himmlische Liebes-Küsse). Jakob Böhme írásainak és saját látomásainak hatására missziós tevékenységbe kezd a közelgő végítélet tudatában a világ minden vallásának egységesítéséért, melyben önmagára az Istenfiú fiának a szerepét osztja. Ezért Londonba, Párizsba, majd a török szultánhoz, IV. Mehmedhez utazik, de eredménytelenül jár. 1682-ben megírja a De Monarchia Jesuelitica című munkáját, melyben Róma és a Habsburg-ház bukásával, a protestáns erők egyesítésével és a törökök megtérésével létre kívánja hozni „Jézus királyságát”. Mind a Hoburg Heerholdtjában „souverain” királyként megjelenő Jézus, mind a Johann Seyffert által alapítandó Jézus monarchia feltűnő hasonlóságokat mutat Kuhlmann elképzeléseivel. Kuhlmann 1689-ben Moszkvába utazott, hogy a cárt is megnyerje a szövetséghez. Azonban a helyi lutheránus lelkész nem nézte jó szemmel Kuhlmann tevékenységét, ezért felbujtás és eretnokség vádjával máglyán megégették.

⁵¹² Kotter 1624-es kinyilatkoztatásában a XXVII. fejezet 69-72. és főként a 100. verse alapján: „Du sahest auch einen schönen Jüngling mitten durch das Hauß fliegen, dadurch das Hauß also erleuchtet ward. Und die vielfältige Menge der Würmen wurde auch nicht mehr von dir gesehen. Siehe, das Gesicht ist ein Gesicht des Jerusalems des falschen, und ein Gesicht Babels, die da heißet die Verwirrete. Diese beide haben einen Saamen gesäet, und haben einerley Früchte getragen, und sie seynd reiff worden, und ist Zeit, daß man die erndte wird halten nach dem Worte des Herren. Ach siehe, der Herr hat keinen Gefallen am Streit derer zu Jerusalem, denn sie suchen ihre eigene Ehre, verneuren den Propheten Gräber, und creutzigen mit dem Creutze der Verfolgung.[...] Das Hauß Babel wird geläutert werden durch einen Jüngling, dem der Herr einen Weg machen wird, daß er mitten durch das Hauß wird fliegen, die unsaubere Babel reinigen und erleuchten, daß sich alle die, so auff Erden wohnen, verwundern werden: und den tag über wird die Sonne scheinen, und der Monde wird nicht im finstern stehen.” Kuhlmann annak ellenére használja ezt a részt önmaga azonosítására, hogy következőképp folytatódik: „Dieser Jüngling ist kommen, und ist doch nicht kommen, und kommet alle Tage”. Göttliche Offenbarungen, 168-169, 172.

Walter Dietze párhuzamot von a már Jakob Böhménél felbukkanó Jüngling-szerep, és a németalföldi próféta Johann Rothe (1628-1702) által használt tanítvány szereppel, de önigazolása forrásaként megnevezi Drabík és Felgenhauer próféciáit is. V.ö.: Walter Dietze: Quirinius Kuhlmann. Ketzer und Poet. Versuch einer monographischen Darstellung von Leben und Werk. Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft 17. Berlin, 1963. 149.

Kuhlmann ugyanúgy Krisztus földi uralmának előkészítésén munkálkodik, ezzel kapcsolatban számításokat végez, sőt maga is megpróbálkozik a törökök megtérítésével, mégis a magára vállalt szerep által a hangsúly nála az önlegitimáció felé tolódik el.

A költői- és nyelvtelenségével kitűnő, egyetemen tanult Kuhlmannt semmiképp sem írhatjuk le az „idiota”, együgyű jelzővel. Bár ezzel ő maga megpróbálkozik, amikor többes számban: „nos stulti Prophetas”-ként nyilatkozik.⁵¹³ Tekintetbe véve azonban gyermekkori beszédzavarát, és egyre elhatalmasodó önistenítését, mely barátait is, mint például Brecklinget elhidegítette tőle, a bolondságnak valamilyen formáját mégis feltételezhetjük róla.

Az 1682-es kiadásban fennmaradt *Mysterium Viginti Unarum Septimanarum Kotterianarum, quod vera Clavis ad Danielelem, Apocalypsin omnesque Scripturae numeros, Spiritus Sancti ope apertum, Smyrnae Natoliae, Mense Octobri, 1678. Londini, excudebat Johannes Gain, Anno Domini, 1682.*⁵¹⁴ című művét a világ hét egyházának címezi tanításukra és megvilágosodásukra. A 16 oldal terjedelmű szöveg, mely nyolcadrét alakban jelent meg, a címlapon és az ajánlás egy-egy lapján kívül hatvankilenc pontra van felosztva. A szerző a szöveg műfaját is meghatározza: „Liber hic triunus specialior Apocalypsis est”,⁵¹⁵ ahol a középfok nem annyira a kinyilatkoztatottak magán jellegére, mint inkább a próféta tájékozottabb voltára utal, hiszen Kuhlmann Dániel könyve mellett Kotter, Drabik és Hus próféciáit is idézi.⁵¹⁶

Kuhlmann számításához a kiinduló dátum a fehérhegyi csata, hiszen ehhez viszonyítva adja meg az angyal már Kotternak is V. Frigyes visszatérésének az időpontját. V. Frigyes alakja azért ideális Kuhlmann szerint, mert már neve is, mely héberül a Salamonnal egyezik, ami a békét hozó, az antikrisztuson győzedelmeskedő ötödik

⁵¹³ V.ö.: Kuhlmann: *Mysterium Viginti Unarum Septimanarum*. 5.

⁵¹⁴ BL Oxford, Wing K755

⁵¹⁵ Dietze ebben a műben a később ugyan nem megvalósított felosztás kinyilvánításában a Lux in tenebris hármasságának mintáját véli felfedezni, de sokkal valószínűbb a „triunus” kifejezésben a Szentháromságra történő utalást keresni. Annál is inkább, mivel a Kuhlpsalter egyik 1687-ben keletkezett versében a következőképp fogalmaz:

„Gott Vater, Sohn und Geist! Alleindreieinigst Eines!

Der du Kottern, Christinen, Drabitz sandtst!

Wie Seele, Geist und Leib dreieinig bildt dich Einen:

So spilstu heut mit disem Drei.

Drum sprichstdu so vertheilt, was doch die höchste Einheit.“ Idézi: Dietze: Kuhlmann. [lásd 509. lábjegyzet], 290.

⁵¹⁶ „Deinde post centum annos, quos tam secreté Hussii prophetico dicto involvit, quis numerus quam 1777?” Kuhlmann: *Mysterium Viginti Unarum Septimanarum*. 11.

monarchia uralkodójává rendeli.⁵¹⁷ Ennél Kotternek arra a jelenésére támaszkodik, melyben V. Frigyes alszik, majd álmából felserken, a kezét az égre emelve fohászkodik, végül teljes királyi pompájában trónol.⁵¹⁸ Ennek a bekövetkezését az angyal Jákob pátriárka analógiájára huszonegy évnnyi terminusban határozza meg. Kuhlmann a Lélek sugallata szerint a Salamon-Frigyes titkát azonban 49 évben adja meg. Ennek megfelelően a jelenést a következőképp magyarázza: 1620-1670 között volt az alvó Frigyes ideje, ekkor történt az első csoda, melyről tanúskodik az egész Német Birodalom és a történészek. A második csoda 1670-1720-ig tart majd, ekkor már nő a félelem egész Európában, a császár azonban ezt nem ismeri fel, és fenyegeti a Magyar Királyságot. Végül 1720-1770 között válik teljessé az igazak száma, míg 1770-re jön el Frigyes dicsőséges királysága.

A *Mysterium Viginti Unarum Septimanarum* tehát az 1620 és 1770 közti időt a huszonegy és hét szorzatával magyarázza. Majd a kapott 147 évet elosztja a Kotter jelenésében található 49-es számmal, mely egybecseng az ötvenévente beköszöntő jubileumi vagy szombatévvel. Kuhlmann számításának igazi érdekessége azonban, hogy abban a Magyar Királyság területén 1670-el kezdődő gyászévtized üdvtörténeti értelmezést nyer.

5.3.2. Egy 1678-körüli feljegyzés a XIV. Lajosnak szóló levélről

Az 1670-es év tehát nemcsak Comenius halála miatt fordulópont a próféciaik történetében, hanem a gyászévtized miatt is, melynek kapcsán sor kerül az akkor már 83 éves Mikuláš Drabík kegyetlen kivégzésére, és a Habsburg-ellenes próféciaik elégetésére.⁵¹⁹ A történetekről a Széchényi Könyvtár egy rövid *Memoriale* kezdetű följegyzést őriz Négyesi Szepesy Pál⁵²⁰ kéziratai között, mely tulajdonképpen Drabík

⁵¹⁷ Az ötödik monarchia Dán 7, 23-28. alapján, Krisztusnak a négy földi királyt felváltó királysága az utolsó ítélet után a földön. A 25. versben található: „a kezébe adatnak ideig, időkig, és fél időig”, ami az antikrisztus utolsó ítéletet megelőző uralmára utal, visszatérő formula Kotter jelenéseiben.

⁵¹⁸ V.ö.: Wunderbarliche Offenbahrunen. B3r

⁵¹⁹ A *Memoriale* címzettjei közül Keczer Ambrus és Czeglédi István vett részt a Wesselényi-összeesküvésben, melynek lepleződésével elfogatóparancsot adtak ki ellenük. Az érintettek nagy része az erőszakos ellenreformáció megindításával Erdélybe tudott menekülni, de Tatai Sámuel például gályarabságba hurcolták, az akkor már idős Czeglédi István és Keczer Ambrus pedig útközben haltak meg, mielőtt Pozsonyba értek volna az idézésre.

⁵²⁰ Id. Négyesi Szepesy Pál (†1685) Borsod vármegye országgyűlési követe, ahol tekintélyes birtokokkal rendelkezett, a Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán fő- és jószágvesztésre ítélik, ami elől Erdélybe menekül családjával, ahol Teleki Mihály veszi pártfogásába. A kuruc felkelés elején még az Apafi fejedelemnek hűséget esküdökhöz tartozik. Később átpártol Thökölyhez, akinek főembere lesz. Mint kuruc vezért ismét perbe fogja a császári udvar és jószágvesztésre ítéli utódait, mivel ő már nem éri meg a

1670 áprilisi kivégzése előtti utolsó szavait tartalmazza.⁵²¹ Szepesy Pál nem jegyzi fel, hogy honnan másolta a szöveget, bár a gyűjtemény jó része a Zrínyi Péter és Wesselényi Ferenc körül szerveződött összeesküvéssel foglalkozik, többek közt Zrínyi katonai műveinek másolatát is tartalmazza, és Erdélyben, Teleki Mihálynál való bujdosása idején gyűjtötte össze.

Drabík utolsó szavaival ártatlanságát hangsúlyozza, és egyedül a Megváltót tartja ítélő bírójául, aki tiszta lelkét és hitét majd mennyei örömben részesíti. Bár a feljegyzés hitelességét megkérdőjelezi, hogy a kivégzésre 1671. július 16-án került sor, vélhetően a lejegyzője a vigaszt nyújtó retorika miatt örökíthette meg, hiszen az igaz ügy miatt kivégzett összeesküvők szintén a mártírok közé emeltetnek, akik az utolsó ítéletkor Isten jobbján ülnek majd.

Drabík jövődölései felbukkannak egy 1678-körül keletkezett levélmásolatban is, melynek címzettje XIV. Lajos, akiről Drabík az európai egység kapcsán többször jövődölt. A levélmásolat nincs aláírva, így a lejegyző személyét homály fedi, egyedül a kézirat lelőhelye sejtet összefüggéseket. A hallei Frankesche Stiftungen archívumában a B17b jelzet alatt található a Permeier-kör más irataival együtt.⁵²² A tizenegy oldal hosszú feljegyzés feltehetően egy fiktív levél, mely Párizsban íródott a francia királynak, és amelyben a szerző Drabík próféciaiban való nagy jártasságáról tesz tanúságot, sőt maga is prófétai hangot üt meg.

A szerző nemcsak Drabík kivégzéséről (1669-re teszi) és Comeniusnak a prófeciákat terjesztő munkájáról számol be, hanem egy ismeretlenségben maradó közvetítő ember hatására saját megtéréséről is, mely a Hollandiában 1670-ben beszerzett és elolvasott *Lux in tenebris* hatására történt. Majd maga is prófétálni kezd, gyakorlatilag megismételve Drabík jövődöléseit. Eszerint a francia király megkapja Spanyolországot, Róma királyságát és a

felkelés végét. (Az író Eötvös József anyai ágon az ükunokája.) V.ö.: Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1893.

⁵²¹ „Memoriale. Verba novissima Joannis Drabety Praedicantis Ledniczensis, sub sanguine nolente persecu(tione Leopoldiana, Posony Ao. 1670. Mensi April, ante Exclu(tionem prolata: Vos illustrissimi Domini, in hoc tribunali omnes estis mihi iniqui iudices, ego vero vobis in extremo iudicio, una cum Domino Salvatore, fiam in omnib(us) causis justissimus iudex. Convenistis universi, ad perdendum innocentem sanguinem, corpus, perdere et exurere potestis, anima et fides tamen manebit intemerata, eritq. particeps gaud(iis) caelestis.” OSZK Quart. Hung. 411. 48b.

⁵²² A Permeier-körrel és a forrásról részletesen lásd: Viskolcz Noémi: Egy Böhme-olvasó kör az 1630–40-es években. Magyar Könyvszemle 114. (1998.) 2. illetve Viskolcz Noémi: Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására. Budapest, 2006. 22-23. Johann Permeier Unpartheyische Censur című művének függelékében található könyvlista felsorolja Kotter prófeciáit is, mint amely alkalmas Permeier saját chiliaszta nézeteinek az alátámasztására. Az 1644-ben kelt munka nem említ konkrét címet, de keletkezésének ideje alapján valószínűleg a német nyelvű Zwey wunder Tractätleinra utal, ezt erősíti meg, hogy közvetlen utána Poniatowska jelenéseit sorolja. U.o. 108.

Habsburg-ház minden birodalmát, kivéve Csehországot és Sziléziát, amit Isten egy másik nagy uralkodónak szán, akivel a francia király szövetséget fog kötni. Ennek az uralkodónak a nevét viszont csak később fogja a próféta felfedni. Bevallja ugyanakkor, hogy hatévnyi imájába került, hogy eszközt találjon, és a célját elérje. Még holland, angol és más nemzetek tudósaival (hoherleuchtete Leute) is konzultált ez ügyben, akik nemhogy elleneztek, hanem buzdították a francia király felkeresésére, majd az udvarnál egy bizonyos Monsieur Rouvignis közvetítéséről számol be.

A főbb pontok, amiről a királyt meg kívánja győzni: a különbéke Hollandiával, a szövetségkötés a lengyel, svéd és dán királyokkal, a brandenburgi, szász és pfalzi választófejedelmekkel, a braunschweig-lüneburgi és holsteini hercegekkel, amihez az eszközt a próféta majd a megfelelő időben megadja. Egyben inti a királyt a háborútól, hiszen, ha Isten akaratát követi, az majd megvédi országát. A harmadik pontban egy személy jöveteléről beszél, aki a legnagyobb segítséget nyújtja, ami által soha nem látott békében élhetnek majd a népek a földön. Mindezeknek végső feltétele, hogy a király Drabík könyvét minden nyelven kinyomtassa.

A levélmásolat végül, valószínűleg egy másik kéz által, kiegészül egy bekezdésnyi idézettel, mely megismétli Drabík kivégzését. A kivonat a pozsonyi evangélikus gimnázium 1671-ben katolikus kézre kerüléséről szóló híradásból való: *Pressburger Kirchen-und Schul-Verlust, Das ist, Wahrheit-Gegründete Anzeig, Wie Und auf was Weise, zu Pressburg, In der Nieder-Ungrischen Haupt-Stadt, einer daselbst sich befindenden Unkatholischen Gemeinde, anfangs Krichen- und Schul-Prozess disputirlich gemacht, und endlich, nach mehr als halb jähriger Action, mit gewehrter Hand ab- und eingenommen worden, Männiglich zu Beständiger Nachricht, und warhafftem Unterricht, in öffentlichen Druck gegeben Von Reinmundo Rimando. Der ersten Edition unverfälscht nachgedruckt Im Jahr 1678.* Az eredetileg jó kétszáz oldal terjedelmű írás szerzője álnevének feloldása ismert, a pozsonyi születésű Daniel Wilhelm Moller (Möller alakban is, 1642-1712.),⁵²³

⁵²³ Moller munkássága részletesebb feldolgozást igényel, mivel kiterjedt kacsolatrendszerrel rendelkezett Európa-szerte a tudós körökben. Már peregrinációja során nemcsak a híres német egyetemeket járja végig – 1662-ben Wittenbergben disputált, Straßburgban megismerkedik Philipp Jakob Spenerrel - hanem elutazik Dániába, Hollandiába, Londonba, Lengyelországba, Svájcba, Párizsba, sőt IX. Kelemen pápaválasztásakor Rómában is megfordul, ahol Athanasius Kircherrel köt barátságot. A teológia és a nyelvek mellett jogot és orvoslást tanult, de alkímiával is foglalkozott. Pozsonyba visszatérve a gimnázium dékánja, a kezdődő protestánsüldözéskor még a pozsonyiak szószólója a Habsburg-udvarnál, végül maga is menekülni kényszerül. Majd 1674-től az altdorfi egyetem történelem és metafizika tanári állását tölti be. Második felesége a műveltségéről híres Helene Sybilla Wagenseil, az ismert hebraista professzor, Johann Christoph Wagenseil lánya. Spener konzultált J. Ch. Wagenseillal, aki a német protestáns zsidómisszió propagálójá, és aki a hallei pietizmust ebben a kérdésben pozitívan befolyásolta az ortodox lutheránus és a porosz felfogáshoz képest. Lásd: *Judenmission*, TRE Teil I. Band 17. 327.

későbbi altdorfi professzor, aki Spenerrel is kapcsolatban állt.⁵²⁴ Moller német és olasz tudós társaságok tagja, megkapja a poeta laureatus címet,⁵²⁵ és I. Lipóttól a pfalzi hercegi címet.

5.3.3. A próféciák beteljesülése

1715-ben, D. D. monogrammal jelenik meg az a politikai röpirat, mely Kotter és Poniatowska próféciáira hivatkozva értelmezi I. György angol királlyá választását. *Der Göttliche Rath-Schluß, Das Haus Chur-Braunschweig Auff den Groß-Britannischen Thron zu erheben, Schon vor neunzig Jahren beschrieben In den bekannten Kötterischen und Poniatovischen Revelationen Versiegelt befindlich; ietzt mit Fleiß daraus excerpiret, entsiegelt und erkläret Von D. D. Zweyte Auflage, 1715.* Az első kiadás feltehetően az ugyanebben a témában, az előző évben kiadott: *Die Merckwürdige Fata der groß-britannischen Crone aus dem Jahre 1714* –re utal.⁵²⁶ I. György ugyanis V. Frigyes unokája, és I. Jakab dédunokája. Amikor Anna királynő halálával megüresedett az angol trón, az 1701-ben elfogadott trónutódlási törvény értelmében a legközelebbi protestáns hozzátartozó kellett, hogy kövesse.

A D. D. monogram a világot járt hamburgi kereskedőre, Dietrich Dobbelerre (1663-1718) utal, aki megtérése után feladta addigi életét és minden idejét Krisztus követésének és a tudományos munkának szentelte, vagyis a görög filozófiának és az asztrológiának.⁵²⁷

Dobbeler spiritualista irodalomban való igen nagy olvasottságáról tanúskodik,⁵²⁸ hogy – miként a címben is írja – kilencven évvel korábban lejegyzett próféciákhoz

⁵²⁴ Spener 1663-tól működött a strasbourg Münsterben lelkészként, és a következő évben promoveált ott. Moller 1664-ben kerül Strasbourgba, ahol teológiát és francia nyelvet tanult, de már maga is tart előadásokat. Majd Pozsonyból való menekülése után Spener ajánlására a birkenfeldi hercegnél kap prédikatori állást. Leveleznek, Moller egy Johann Arndt portrét küld neki. V.ö.: Horst Weigelt: *Geschichte des Pietismus in Bayern. Anfänge – Entwicklung – Bedeutung. Arbeiten zu Geschichte des Pietismus* 40. Göttingen, 2001. 65.

⁵²⁵ Lásd: Masznyik Tóbiás albumában Moller bejegyzését, Moller titulusai között. IAA 2034. A bejegyzés kézírása eltér a levélmásolat írójától.

⁵²⁶ V.ö.: FSt 126 G 11 [1] és FSt 75 D 6 [11] Az ajánlás I. Györgynek szól a koronázás utáni keltezéssel.

⁵²⁷ Több görög filozófiai munka újbóli kiadásánál segédkezett: Chalcidii commentarii in Timaeum Platonis; Porphyrii vita Plotini, Jamblichi de vita Pythagorae et Protrepticae orationes ad philosophiam, In bibliopolo Commelini, 1698.

Megtérése idején ismerkedik meg a Hambrugba látogató August Hermann Franckéval, akivel levelezésben áll. Gyűjtést szervez a hallei árvaház javára, pénzváltásban kérik segítségét, és munkaerőt, tanulókat közvetít Halléba.

⁵²⁸ A két német nyelvű kiadásra hivatkozik: Zwey wunder Tractätlein, Göttliche Offenbahrungen.

találta meg a kulcsot. Érvelésében az ószövetségi jóvendöléseket követi, amikor a megnevezett ember helyett az egész törzset vagy családot értették. Így az V. Frigyesről szóló prófécia, melyek a szöveghűség elve szerint még Frigyes halála után is változatlanul a szövegben maradtak, értelmezhetőek voltak unokájára is. Dobbeler azonban Kotter és Poniatowska jóvendöléseit már nem a chiliaszta üdvtörténeti értelmezés példáiként alkalmazza egy nemzeteket átfogó egység, vagy Krisztus földi királysága érdekében, hanem pusztán I. György váratlan trónra kerüléséhez használja igazolásként, ahogy a mű függelékében Nostradamus erre az esetre értelmezhető jóslásait is idézi. Dobbeler, akinek nincsenek jelenései, és műveit az események ismeretében írja, a profetikus szövegek alkalmazásánál már nem használja a profetikus beszédmód sajátosságait – az intést, a bűnbánatra való felszólítást, nem él a bolondság toposzával, és nincs igénye isteni legitimációra –, szöveg szinten tehát megmarad a politikai röpirat szövegfajtájánál.

6. Profetikus beszédmód

A dolgozatban felsorolt szövegpéldák alapján azt a finom határvonalat szándékoztam meghúzni, ami a jóvendöléseket tartalmazó szöveget a mindenkori kiadó intenciója szerint a politikai publicisztika, vagy az ószövetségi hagyományokra épülő prófécia közé sorolja. Ugyanis ez az intenció nemcsak a szöveg funkcionalitását határozza meg, hanem egyúttal a szöveg megalkotására is hatással van. Ennek ellenére tartózkodom attól, hogy élesen elkülönítsem mind a kortársak szemében egységes megjelöléssel illetett, mind a szövegfajták tekintetében akár egy-egy művön belül is nagy változatosságot felmutató szövegeket.

A szerzői intenció kérdésénél azonban nem elég megállapítani, hogy az illető chiliaszta nézeteket vallott-e, s azokat milyen fokon, hanem egy jóval bonyolultabb feltételrendszernek kell megfelelnie. Ehhez a Comenius gondozásában megjelent szövegek tagadhatatlanul mércéül szolgálnak, jóllehet tőle függetlenül is jelentek meg hasonló igénnyel kiadott, profetikusnak tekinthető szövegek, mint Jakob Fabricius Poniatowska-kiadása, vagy az *Überwunderliche Gesichte und Englische Erscheinungen* próféciai.

Az ismérvek közül a szöveg beszédmódjának sajátosságait emeltem ki, mivel e köré csoportosítható legmarkánsabban mindaz, amit kortárs laikus próféciaiként lehet

meghatározni. A beszéd mód vizsgálata nemcsak az ószövetségi hagyományt idézi meg, hanem kiemeli a lejegyzett szöveg beszélt nyelvi eredetét is. A szöveg eredendő szóbeliségére való utalással annak lejegyzője, kiadója rekonstruálja a kinyilatkoztatás szituációját. Ez az újraalkalmazás a kiadót is a próféta szerepébe helyezi, egyben lehetővé teszi korának üdvtörténeti és chiliaszta összefüggésekben való értelmezését. Ez az értelmezés a profetikus beszéd módra jellemzően a szöveg inherens része, vagyis a próféta a kinyilatkoztatásban kapja meg, amit a lejegyző, a kiadó nem, vagy a próféta szólamától elkülönülve a margón, továbbá a bevezetőben kommentál. A kiadói stratégia része, hogy a közölt szövegek isteni eredetére hivatkozva azok minél nagyobb körben való terjesztését tűzi ki célul, azzal a nem titkolt szándékkal, hogyha azok beteljesülnek, majd önmagukat igazolják. Ezért a kiadó látszólag tudatosan távolságot tart a próféta és a saját szövege között, a mindenkor olvasó ítéletére bízva a szöveg hitelességének kérdését.

A profetikus beszéd módnak a szövegek tartalmi szintjén megjelenő többi sajátossága azonban már csak a közbenjárás hiányában különbözik az ószövetségi hagyománytól, a fennálló renddel szemben megfogalmazott kritika és az átfogó reform sürgetésének tekintetében nem. A lejegyzett szöveg isteni kinyilatkoztatások közé való sorolása tehát a szöveg megformálásánál és hagyományozódásánál játszik döntő szerepet a kanonikus szent könyvek mintájára megkövetelt szöveghűség, eredetiség, teljesség feltételei által.

A kinyilatkoztatást kapó próféta személyének bolond, együgyű meghatározása jellemző toposza a kortárs kinyilatkoztatásoknak. Ennek ellenére, bár Comenius és Jakob Fabricius is fő érvként hozzák fel a prófécia hitelessége mellett, mivel az esetek jó részében nem teljesül, nem tekinthető szövegmeghatározó kritériumnak, hanem sokkal inkább a kinyilatkoztatás szövegeit gondozó személy retorikai stratégiájának, önlegitimációjának.

A profetikus beszéd mód szövegfajtájának meghatározásánál az egyenetlenség abból a helyzetből adódik, hogy a prófécia lejegyző, megjelentető személy az esetek nagy részében nem azonos a jelenéseket kapó személlyel. Ez a fenti, hagyománykövető stratégiához képest egy másik kiadói pozíciót is eredményezhet, amelyben a kinyilatkoztatás szövege alárendelődik, vagy összemosódik a szöveget gondozó személy szólamával. Ebben az esetben, bár szöveg szinten jellemzően jelzi a kiadó, hogy idegen szöveget emel be, azt már saját értelmezéseinek szolgálatába állítva idézi, és értelmezi, akár más kanonikus vagy apokrif próféciaszövegekkel együtt, értelmezését

ugyanúgy kinyilatkoztatásnak és a Lélek sugallatának tulajdonítva. Mivel ebben az esetben a különféle profetikus szövegek vállaltan alárendelődnek a megjelentető intenciójának, a prófécia szövegfajtája felől elmozdulás történik a politikai propagandairódalom és publicisztika felé.

A koraújkori profetikus szövegek létrejöttében lényeges szerepet játszottak az egykorú politikai események. Ezért ezt a szövegfajtát az elhúzódó háborúk alatt megélt krízisre adott válaszként értelmezhetjük. Mivel az akkor élt emberek a krízist az élet minden területére kiterjedően élték meg, az erre adott válaszuk a megtapasztaltak átfogó és radikális átértelmezése. Ez egyben maga után vonja a kortárs prófécia szövegfajtájának korfüggő jellegét, azaz jelentőségét veszti mind a krízis elmúltával, mind a válaszadást meghatározó egységes üdvtörténeti szemlélet felbomlásával.

Comenius kortárs próféciaíkhöz való viszonyában döntő jelentőségű, hogy egy olyan felekezet tagja, amelynek a teológiája a hit-szeretet-remény hármására épül, ahol a remény egyértelműen chiliaszta jelentéstöbblettel bír. Ehhez járult hozzá a cseh testvérek kiválasztottságtudata: a reformációt megelőző föllépésük, és azóta tartó üldözésük, melyek mind hozzájárultak az egykorú események krízisként való értelmezéséhez, és profetikus beszédmódban való feloldásához. Comeniusnál ez a beszédmód nemcsak saját szerzőségű művei szövegének megalkotására lesz hatással, hanem – sajátos, de nem egyedülálló módon – az általa gondozott profetikus szövegeket egy átfogó koncepcióba illesztve a világ megjobbításának szolgálatába állítja. Ezzel gyakorlatilag igen termékeny életművét átprofetizálja.

A kutatás egyik következő lépcsője a dolgozatban nyert eredmények viszonylatában a profetikus beszédmódnak a rózsakeresztes propagandairódalommal való összefüggéseinek a vizsgálata és a Samuel Hartlib köréhez köthető angliai reformtörekvésekben betöltött szerepének elemzése lehet.

7. Rövidítések

Az idézett szövegeknél minden további jelölés nélkül feloldottam az átírásnál az j betűket i betűkké, az u betűt v betűvé. A címek sorkezdő nagybetűit kisbetűkké alakítottam, ha azt a jelenlegi helyesírás nem teszi indokolttá. A perjellel jelölt tagolás helyett a vesszőt alkalmaztam. A rövidítések feloldását szögletes zárójellel jelzem []. Ezek alól a címelírások kivételt képeznek.

Könyvtárak:

BL	British Library
EEBO	Early English books online
FB Gotha	Forschungsbibliothek Gotha
FSt Halle	Bibliothek der Frankeschen Stiftungen Halle/Saale
HAB Wolfenbüttel	Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel
OSZK Budapest	Országos Széchényi Könyvtár Budapest
ÖNB Wien	Österreichische Nationalbibliothek Wien
SK Szeged	Somogyi Károly Könyvtár Szeged
SLUB Dresden	Sächsische Landes- und Universitätsbibliothek Dresden
StaBi Berlin	Staatsbibliothek Berlin
SUB Göttingen	Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen
UB Erfurt	Universitätsbibliothek Erfurt
ULB Halle	Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle
VD17	das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts
WLB Stuttgart	Westfälische Landesbibliothek Stuttgart

Források:

CT	Confessio Taboritarum, lásd: irodalomjegyzék
DJAK	Dílo Jana Amose Komenského (Opera omnia) 1. Szerk.: Milan Kopecký. Praha, 1969. etc.
ODO	Opera didactica omnia, Amsterdam 1657/58. Reprint: Praha, 1957.
VSJAK	Veškerých spisů Jana Amosa Komenského. Red: Jan Kvačala, Jan Václav Novák 1. Brno, 1910. etc.
WA	D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, 1883. etc

Szakirodalom:

PuN	Pietismus und Neuzeit. Göttingen, 1974-
RGG	Religion in Geschichte und Gegenwart, lásd: irodalomjegyzék
SCetH	Studia Comeniana et Historica. Uherský Brod 1971-
TRE	Theologische Realenzyklopädie, lásd: irodalomjegyzék
ZThK	Zeitschrift für Theologie und Kriche. Tübingen, 1891-
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte. Stuttgart, 1877-

8. Források és irodalomjegyzék

Források

ALSTED, JOHANN HEINRICH: *Diatrobe de mille annis Apocalypticis, non illis Chiliastarum et Phantastarum sed B. B. Danielis et Johannis*. Farnkfurt, Herborn, 1627. UB Erfurt 10 - Pl. 8° 00009 (05)

APOKALIPSZISEK. Apokrifek. Szerk.: Dörömbözi János, Adamik Tamás. Budapest, 1997.

ARNDT, JOHANN: *Wahres Christenthum*. Berlin, 1888.¹³

ARNOLD, GOTTFRIED: *Unpartheyischer Kirchen- und Ketzer-Historie*. Leipzig, Frankfurt am Main, 1699-1700. VD17 12:116524K, FB Gotha Theol 2° 00238

AUGUSTINUS: *De civitate Dei*. <http://www.thelatinlibrary.com/augustine/civ18.shtml> [2014.05.14.]

BESOLD, CHRISTOPH: *De Hebraeorum ad Christum salvatorem nostrum conversione conjectanea*. 1620. In: *Pentas dissertationum philologicarum*. VD17 23:250643K, HAB Wolfenbüttel A: 202.72 Quod. (2)

BÖHME, JAKOB: *Die letzte Posaune an alle Völker oder Prophezeyungen des gottseligen und hocheleuchteten Theosophi Jacob Böhmens von dem nahestehenden Untergang des Antichrists und Bables; von Offenbarung der Lilienzeit, von der Tinctur der Weisen, von der innstehenden Juden, Türken und Heidenbekehrung, von des Brautigmas Zukunft und dem ganz nehan jüngsten Gericht, nebst andern Geheimnissen mehr; aus dessen sämtlichen Schriften sorgfältig herausgezogen von einem kleinen Zweiglein am Perlen-Baume, und jetzo denen Liebhabern der Weisheit zu einem angenehmen Geruche dargestellt*. Berlin und Leipzig, 1779. FB Gotha Phil 8° 00327c/04

BRECKLING, FRIEDRICH: *Im Namen Jesu, zur Ehre Gottes. Ruffende Stimme aus Mitternacht, in dieser Mitternacht. An Ihre Königl. Maj. in Dänemarck, und alle Könige, Chur, Fürsten und Obrigkeiten nach Mitternacht. Darinnen mit dem Hanengeschrey von Abend Sonnenklar bewiesen wird, 1. Daß unser heutiges Christenthumb ein pur lawter Antichristenthumb. 2. Daß die heutige Antichristische Prediger daran, wie auch an allen Sünden und Straffen unter uns, die fürnemste Schuld und Vrsach. 3. Daß es unmöglich, auff solche Weise auffzurichten, wie wir es anfangen, sondern je länger je ärger wird. 4. Daß dennoch ein richtiger Weg sey, darnach es leicht und herrlich könne auffgerichtet werden. 5. Daß alle heutige falsche und Antichristische Wege erst müssen erkant und verlassen werden, soll solcher Weg Christi erwehlet und eingegangen seyn. Zur Auffweckung, Versammlung und Außgang der Kinder Gottes aus diesem Babel, Sodom und Egypten. / Im Namen der übrigen Bekenner, Zeugen und Jünger Christi außgesandt durch Fridericum Brecklingium, aus Holstein, Predigern bey der Evangelischen Gemeine in Zwoll. S.l., s.a. [1697?], VD17 39:147267F, FB Gotha Theol 8° 00414/13 (05)*

BRECKLING, FRIEDRICH: *Leo rugiens per Prophetas redivivos. Gottes Wort, Stimme und Zeugniß für seine Arme und Elenden, wider ihre Bedrenger an alle Secten und Menschen in der gantzen Welt, zu ihrem Leben oder Tod*. [s. l.] 1681. VD17 3:308392P, FSt 24 F 6 (8)

BRECKLING, FRIEDRICH: Letzte (Türcken) Posaun über Deutschlandt, Die in verdammliche Sicherheit versunckene Welt vom Sünden=Schlauff auffzuwecken, und dadurch entweder der jetzt auffß neu herbey weltzenden Sündfluth zu entgehen, oder ja die Seele vor ewigen Untergang zu retten. Von Einem heimlich seuffzenden Jeremia I. C. an die sämptliche in dem Deutschen Jerusalem, Regenspurg, Versammlete Chur= und Fürsten, ja alle Reichs=Stände und Städte, gesandt. Erstlich gedruckt im Jahr Christi 1664. hernach Anno 1683. bey angehendem Türcken=Kriege wiederumb mit einigen Anmerckungen und beygefügeten auff einer berühmten Universität d. 31. Martii anno 1664. ge=haltenen Lateinischen Buß=Sermon. in Druck gegeben von M. B. F. VD17 3:002675G, FB Gotha Pol 8° 03063-3065 (02)

BRECKLING, FRIEDRICH: Friderici Brecklingii, Holsati, meditamenta αὐτόγγραφα, dono data á δ. Meiischen, Sup. Gen. Coburgersa, Ern. Sal. Cypriano. An. 1727. Volumen. I. FB Gotha Chart. B962. [kézirat]

BRECKLING, FRIEDRICH: In Nomine Jesu. Mysterium Babylonis & Sionis. End-urtheil über Babel, und Stimme vom Himmel, Gehet aus von Babel. Darinnen Sonnen-klar bewiesen wird, daß die heutige falsche Christenheit nach ihrem Abfall von Gott in allen Secten, Ständen, Reichen, und örtern nicht mehr Christi Himmelreich, sondern des Satans Babel und Höllenreich sey, und daß daher all ihr Gottesdienst, Thun und Wesen nicht Apostolisch, sondern Antichristisch und Babylonisch sey. Sampt den Ursachen, warumb ein jeder Christ auß solcher Babel des Satans außgehen muß, wofern er sonst seine Seele retten, und nicht mit Babel in ihren Sünden und straffen untergehen wil. Und dem Schlüssel der Erkänntniß, dadurch das heutige falsche Evangelium der Antichristen in Babel von dem rechten Creutzwort Christi in Sion könne unterschieden werden. Ist daß ander Theil der Stimme auß Mitternacht, oder daß ander Hanen-geschrey, darinnen als in der Summa dicendorum der Inhalt meiner vorigen Schriften kürztlich verfasst, zu der Phariseer Überzeugung, der Blinden Augen-salbe, und Petri Aufweckung, über der gantzen Welt außgerufen. Durch Fridericum Brecklingium, aus Holstein, Predigern bey der Evangelischen Gemein in Zwoll. Gedruckt im Jahr 1663. [s. l., Amsterdam?]. VD17 3:600261C. FB Gotha Theol 8° 00415/01 (01)

CNOLL, CHRISTOPH: Dialogus de Motu Terrae. Ein Gespräch eines Astronomi und Theologi Von der Bewegung oder umbwendung Des Erdbodens. Brieg, Breslau, 1624. VD17 14:072846D, SLUB Dresden Astron.480.mo,misc.3, <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/4789/1/cache.off> [2014.05.14.]

CNOLL, CHRISTOPH: Prognosticon Generale Perpetuum. Ein allgemeine Practica, auff jede Jahr, biss ans ende der Welt. Görlitz, 1616. VD17 23:265570A, StaBi Berlin Mz 22503 <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN630157332> [2014.05.14.]

COMENIUS, JOHANN AMOS: Angelus pacis Ad Legatos Pacis Anglos et Belgas Bredam missus indeque ad omnes Christianos per Europam et mox ad omnes populos per orbem totum mittendus ut se sistant, belligerare desistant pacisque principi Christo, pacem gentibus jam loquuturo, locum faciant. Anno 1667 mense Majo. DJAK 13, 177-207.

COMENIUS, JOHANN AMOS: Centrum Securitatis. In: DJAK 3. 473-564.

COMENIUS, JOHANN AMOS: Clamores Eliae. In: DJAK 23. Praha, 1992.

COMENIUS, JOHANN AMOS: Das Glück des Volkes in einem Spiegel denen dargestellt, die erkennen wollen, ob sie glücklich sind, und wie sie es werden können. An den gnädigsten

Fürsten von Siebenbürgen Georg Rákóczi. In: Schriften zur Reform in Wissenschaft Religion und Politik. Übersetzt und Bearbeitet von Herbert Schönebaum. Leipzig, 1924. 169-206.

COMENIUS, JOHANN AMOS: *Historia Fratrum Bohemorum, Eorum Ordo et Disciplina Ecclesiastica, Ad Ecclesiae Recte Constituendae Exemplar, cum Ecclesiae Bohem. Ad Anglicanam Paraenesi. Accedit, Ejusdem auctoris Panegesia, sive excitatorium universale, Ad cuiusvis ordinis & loci in Europa viros, quo Salubria suppeditantur consilia, Quomodo communis rerum humanorum emendatio suscipi atq. fieri possit, Ex opere eius, ut vocat, Pansophico, nondum edito desumptum. Praemissa est Praefatio Io. Francisci Buddei. PP. De instauranda disciplina ecclesiastica. Cum privilegio. Halae, Typis & impensis Orphanotrophii. 1702. FSt 75 E 3 (3)*

COMENIUS A. JÁNOS' Rövid története az Tseh országi Eklésiának üldöztetésének, Melly keresztyénné lételének kezdetitől fogva, az az, 894-dik esztendőből egész 1632 dikig folytatatik. Kézirat. OSZK Quart Hung 1146.

COMENIUS, JOHANN AMOS: *Historia Revelationum Christophori Kotteri, Christinae Poniatoviae, Nicolai Drabicij. & quae circa illas variae acciderunt, usque ad earundem Anno 1657 publicationem, & post publicationem. In conspectu Dei & Ecclesiae posita fideli testificatione ejus qui (Deo ita disponente) omnium istorum autoptes, collector, conservator, editorque fuit. M DC L IX. WLB Stuttgart, Theol. qt. 3275*

COMENIUS, JOHANN AMOS: *Janua sive introductionum in Biblia sacra. Hoc est librorum, hominibus divinitus in credendum, faciendum spreandorumque regulam traditorum epitome. VSJAK VIII.*

COMENIUS, JOHANN AMOS: *Janua linguarum reserata aurea. Praga, 1694.*

COMENIUS, JOHANN AMOS: *Labyrint světa a ráj srdce. In: DJAK 3. 265-412.*

COMENIUS, JOHANN AMOS: *A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Ford.: Dobossy László, Mayer Judit. Budapest, 1990.*

COMENIUS, JOHANN AMOS: *Letzte Posaun über Deutschland die in verdammliche Sicherheit versunkene Welt vom Sündenschlaf aufzuwecken, und dadurch entweder der nu aufs neue herbeiwälzenden Sündflut zu entgehen, oder ja die Seele vor ewigem Untergang zu retten. Von einem heimlich seufzenden Jeremia J. C. an die sämtliche in dem deutschen Jerusalem, Regensburg, versammelte Chur- und Fürsten, ja alle Reichsstände und Städte gesandt. Im Jahr Christi 1664. In: DJAK 13. 95-154.*

COMENIUS, JOHANN AMOS: *Manualník, anebo Jádro celé Biblí svaté, sumu všeho, co Bůh lidem I. k věření vyjevil, II. k činění poručil, III. k očekávání zaslíbil, plně a jasně obsahující. Místo nové svíce, sedícím ještě v temnostech zpuštění svého, církve české ostatkům podané. VSJAK XVIII.*

COMENIUS, JOHANN AMOS: *(Oculus fidei) Theologia naturalis; sive Liber Creaturarum specialiter De Homine et Natura ejus, in quantum Homo est, et de his quae illi necessaria sunt ad cognoscendum Deum et Seipsum, omniaque quibus Deo, Proximo, Sibi, obligatur ad Salutem. A Raymundo de Sabunde ante duo secula conscriptus, nunc autem Latiniore stylo in*

compendium redactus, et in subsidium incredulitati Atheorum, Epicureorum, Judeorum, Turcarum, aliorumque Infidelium, nominatim Socinianorum, et aliorum Christianorum mysteria Fidei suae non attendentium, a Johanne A. Comenio oblatus. 1661. UB Erfurt 03 - Pm. 8° 00227 (01)

COMENIUS, JOHANN AMOS: Orbis sensualium pictus. Nürnberg, 1658. VSJAK X.

COMENIUS, JOHANN AMOS: Geheimes Gespräch Nathans mit David. In: Schriften zur Reform in Wissenschaft Religion und Politik. Übersetzt und Bearbeitet von Herbert Schönebaum. Leipzig, 1924. 145-168.

COMENIUS, JOHANN AMOS: [Unum necessarium] Das Einige Nothwendige, Nemlich Wissen, was dem Menschen im Leben, im Tode und nach dem Tode nothwendig sey: Welches Der durch un[n]öthige Dinge der Weltabgemattete, und nun nach dem einigen Nothwendigen strebende Alte Johann Amos Comenius in seinem 77sten Jahr der Welt zu bedencken vorleget. Aus dem lateinischen aufs neue übersetztet. Wobey des Leben des Autoris befindlich. Im Alter werden wir zu allen Dingen Klüger. Bey Samuel Benjamin Walther. Leipzig, 1725. FSt Halle 56 J 23

COMENIUS, JOHANN AMOS: De vocatione in Hungariam brevis narratiuncula. ODO Tom II., Pars III. 3.

COMENIUS, JOHANN AMOS: Der Weg des Lichtes. Via Lucis. Philosophische Bibliothek 484. Ford.: Uwe Voigt. Hamburg, 1997.

COMENIUS, JOHANN AMOS: Korrespondence Jana Amosa Komenskeho. Kiadja: Jan Kvačala. Prága 1898.

CONFESSIO TABORITARUM. Kiadja: Amadeo Molnár, R. Cegni. Rom, 1983.

CUSANUS, NICOLAUS: Coniectura de ultimis diebus.

<http://urts99.uni-trier.de/cusanus/content/werke.php> [2014.05.03.]

CUSANUS, NICOLAUS: De Beryllo. <http://urts99.uni-trier.de/cusanus/content/werke.php> [2014.05.03.]

EINE WUNDERSELTSAME HISTORIA UND GESCHICHT, von einem Catholischen Polnischen Rittmeister, welcher zu Prag in S. Jacobs Kirchen, wor etlichen Wochen begraben worden, und den 11. November. Anno 1622. wieder aufferstand, was derselbe für Ebenthewr und Wunder angerichtet. Von glaubwürdigen, unpartheyischen Personen, so selbst darbey, in Druck gegeben. [s.l.] 1620. VD17 3:680694T, ULB Halle If 3201 (30)

ENGELISCHE ERSCHEINUNGEN Offenbahrungen und Gesichte so dreyen Christlichen Personen, einem Schulmeister in der Pfaltz, einem Pfarherren im Marggraffthumb Anspach, und einer Jungfrawen zu Greßlas in Böhmen, zu unterschiedlichen Zeiten wiederfahren, vom Zustande deß Römischen Reichs, unnd der Christlichen Kirchen, Wie nemlich GOTT das unbußfertige Wesen unnd Leben in deutschland straffen, seine Gläubigen auß der Verfolgung erretten, unnd die Feinde seines Worts unnd Nahmens vertilgen und zu Schanden machen wolle. Alles

mit Verwunderung und Nachdencken zu lesen. Gedruckt im Jahr Chrsiti, 1630. VD17 23:238231U, HAB Wolfenbüttel: 190.6 Quod. (10)

FABRICIUS, JOHANN JACOB: Göttliches Wunder-Buch, darinnen auffgezeichnet stehen. I. Himlische Offenbarungen und Gesichte einer gottfürtigen Jungfrawen auß Böhmen, vom Zustand der Christlichen Kirchen, derer Erlösung, und dem schrecklichen Untergang ihrer Feinde. II. Propheceyungen, Klagreden, und ernstliche Bußvermahnungen, eines frommen christlichen Mägdleins zu Cottbus in Niederlausitz. III. Christliche Sprüche und schriftmässige, geistreiche Reden, einer gottsehligen Jungfrawen im fürstlichen Frawenzimmer zu Stettin in Pommern. Erstlich einzeln außgegangen, anjetzo aber zusammen getragen, den abtrünnigen Unbußfertigen zu einer trewen Vermahnung, zur wahren Buße und Widerkehrung allen beträngten, nothleidenden, und verfolgten Christen aber zum Hertzzerfrewenden kräftigen Trost übergeben. Rostock, 1629. VD17 39:151628M, FB Gotha Th 8° 03869 (01)

FABRICIUS, JOHANN JACOB: Probatio Visionum, Das ist: Christliches, in Gottes Wort unnd bewährten Schrifften reiner Theologen wolgegründetes Bedencken Von Gesichtern, Deren etliche können Göttliche Offenbahungen, etliche aber Teufflische Verführungen seyn: Müssen derwegen nothwendig geprüftet, und nach Anleitung gewisser Kennzeichen recht unterschieden werden, damit man wisse das Gute zu behalten, das Böse aber zu verwerffen: Gestellet durch Jacobum Fabricium SS. Theol. Doctorem, & Ecclesiarum in Orientali Pomerania Superintendentem generalem. Legantur Visiones, non cum credendi necessitate; sed cum probandi & judicandi libertate pia ac prudenti. Nürnberg, In Verlegung Wolffgang Endters. 1642. VD17 23:622867W, SLUB Dresden 32.8.3371,angeb. <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/99381/1/cache.off> [2014.05.03.]

FAULHABER, JOHANN: Fama Syderea nova, Nürnberg, 1619. VD17 3:660034Q, ULB Halle an Pd 3898 (8)

FELGENHAUER, PAUL: Complement Bon'avisorum. Special Neue Avisen, Welche der Postilion des grossen Löwens vom geschlecht Juda hat gesehen in seinem Flore Prophetico und empfangenen involucro, welches ihme die fürnembste königin im himmlischen Rath Gottes im Walde geben. 1622. VD17 3:602644T, HAB Wolfenbüttel 46.4 Pol. (15) <http://diglib.hab.de/drucke/46-4-pol-15s/start.html> [2014.05.03.]

FELGENHAUER, PAUL: Flos Propheticus In quo adaperitur Testimonium de Veritate Jesu Christi, In Leone Silentii & Rugiente Prophetische Blum, Darinnen die Vornembste Geheimnuß von der Letzten zeit, im Daniele, Apocalypsi 4. Esdrae und andern Propheten, deutlich außgelegt werden, und sonderlich die gantze Böhmische Sache in dreyen unterschiedenen tractetlein, wegen Erwöhlung König Friedrichs, von den Böhmischen Ständen, Auch der unschuldig hingerichteten zu Prag vom Anfang biß zum künfftigen Enden gründlich entschieden und durch das Dritte F. dessen der Postilion in den Special-avisen newlich gedacht. Zur Antwort allen Calumnianten und namentlichen D. Hoën. Flores Prophetici Erster Theil per Leonem ex Sylva, rugientem ad Aquilam. Justus ut Palma Florebit, & opprimet prementes eum. Anno ECCE SiC DisCVtIos Leo. AqVILa DisCerpTIones sentenstlá Verá. Gedruckt im Jahr 1622. ULB Halle If 3201 (27)

FELGENHAUER, PAUL: Leo rugiens in Decisionis Propheticae Belli Bohemici Parte Tertia. Dritter Theyl der Entscheydung vom Böhmischen Wesen, Absolvirt und vollendet auß denen Weyßsagungen der Propheten Altes und Neuwes Testamentes unnd durch Gottes Gnade von

Anfang biß zum Ende allerdings gantz deutlich bezeuget Durch Leonem ex Sylva, rugientem ad Aquilam, Leo in Spiritu Domini corroboratus, triumphabit, Aquila antem fervore ignis Domini Zebaoth cremabitur & peribit. Daniel 7. v. 21. Apocalyp. 12. v. 7. Das kleine Horn und Thier wird streyten mit denen Heyligen und sie überwinden und den Sieg behalten, Biß das Gericht gehalten wirdt. Psal. 79. v. 23. Apocal. 11. v. 7. 8. 9. Sie haben die Leichnam deiner Knechte denen Vogeln unter Himmel zu fressen geben und das Fleisch deiner Heiligen denen Thieren im Lande. Sie haben Bluth vergossen umb Jerusalem her wie Wasser, und Wahr niemand der begrub. Floris Prophetici Dritter Theyl. 4. Esdr. 12. VentVs ALtIssIMI In Leone Disperget InIqVos. ULB Halle If 3201 (29)

FELGENHAUER, PAUL: Rechte Wahrhafftige und gantz richtige Chronologia Oder Rechnung der Jahre, von der Welt und Adams Anfang an, bis zu diesen jetzigen Jahr Christi 1620. VD17 23:280522T, HAB Wolfenbüttel T 504.4° Helmst. (10) <http://diglib.hab.de/drucke/t-504-4f-helmst-10/start.htm> [2014.05.03.]

FRIDERICUS I. Rex Bohemiae et Rheni. [s.l.] 1620. VD17 3:608101T, ULB Halle If 3201 (36)

A GENERAL TABLE OF EUROPE, representing the present and future state thereof, viz. the present governments, languages, religions, foundations, and revolutions both of governments and religions, the future mutations, revolutions, government, and religion of christendom and of the world &c. collected from the prophecies of the three late German prophets, Kotterus, Christina, and Drabicius, &c., all collected out of the originals, from the common use and information of the English. s.l. [London], 1670. EEBO 016453097

GÖTTLICHE OFFENBAHRUNGEN, So einem Einfältigen frommen Mann, Christoph Kottern, Aus Schlesien, Durch warhafftige achtjährige Englische Erscheinungen von Anno 1616 biß ins 1624) wiederfahren. Wie Gott Deutschland, wegen übermachten Sünden, erstlich zwar mit langwierigem Krieg und andern Plagen sehr hart straffen; hernach aber (wo kein rechtschaffene Busse darzwischen komt) durch frembde Barbarische Völcker überschwemmen und verderben lassen wil. Jetzunder auff's new, jedermännlichen zur Warnung, bey der nun vor Augen schwebenden Gefahr ans liecht gegeben, durch Benedictum Bahnsen. Amsterdam Im Jahr M DC LXIV. VD17 14:697824S

GÖTTLICHE OFFENBAHRUNGEN, So einem Gottsfürchtigen Jungengesellen Johanni Kregeln, seines Handwercks ein Schneider, in der Ober Pfaltz vier Jahr nach eiannder (1625, 1626, 1627, 1628.) wiederfahren. Benedict Bahnsen, Amsterdam, 1664.

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Nagyenyedí Demokritus. Sajtó alá rendezte: Klaniczay Tibor. Budapest, 1960.

HOBURG, CHRISTIAN: Regenspurgischer Heerholdt, außruffend an die alda bey ihrem Ober-Haupt versamlete Reichs-Glieder I. Woher dieser Türcken-Krieg entstanden II. Wie er nach dem Willen Gottes zustillen. III. Was endlich, da er nicht gestillet, zuerwarten. Nebenst beygefügetem Extract etlicher wunderlichen newen Offenbahrungen, angehende diesen Türcken-Krieg. Abgefertiget gegen das bevorstehende grosse Gericht des Herrn Zebaoth zu erwecken die Eingeschlaffene, zu ermuntern die Wackeren, zu überzeugen die Unbußfertigen, von C. H. L. P. J. G. Im Jahre Christi 1664. VD17 3:008149S, HAB 1034.30 TH (3) <http://diglib.hab.de/drucke/1034-30-theol-3/start.html> [2014.05.18.]

HÖCHSTVERWUNDERSAME OFFENBAHRUNGEN, welche einer Böhmischen Edel-Jungfer, Nahmens Christina Poniatovia, sonst Poniatowske genannt, in denen Jahrgängen 1627, 1628, 1629. geschehen. Aus dem von der Jungfrau selbst beschriebenen Böhmischen Exemplar ehemals ins Lateinische, und nun (wegen ihrer schon im Jahr 1632. zu Frankfort am Mayn Stückweiß heraußgekommen) völlig übersetztet: und Nebst beygefügter Historischer Erzählung und Erläuterung deß berühmten Mit-Gliedes der Böhmischen Brüderschafft Johann Amos Comenius, was sich vor, in und nach solchen Offenbahrungen mit dieser Jungfrau zugetragen, und wie diese Dinge anzusehen seyen, in den Druck gegeben. MDCCXI. FB Gotha Theol 8° p. 855/2

IRENEUS: Adversus haereses 5. könyv 23, 32, 35. Angol fordításban:
<http://gnosis.org/library/advh5.htm> [2014.05.18.]

KOBERT, THOBIAS: Umständlicher Bericht des Herrn Tobiae Kobers, Med. Doct, zu Görlitz, von der Kranckheit, Absterben und Begräbniß des sel. Autoris Theosophi. An die Edlen Herren Schweinichen. Geschrieben, de dato Görlitz, den 21. Nov. 1624. In: Jacob Böhme Sämtliche Schriften. Faksimile-Neudruck der Ausgabe von 1730 in elf Bänden, Kiadja: Will-Erich Peuckert. Bd. 10. 1988.

KUHLMANN, QUIRINIUS: *Mysterium Viginti Unarum Septimanarum Kotterianarum, quod vera Clavis ad Danielelem, Apocalypsin omnesque Scripturae numeros, Spiritus Sancti ope apertum*, Smyrnae Natoliae, Mense Octobri, 1678. Londini, excudebat Johannes Gain, Anno Domini, 1682. BL Oxford, Wing K755

LUTHER, MARTIN: *Supputatio annorum mundi*. In: D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, Bd. 53. 1920.

LUTHER, MARTIN: Heerpredigt wider den Türken

LUTHER, MARTIN: *Libellus de ritu et moribus Turcorum*

LUX E TENEBRIS, novis radiis aucta. Hoc est: Solemnissimae Divinae Revelationes, in usum seculi nostri factae. Quibus I. De Populi Christiani extrema corruptione lamentabiles querelae instituuntur. II. Impaenitentibusque terribiles Dei plagae denuntiantur. III. Et quomodo tandem Deus (deleta Pseudo-Christianorum, Judaeorum, Turcarum, Paganorum, & omnium sub Coelo Gentium Babylone) novam, vere Catholicam, donoru[m] Dei luce plene coruscante[m] Ecclesiam constituet; et quis jam status ejus futures sit ad finem usq. seculi explicatur. Per immissas Visiones & Angelica Divinaque alloquia, facta I. Christophoro Kottero Silesio, ab Anno 1616, ad 1624. II. Christinae Poniatoviae Bohemae, Annis 1627, 1628, 1629, III. Nicolao Drabicio Moravo, ab Anno 1638, ad 1664. Cum privilegio Regum, & sub favore omnium Regum Terrae, recudende hac ubiubi gentium, donec omnia reddantur nota omnibus sub Caelo populis & lingvis. M DC LXV. VD17 14:702605B

LUX IN TENEBRIS hoc est prophetiae donum quo Deus Ecclesiam Evangelicam (in Regno Bohemiae et incorporatis Provinciis) sub tempus horrendae ejus pro Evangelio persecutionis, extraemaeque dissipationis, ornare, ac paterné solari dignatus est. Submissis de statu Ecclesiae in Terris praesenti et mox futuro per Christophorum Cotterum Silesium, Christinam Poniatoviam Bohemam et Nicolam Drabicium Moravum, Revelationibus veré divinis, ab anno 1616. usque ad annum 1656. continuatis. Quae nunc é Vernaculo in Latinum fideliter translatae, in Dei gloriam, afflictorum solatia, aliorumque salutarem informationem, ipsius

Oraculi juſu in lucem dantur. VD17 1:063067G, FBG Phil 4° 00036d/03 (01); és OSZK H. eccl. 1815

MELIŠ, ŠTEFAN: Nächtliche Gesichte Stephan Melisch von Prag Bürger zur Pohnischen Lissa. So Er über selbige Stadt, und das Land Pohlen, und über den König von Schweden, und Franckreich, und sonsten, (Anno 1655, 1656, 1657, 1658.) gesehen. Neben kurtzer erinnerung bey einem jeden Gesichte, was davon albereit augenscheinlich erfüllet, oder noch zu erwarten stehet. FSt 109 G 19 (1)

Monatliche Unterredungen. Leipzig, 1692. VD17 3:633139M

NOBILIS VIRGINIS, Christinae Poniatoviae de Duchnik Hemerologium Revelationum, quas Anno 1627 et 1628 partim in Bohemia, partim in polonia habuit. s.l. [Genf, Arnheim] 1629.

NOVUS ATLAS, Das ist Weltbeschreibung mit schönen neuen außführlichen Land-Taffeln in Kupffer gestochen, und an den Tag gegeben Durch Guil. und Johannem Blaeu. Erster Theil. Amsterdam, Apud Johannem et Cornelium Blaeu. 1641.

PARACELSUS: De generatione stultorum. Sämtliche Werke Theophrast von Hohenheim gen. Paracelsus. Abt. 1: Medizinische, naturwissenschaftliche und philosophische Schriften. Hg.v. Karl Sudhoff, Wilhelm Matthießen. Bd. 14.: Das Volumen primum der Philosophia magna. München, 1933.

PINDER, ULRICH: Speculum intellectuale felicitatis humanae. Nürnberg, 1510.

PISCATOR, JOHANN: Meditatio de mille annis. 1618.

PLAUSTRARIUS, JOHANNES: Prognosticon Das ist: Wohldenckwürdige Weissagung und Propheceyung, Von den Jetzigen unnd letzten Leufften der Welt und den betrübten Jahren. Erstlich von dem 1620. unnd nach folgenden 1621. 1622. 1623. 1624. 1625 Jahren. Alles von Johanne Capistrano einem Schlesier des Hochgelahrten und weitberühmten Astronomi dieser vorhergehenden Figur Außlegung, welche Anno 1460. von ihm auff ein Pergament gestellet, und in einem Kistlein bey 87. Jahren in einer Mawren verborgen gewesen, und nun für 8 Jahren erstmals wieder erfunden und an Tag kommen, darinn eben das Blutbadt jetziges Pfaffen Krieges, wahre verfolgung Göttliches Worts propheceyet, grosse Empörung und Untergang beyde Deutschen und Römischen Reichs schrecklichen gedrewet wird. Männiglich zur Warnung, und sonderlich der kleinen Jugend zur Nachrichtung, jetzt wiederumb von mir Johanne Plaustrario von Breßlaw in Druck geben. Sampt angehenckter Türckischer Cronica aller Käyser und irer Untergang. Gedruckt zu Breßlaw in Schlesien bey Georg Bawmann, im Jahr Christi Anno 1622. FB Gotha Phil 4° 00036c/04 (01)

PLAUSTRARIUS, JOHANNES: Wunder- und Figürlich Offenbahrung, Das ist: I. Vergleichung der Welt Anfang und Ende, darinnen der jetzigen Zeit trübseliger Zustandt begriffen. II. Vergleichung deß Falls Adams und Even, mit jetzigem letzten Fall der Menschen. III. Vergleichung der Kinder Jsrael Außführung auß Egypten, mit der jetzigen Außführung, und Erlösung der Außerwöhlten, und glaubigen Kinder Gottes auß der Babylonischen Dienstbarkeit. IV. Von dem endlichen Untergang und Zerstörung der grossen Statt Babylon, das ist Rom. V. Von dem newen König Friderico Pfaltzgrafen, u. oder brüllendem Löwen auß dem Waldt, im 4. Buch Esdrae am 11. und 12. Capitel. Verfasset, und in Druck gegeben

durch Iohannem Plaustrarium, von Keyzers Lautern. Gedruckt im Jahr 1620. FB Gotha Hist 8° 01316-1317 (17) RARA

PROPHECEIEN UND WEISSAGUNGEN. Vergangene, Gegenwertige, und Künfftige ding, Geschichten unnd Zufall, aller Stende. Augsburg, 1549.

PROPHECIES OF CHRISTOPHER KOTTERUS, CHRISTIANA PONIA TOVIA, NICHOLAS DRABICIUS: Three famous German prophets, foretelling forty years agoe this present invasion of the Turks into the Empire of Germany, and the events that will ensue. The miraculous conversion of the great Turk, and the translating of the Bible into the Turkish language. Predictions concerning the Pope, Emperor, and King of France, with the sudden destruction of the Popish religion in the year 1666. Presaging also the uniting of all religions into one visible church, and how that church shall be governed by Bishops, &c. Many of the prophecies were very much desired by the late King of Bohemia, and were presented to him by the learned and eminent Protestant divine Comenius, and by him made publick. Translated out of the Latine by R. C. Gent. Licensed and entered according to order. London, 1664. EEBO 016499051

RECHENSCHAFT DES GLAUBENS, DER DIENST UND CEREMONIEN der Büder in Behemen und Mehrern, welche von etlichen Pickarten, unnd von etlichen Waldenser genannt werden. Sampt ainer nützlichen Vorrhede Dr. Mar. Luther. [Augsburg,] 1533. VD16 A 4139, ÖNB Wien 79.X.95

REVELATIONUM DIVINARUM, In usum Seculi nostri quibusdam nuper factarum, Epitome: ad cito quid sibi praesens terribilis Mundi commotio velit pervidendum; indeque serio metum Dei concipiendum; & per poenitentiam veram ultimum interitum praeveniendum. Habac. 2. vers. 2. [...] Anno MDCLXIII. VD17 23:277806D; SKSz G.d. 373

ROST, GEORG: Heldenbuch vom Rosengarten. Oder Gründlicher und Apologetischer Bericht von den Newen Himlischen Propheten, Rosenkreutzern, Chiliasten und Enthusiasten, Welche ein new Irrdisch Paradiß und Rosengarten auff dieser Welt ertrewmen, und allerley Schrifftlose und Untheologische paradoxa und Irrthumb in der werthen Christenheit, öffentlich außsprengen, Benamentlich M. Valentinus Weigelius in tr. von der gelassenheit, von der SchulGottes, de studio universali, etc. M. Paulus Nagelius im Prognostico et in tr. de Philosophia Nova, etc. Paulus Felgenhawer im Zeitspiegel, Anonymus Autor in Clangore Buccinae Propheticae, etc. Wie alle dinge in uns verborgen sind, und das man geschwinde und behende ohne mühe und arbeit allerley gute Künste und Sprachen, auch ohne Bücher allein durch die Salbung kan studiren, allerley geheminissen verstehen, auch die zeit vom Jüngsten Tage aufforschen, wie Christus Anno 1623. wiederkommen, und ein Irrdisch Paradiß auff Erden anrichten, und 1000. Jahr mit seinem Reichsgenossen in allerley wollust herrschen soll, wie alle Jüden bekehret, daß Evangelium außgebreitet, und der Türcke, Bapst und die 4. Monarchy sollen untergehen, etc. Alles umbständlich, kürztlich und nützlich beschrieben/ Durch Georgium Rostium, Mechelburgischen Hoffprediger zu Lüptz. Gedruckt zu Rostock, Bey Johann Reichels Erben, In verlegung Johann Hallervords, Buchhändlers. Anno M.DC.XXII. StaBi Berlin Nb 9621

SCHWENCKFELD, CASPAR: Vonn der himlischen Artzney des waren artztes, Christi, zur gesundtwerdung und zum ewigen heil des ellenden krancken verdorbenen menschs. [Straßburg, 1551.], VD16 S 5053

SEYFFERT, JOHANN: Secta Heroica beatrix reformatrix eademque Iesuiti-perda. 1617. BSB München VD17 12:114783T

ÜBERWUNDERLICHE GESICHTE und Englische Erscheinungen, Welche Vom künfftigen Zustande des heiligen Römischen Reichs, und der wahren Evangelischen Kirchen, unterschiedlichen Christlichen Personen, an gewissen Orten, in kurtz verrückten Zeiten, nach einander vorgestossen. Und nunmehr Dem Gottsfürchtigen Leser, zu sonderbarem nachsinnen, in offenen Druck angefüget werden. Gedruckt im Jahr 1632. ULB Halle 78 L 1648 (2)

Visiones LAURENTII PSCHERERS, Schulmeisters auß der Pfaltz, so er nachfolgender Gestalt selbst von sich geschrieben. Anno 1627-1631. ULB Halle 78 L 1648 (2) A2r-D3v.

Gründlicher Bericht, was massen Herrn NICOLAO BRIGELIO, Fürstlichen Brandenburgischen Evangelischen Pfarrherrn zu Stättberg, zu zweyen unterschiedlichen malen, Nemlich Freytags den 29. Maji und 16. October, des 1629. Jahrs, ein Engel erschienen. Auß Ehrngedachten Herrn Pfarrherrers eigen Handschirfft abgeschrieben. ULB Halle 78 L 1648 (2) D3v-E1v.

Gespräch eines Fürstlicehn Brandenburgischen Beampten mit obermelten Herrn Pfarrer, wegen vorgangen Vision. ULB Halle 78 L 1648 (2) E2r-E2v.

Visiones Und Gesicht einer Jungfrawen [SOPHIA LOTTERIN] zum Greßlas in Böhmen anno 1629. ULB Halle 78 L 1648 (2) E2v-F1r.

Visiones Und Entzückung einer Exulierenden DienstMagd, von Steyer auß Oesterreich, SUSANNA RIGERIN genandt, welche anjetzo zu Nürnberg sich auffhielt. 1630-1631. ULB Halle 78 L 1648 (2) F1r-G4r.

WID'ENJ A ZGEWENJ CHRYSTOFFA KOTTERA Souseda a Girchaře Ssprotawského kterýž měl od Léta 1616 až do Léta 1624. Z Německé Ržeči do Čzesstiny přeložené na třj zwlásstry Djly y Kapitoly sumownij spořádané a rozdělené y Pro náležitan duwěrnost ke skrz Concordanti Pjsem Stariho y Nowého Zákona srownale a dostatečně wyswětlené. Léta Páné: NVLLa TirannorVm VIs DIVtVrna w Skut: Aposse: 23. v. 9. Nic zlého nenalézáme na člowéku tomtó: pakli gemu Duch nebo Angel mluvil nebogŭgme s Bohem. SUB Göttingen 8° TH TH II, 260/12

WIDERUMB NEW AUFFGERICHTETE GEMEINE BÖHMISCHE CONFESSIO und Glaubenßbekentnűß und Articul, Derer dreyer Euangelischen Stände des königreichs Böhmen. 1609. ÖNB Wien 1.149-B

WUNDERBARLICHE OFFENBAHRUNGEN Welche geschehen seyn Christoff Kottern Bürgern und Weißgerbern zu Sprotta welcher den 8. Augusti vergangenen 1622. Jahr zu Görlitz gewesen und als er vorm Thor herausen gangen hat er ein dreyeckicht Ding einem Seigerlein drinnen schlagen hören eines lauts welche alle 3.11. geschlagen hat aber nicht gewust was es bedeutet. Als er aber den 4. Septemb. Wider nach Görlitz gereiset ist zu ihm ein klein Männlein in einem weissen Hembde und Barte kommen welches ihm gesaget was das Schlagen bedeute und was er dem Könige Friderico anzeigen solle ob er schon jetzund weichen müste ihm doch

Gott wenn man schreibet 1624 wider in sein Königreich helffen würde und was er ihm mehr gesagt ist drin zu finden. Gedruckt zu Breßlaw Im Jahr 1623. ULB Halle If 3201 (39)

ZWEY WUNDER TRACTAETLEIN Deren das Erste begreiffet Englische Erscheinungen und Reden Christoph Köttern Weißgerbern zur Sprotta in der Schlesien, einem frommen einfältigen Mann zum öffteren in unterschiedlichen Gesichtern widerfahren. Sonderlichen Das sechste Gericht so in der Welt gehalten werden soll den Succes Fortgang und glückliche Verrichtungen deren vor diesem gebundenen jezto aufgelöseten Löwen Mitternacht von Mittag ihre Sieg und Überwindung wider den König vom Abgrund, die Babylonische Hur falsch geistliches Jerusalem wie auch die merckliche Veränderungen der Regimenten in der Christenheit wie dasselbig zum theil erfüllet zum theil in nechsten Tagen zu künfftiger Erfüllung vor Augen stehet betreffend. Das Ander himmlische Offenbarungen und Gesichte eines Gottesfürchtigen Jungfrawen aus Böhmen vom Zustand der Christlichen Kirchen deren Erlösung und Schrecklichen Undergang ihrer Feinde. An jetzo zusammen getragen den Abtrünnigen und Unbußfertigen zu trewen Warnung allen Betrangten aber und verfolgten Christen zukräftigem Trost in Truck ververtiget. Im Jahr M. DC. XXXII. NVnC IterVM aD nostras Venlet paX aVrea terras. VD17 3:605176P, ULB Halle 78 L 1648 (1)

Szakirodalom

Apocalyptic spirituality - Treatises and letters of Lactantius, Adso of Montier, Joachim of Fiore, the Franciscan Spirituals, Savonarola. Ed.: Bernard McGinn. New York, 1979.

Arnold, Gottfried: Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie. Frankfurt, 1699/1700.

Balázs Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Humanizmus és Reformáció 14. Budapest, 1988.

Balázs Mihály: Early Transylvanian antitrinitarianism (1566-1571): from Servet to Paleologus. Bibliotheca dissidentium: scripta et studia 7. Baden-Baden, 1996.

Balázs Mihály: Szöveggyűjtemények Comenius unitáriusok elleni vitáirataiból. Keresztény Magvető. 116. (2010.) 1., 52-66.

Bán Imre: Comenius és a magyar szellemi élet. In: u.ő.: Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1976. 157--167.

Barnes, Robin Bruce: Prophecy and Gnosis: Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation. Stanford 1988.

Bartók István: Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban. In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk.: Bitskey István, Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. 198-211.

Barton, John: The History of Sprituality. Biblical Roots. The Old Testament. Oxford, 2006.

Bayle, Pierre: Historisches und kritisches Wörterbuch. Leipzig, 1743.

Benrath, Gustav Adolf: Wyclif und Hus. In: ZThK LXII (1965.) 196-216.

Bernát, Libor: Mikuláš Drábik - vizionár náboženský alebo politický? In: Studia Comeniana et historica. 61, (1999.) 56-81.

von Bernuth, Ruth: Wunder Spott und Prophetie. Natürliche Narrheit in den „Historien von Claus Narren“. Frühe Neuzeit / Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. 133. Tübingen, 2009.

Beyer, Jürgen: Lutheran lay prophets (c.1550-1700). Dissertation. 2000. (megjelenés alatt)

Beyer, Jürgen: A harmincéves háború idejének három prófétája és kortárs megítélésük. In: A harmincéves háború prófétái és chiliasztái. Források és tanulmányok, összeáll. Juhász Levente és Viskolcz Noémi. Fiatal Filológusok Füzetei. Korai Újkor 4/I. Szeged, 2003. 7-44.

Bickerich, Wilhelm: Der Lissaer Seher Stephan Melisch und sein Verhältniss zu Comenius. In: Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen 24, (1909,) 249-313.

Biographisch-Bibliographisches Krichenlexikon. Hg.v. Traugott Bautz. Nordhausen, 1990-2014.

Blekastad, Milada: Comenius: Versuch eines Umrisses von Leben, Werk, und Schicksal des Jan Amos Komenský. Oslo, Prague, 1969.

Bohatcova, Mirjam: Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke vom Anfang des Dreissigjährigen Krieges. Prag, 1966.

Bonheim, Günther: Johann Wilhelm Überfeld und die Gemeinschaft der Engelsbrüder und –schwestern. In: Jacob Böhmes Weg in die Welt. Zur Geschichte der Handschriftensammlung, Übersetzung und Editionen von Abraham Willemsz van Beyerland. Hg.v. Theodor Harmsen, Amsterdam, 2007. S. 365-381

Brecht, Martin: „Er hat uns die Fackel übergeben“ Die Bedeutung Johann Valentin Andreaes für Johann Amos Comenius. In: Das Erbe des Christian Rosenkreutz. Vorträge gehalten anlässlich des Amsterdamer Symposiums 18-20. November 1986. Johann Valentin Andreae (1586-1986 und die Manifeste der Rosenkreutzerbruderschaft 1614-1616. Amsterdam, 1988. 28-47.

Brecht, Martin: Die deutsche Spiritualisten des 17. Jahrhunderts. In: Geschichte des Pietismus. Hg.v. Martin Brecht, Klaus Deppermann, Ulrich Gäbler, Hartmut Lehmann. Bd.1. Der Pietismus vom 17. bis zum frühen 18. Jahrhundert. Göttingen, 1993. 205-240.

Breisach, Ernst: Historiográfia. Budapest, 2004.

Bruckner, John: A Bibliographical Catalogue. The Hague, 1971.

Bibliographie der Kometenliteratur. Hg.v. Brüning, Folker Fritz. Stuttgart, 2000.

Buckisch, Gottfried Ferdinand: Schlesische Religions-Akten. 1517 bis 1675. Wien, 1982.

Chadwick, Owen: A reformáció. Budapest, 2003.

Corrodi, Heinrich: Kritische Geschichte des Chiliasmus. Frankfurt, Leipzig, 1783.

Csepregi Zoltán: Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Budapest, 2004.

Deppermann, Andreas: Johann Jakob Schütz und die Anfänge des Pietismus. Beiträge zur historischen Theologie 119. Tübingen, 2002.

Der Dreißigjährige Krieg. Geo Epoche Nr. 29. (2008.)

Dickson, Donald R.: The Tessera of Antilia. Utopian Brotherhoods and Secret Societies in the Early Seventeenth Century. London 1998.

Dietze, Walter: Quirinius Kuhlmann. Ketzer und Poet. Versuch einer monographischen Darstellung von Leben und Werk. Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft 17. Berlin, 1963.

Doren, Alfred: Wunschzeiten und Wunschräume. Vorträge der Bibliothek Warburg IV. Leipzig, 1927.

Dünnhaupt, Gerhard: Personalbibliographien zu den Drucken des Barock. 2. Aufl. T. 2., Hiersemanns bibliographische Handbücher 9, 2. Stuttgart, 1990.

Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Hg.v. Rolf Wilhelm Brednich u.a. Bd. 10. Berlin, New York, 2002.

Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757, A Bethlen-család környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források. S. a. r.: Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szeged, 1994.

Fekete Sándor Pál: Nostradamus titokzatos könyve: A próféciaák. Budapest, 1992.

Friedrichsdorf, Joachim: Umkehr: Prophetie und Bildung bei Johann Amos Comenius. Beiträge aus der Fakultät für Gesellschafts- und Geisteswissenschaften der Pädagogischen Hochschule Heidelberg. Bd. 11. Idstein, 1995.

Fritsch, Andreas – Sperling, Walter: Das Weltbild des J. A. Comenius. In: Atlas der Weltbilder. Hg.v. Christoph Marksches, Ingeborg Reichle, Jochen Brüning, Peter Deuffhard. Berlin, 2011. 242-258.

Geissmar, Christoph: Das Auge Gottes. Bilder zu Jakob Böhme. Wiesbaden, 1993.

Geschichte der Mathematik seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Hg.v. Abraham Gotthelf Kästner. Göttingen, 1796.

Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hg.v. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, Bd. 3, Stuttgart 1982, 617-650.

Gesenius, Wilhelm: Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures. Ed.: S. P. Tregelles. 1857.

Gilly, Carlos: Der Löwe von Mitternacht In: Rosenkreutz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert. Amsterdam, 2002. 249-268.

Gilly, Carlos: Zur Geschichte und Überlieferung der Handschriften Jacob Böhmes. In: Jacob Böhmes Weg in die Welt. Zur Geschichte der Handschriftensammlung, Übersetzung und Editionen von Abraham Willemsz van Beyerland. Hg.v. Theodor Harmsen. Amsterdam, 2007. 39-54.

Gilly, Carlos: Wege der Verbreitung von Jacob Böhmes Schriften in Deutschland und den Niederlanden. In: Jacob Böhmes Weg in die Welt. Zur Geschichte der Handschriftensammlung, Übersetzung und Editionen von Abraham Willemsz van Beyerland. Hg.v. Theodor Harmsen. Amsterdam, 2007. 73-98.

Greengrass, Mark: Samuel Hartlib and Universal Reformation: Studies in Intellectual Communication. Cambridge, 1994.

Grenzgänger zwischen Himmel und Erde. Kometen in der Frühen Neuzeit. Hg.v. Christoph Meinel, Bernhard Lübbers. Regensburg, 2009.

Groh, Dieter – Biehler, Brigit: Universalwissenschaft, Millenarismus und zweite Reformation. In: ZKG 117. 2006/1. 25-62.

Haase, Roland: Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg. Leipzig, 1933.

Hamilton, Alastair: The Apocryphal Apocalypse. Oxford, 1999.

Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. Hg.v. E. Hoffmann-Krayer und Hanns Bächtold-Stäubli. Berlin, 1935.

Harms, Wolfgang: Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Tübingen, 1980.

Herepei János: Az öreg Comenius néhány magyar híve. Magyar diákok Amsterdamban. In: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. Szeged, 1971. 394 – 418.

Heřmánek, Pavel: Christina Poniatowska und Jan Amos Comenius, eine Visionärin und ein Gelehrter. Versuch einer zusammenfassenden Interpretation einer problematischen Frage der modernen Comeniologie. In: *Studia Comeniana et historica. Časopis Muzea J. A. Komenského v Uherském Brodě pro komeniologii, historii 16., 17. a 18. století a regionální dějepis moravsko-slovenského pomezí Uherský Brod : Muzeum J. A. Komenského Roč. 42, č. 87-88 (2012), 144-160.*

Heydorn, Heinz-Joachim: Johann Amos Comenius. Geschichte und Aktualität 1670-1970. Bd. 2. Bibliographie des Gesamtwerkes. Glashütten, 1971.

Historisches Wörterbuch der Philosophie. Unter Mitwirkung von mehr als 700 Fachgelehrten. Hg.v. Joachim Ritter. Darmstadt, 1971.

Hohenemser, Paul: Flugschriftensammlung Gustav Freytag. 1925, Neudruck Olms, 1966.

Horst, Irvin Buckwalter: The Dutch Dissenters: A Critical Companion to Their History and Ideas, with a Bibliographical Survey of Recent Research Pretaining to the Early Reformation in the Netherlands. Leiden, 1986.

Hotson, Howard: Paradise Postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism. *International Archives of the History of Ideas.* 172, Dordrecht, 2000. 175-187.

Hotson, Howard: Arianism and Millenarism. In: *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture: Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, ed.: J. C. Laursen, R. H. Popkin. Dordrecht, 2001. 9-35.

Hotson, Howard: A Diatribe de mille annis apocalypticis forrásai. In: *A harmincéves háború prófétái és chaliasztái. Források és tanulmányok, összeáll. Juhász Levente és Viskolcz Noémi. Fiatal Filológusok Füzetei. Korai Újkor 4/I. Szeged, 2003. 45-64.*

Kaminsky, Howard: A history of the hussite Revolution. Berkeley, 1967.

Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Budapest, 2011.

Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. *Historia Litteraria* 5. Budapest, 1998.

Keserű Bálint: Hat der Schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Versio der Rettung Augustin Fuhrmanns. In: „Swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich“ Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag. Hg.v. Nagy Márta, Jónácsik László. Budapest, 2001. 271-280.

Keserű Bálint: „Rajongók” Erdélyben. Profetikus irodalom és publicisztika a XVII. század derekán. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1996. 247-256.

Keserű Gizella: Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Szerk.: Balázs Mihály és Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 313-332.

Klingebiel, Thomas: Apokalyptik, Prodigianglaube und Protestantismus im Alten Reich. Einführung. In: Im Zeichen der Krise. Hg.v. Hartmut Lehmann und Anne-Charlott Trepp. Göttingen, 1999. 17-33.

Kluge, Friedrich: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold. 23. erweiterte Auflage. Berlin, New York, 1999.

Knuttel, Willem Pieter Cornelis: Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. 's-Gravenhage, 1889-1920.

Kohndorfer-Fries, Ruth: Diplomatie und Gelehrtenrepublik: Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554-1612). Tübingen, 2009.

Kolb, Robert: Martin Luther as Prophet, Teacher, Hero. Images of the Refomer, 1520-1620. Missouri, 1999.

Kopp, Hermann: Die Alchämie in älteren und neueren Zeit. Heidelberg 1886.

Koselleck, Reinhart: Krise, Bewusstsein und historische Konstruktion. In: Kritik und Krise. 1973.

Kovács Endre: Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Budapest, 1962.

Köpeczi Béla: Comenius és a magyar művelődés. In: Comenius és a Magyar művelődés. Szerk.: Földy Ferenc, Csorba Csaba, Ködöböcz József. Bibliotheca Comeniana V. Sárospatak, 1994., 12-16.

Kratochvil, Miloš Václav: Comenius élete. Ford.: Cséfalvay Eszter. Budapest, Bratislava, 1979.

Krise als Form gesellschaftlicher Selbstbeobachtung in der Frühen Neuzeit. Hg.v. Rudolf Schlögl u.a. Frankfurt a. M., 2013., mely megjelenés alatt álló konferenciakötete a következő kollokviumnak: Krise als Form Gesellschaftlicher Selbstbeobachtung und historiographischer Beschreibung (in) der Frühen Neuzeit. Kulturwissenschaftliches Forschungskolleg der Universität Konstanz 12-14. 07. 2007.

Kühlmann, Wilhelm: Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat. Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters. Tübingen, 1982.

Kvačala, Jan: Johann Amos Comenius: sein Leben und seine Schriften. Osnabrück, 1989.

Leff, Gordon: Heresy in the late middle ages. New York, 1969.

Lisá, Martina: The Perception of Prophecies in Bohemian Emigré Circles: The Case of Pirna. Apocalypticism, Millenarism, and Prophecy: Eschatological Expectations between East-Central and Western Europe, 1560-1670. International workshop of the project Intellectual Networks in Central and Western Europe, 1560-1670. 15-16 January 2009, Institut of Philosophy, Academy of Sciences of the Czech Republic.

Johann Loserth: Hus und Wiclif. Zur Genesis der hussitischen Lehre. Prag, 1884.

Mészáros István: A való világ Comenius szemével. A pozsonyi 1798-i négynyelvű Orbis pictus hasonmás kiadása elé. Budapest, 2006.

Moltman, Jürgen: Das Kommen Gottes. Christliche Eschatologie. Gütersloh, 1995.

Mout, M. E. H. N.: Calvinoturcimsus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert. In: Pietismus und Neuzeit 14., 72-84.

Mühling, Markus: Grundinforamtion Eschatologie. Systematische Theologie aus der Perspektive der Hoffnung. Göttingen, 2007.

Müller, Joseph Theodor: Geschichte der Böhmischen Brüder. I-II., Herrnhut, 1922-1931.

Nagy Levente: Zrínyi és Erdély: a költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. Budapest, 2003.

Németh S. Katalin: Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35. Szeged, 1997. 453-462.

Németh S. Katalin: Kiadatlan feljegyzés J. J. Redinger magyarországi útjáról. In: Emlékkönyv R. Várkonyi Ágnes születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998. 358-367.

Németh S. Katalin: Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg. ItK 1997. 1-15. Továbbá u.ő.: Zwei Propagandisten der politischen Ziele von Comenius: Johann Jakob Redinger und Christian Hoburg. In: Comenius und der Weltfriede – Comenius and World Peace. Hg. v. Werner Korthaase, Sigurd Hauff, Andreas Fritsch. Berlin, 2005. 613-632.

Neval, Daniel: Glaube und Vernunft im Werk von Comenius. Comenius-Jahrbuch 7. 1999. 70-79.

Neval, Daniel: Um Zions willen will ich nicht schweigen. Comenius und die Prophetie im Anbruch der Endzeit. In: SCetH XXXII. (2002) 18-30.

Neval, Daniel: Wie das Gold durchs Feuer geläutert wird. In: Johann Amos Comenius – Vordenker eines kreativen Friedens. Hg.v. Erwin Schadel. Schriften zur Triadik und Ontodynamik. Bd. 24. Frankfurt, 2005.

Neval, Daniel: Die Macht Gottes zum Heil. Das Bibelverständnis von Johann Amos Comenius in einer Zeit der Krise und des Umbruchs. Zürcher Beiträge zur Reformationgeschichte 23. Zürich, 2006.

Neval: Comenius' Pansophie. Die Dreifache Offenbarung Gottes in Schrift, Natur und Vernunft. Unvollendete Habilitationsschrift. Zürich, 2007.

Paas, John Roger: The German political broadsheet 1600-1700. Wiesbaden, 1986-1999.

Peschke, Erhard: Die Bedeutung Wiclefs für die Theologie in Böhmen. In: ZKG LIV (1935.) 462-483.

Péter Katalin: Comenius magyarországi elképzeléseiről. A Sermo secretus és a Gentis felicitas In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tom. XXI. Szeged, 1985. 63-72.

Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche. Hg.v. D. Albert Hauck. Graz, 1969.

Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Hg.v. Hans Dieter Betz u.a. Bd.2. Tübingen, 1999.; Bd.6. 2003.

Rózsa Huba: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben. Budapest, 2005.

R. Várkonyi Ágnes: Comenius és a vesztfáliai béke Európája, In: Comenius és a Magyar művelődés. Szerk.: Földy Ferenc, Csorba Csaba, Ködöböcz József. Bibliotheca Comeniana V. Sárospatak, 1994. 16-26.,

R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije. In: ItK 1996. 1-39.

R. Várkonyi Ágnes: Apafi - Zrínyi – Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban 1663-1664. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 502-524.

Řičan, Rudolf: Die Böhmischen Brüder. Ihr Ursprung und ihre Geschichte. Mit einem Kapitel über die Theologie der Brüder von Amedeo Molnár. Berlin 1961.

Schadel, E.: Johann Amos Comenius: Antisozinianische Schriften. Deutsche Erstübersetzung. Közreműködtek: Jürgen Beer, Horst Bulitta, Regine Froschauer u. Otto Schönberger. Schriften zur Triadik und Ontodynamik. Bd. 25. Frankfurt a. M. 2008.

Schaller, Klaus: Comenius. Darmstadt, 1973.

Schäufele, Wolf-Friedrich: „Defecit ecclesia”. Studien zur Verfalls-idee in der Kirchengeschichtsanschauung des Mittelalters. Mainz, 2006.

Schmidt-Biggemann, Wilhelm: Apokalyptische Universalwissenschaft. J. H Alsted's „Diatriba de mille annis apocalypticis“. In: PuN 14. (1988.) 50-71.

Schmidt-Biggemann, Wilhelm: Politische Apokalyptik: Comenius' Prophetiensammlung Lux in tenebris. In: uő.: Apokalypse und Philologie. Wissensgeschichten und Weltentwürfe der Frühen Neuzeit. Berliner Mittelalter- und Frühneuzeitforschung. Band 2. Göttingen, 2007. 167-185.

Schneider, Ivo: Wunderwerk Gottes oder ganz natürliche Erscheinung. Der Kometenstreit des Jahres 1618. In: Damals. Heft 12, 1994.

Schütz, Werner: Geschichte der christlichen Predigt. Berlin. 1972.

Schwegler, Michaela: „Erschröckliche doch wahrhaftige Neue Zeitung”. Subjektivität und Objektivität in frühneuzeitlichen Wunderzeichenberichten. In: Zeitschrift für deutsche Philologie 121. (2002.), 72-88.

Séguenny, André: A hit kérdése a 16. század szellemi áramlataiban. In: Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században. Szerk.: Balázs Mihály és Keserű Gizella. Szeged, 2008. 27-42.

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig. Budapest, 1933. reprint: Magyar Luther Könyvek 4. Budapest, 1996.

Sparn, Walter: „Chiliasmus crassus“ und „chiliasmus subtilis“ im Jahrhundert Comenius’. Eine Mentalitätsgeschichtliche Skizze. In: Internationales Comenius-Kolloquium. Sammelband redigiert von Norbert Kotowski und Jan B. Lášek. Bayreuth, Prag, 1992. 122-129.

Steiger, Anselm: Friedrich Breckling Autobiographie. Frühe Neuzeit 109. Tübingen 2005.

Sullivan, Donald D.: Apocalypse tamed: Cusanus and the traditions of late medieval prophecy. Journal of Medieval History, Volume 9, Issue 3, September 1983, 227-236.

Szabó András: Albert Szenci Molnár in Schlesien. In: Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert, Hg.v. András Szabó. Budapest, 1999.

Szimbólumtár. Szerk.: Pál József, Újvári Edit. Budapest, 1997.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1893.

Trier, Jost: Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Bd. I. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg 1931.

Theologische Realenzyklopädie. Hg.v. Gerhard Krause, Gerhard Müller u.a. Bd.7. Berlin, New York, 1981.; Bd. 10. 1982.; Bd. 27. 1997.

Turnbull, George Henry: Hartlib, Dury and Comenius. London, 1968.²

Újlaki-Nagy Réka: A szombatosok chiliizmusa. In: Erdélyi Múzeum LXXIII. (2011.) 2, 15-22.

Urbánek, Vladimír: Revelace Mikuláše Drabíka a válečné akce první poloviny 40.let 17. století. In: Morava a Brno na sklonku třicetileté války. Praha, 1995. 70-75.

Urbánek, Vladimír: Eschatologie, vědění a politika, České Budějovice, 2008.

Válka, Josef: Das analoge Denken und die politische Ideologie bei Komenský. In: Johan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit. Hg.v. Karlheinz Mack. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts. Bd. 21. Wien, 1992. 75-79.

van de Ven, Jeroen – Bos, Erik-Jan: Se nihil daturum – Descartes’s unpublished judgement of Comenius’s Pansophiae Prodomus (1639). In : British Journal for the History of Philosophy 12(3) 2004: 369-386.

Veres Magdolna: Johann Amos Comenius und Friedrich Breckling als „Rufende Stimme aus Mitternacht“. In: PuN 33. (2007.) 71-83.

Veres Magdolna: A lélek szemüvege. Nicolaus Cusanus és Sebastian Franck hatása Johan Amos Comenius A világ útvesztője és a szív paradicsoma című művében. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXX. (2011.) 477-485.

Veres Magdolna: Embleme der Gotteserfahrung. Die Lebendige Hertzens-Theologie von Christian Hoburg. In: „Aus Gottes Wort und eigener Erfahrung gezeiget“ Erfahrung – Glauben, Erkennen und Handeln im Pietismus. Beiträge zum III. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2009. Hallesche Forschungen Hg.v. u.a. Christian Soboth, Udo Sträter. Band 33/2. Halle, 2012, 621-634.

Vierhaus, Rudolf: Krisen in: Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe. Hg.v. Stefan Jordan. Stuttgart, 2002. 193-197.

Viskolcz Noémi: Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban. In: A harmincéves háború prófétái és chiliasztái. Források és tanulmányok, összeáll. Juhász Levente és Viskolcz Noémi. Fiatal Filológusok Füzetei. Korai Újkor 4/I. Szeged, 2003. 65-100.

Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld (1605-1655) bibliográfia. Johann Heinrich Bisterfeld könyvtára. A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VI. Budapest, Szeged, 2003.

Viskolcz Noémi: Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására. Res libraria I. Budapest, 2006.

Vizkelety András: Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben. ItK 1967. 190-192.

Vondung, Klaus: The Apocalypse in Germany. Columbia, 2000.

Wallmann, Johannes: Pietismus und Chiliasmus. Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock: Gesammelte Aufsätze. Tübingen, 1995.

Wallmann, Johannes: A pietizmus. Ford.: Szabó Csaba. Budapest, 2000.

Warburg, Aby: Pogány-antik jóslás Luther korából. Ford.: Adamik Lajos. Gyomaendrőd, 1986.

Webster, Charles: Samuel Hartlib and the Advancement of Learning. Cambridge, 1970.

Weeks, Andrew: Valentin Weigel (1533-1588) German religious dissenter, Speculative Theorist, and Advocate of Tolerance. New York, 2000.

Weigelt, Horst: Geschichte des Pietismus in Bayern. Anfänge – Entwicklung – Bedeutung. Arbeiten zu Geschichte des Pietismus 40. Göttingen, 2001.

Williams, George Huntston: The Radical Refomation. Kirksville, 2000³

Yates, Frances: The Rosicrucian Enlightenment. London, 2001.²

Zedler, Johann Heinrich: Universallexicon. Leipzig und Halle, 1741-1749.

9. Melléklet

1. V. Firgyes 1619-ben készült metszete, VD17 3:696133Y, ULB Halle If 3201 (37)
2. A *Wunder- und Figürlich Offenbahrung* címlapjai a három oroszlánnal
3. *Novus Atlas, Das ist Weltbeschreibung mit schönen neuen außführlichen Land-Taffeln in Kupffer gestochen, und an den Tag gegeben Durch Guil. und Johannem Blaeu. Erster Theil.* Amsterdam, Apud Johannem et Cornelium Blaeu. 1641. FB Gotha Geogr gr2° 00959 (01)
Fol. 31: Lusatia superior
Fol. 35: Silesia inferior
4. A *Wunderbarliche Offenbahrungen* címlapja, VD17 3:608108W, ULB Halle If 3201 (39)
5. Bethlen Gáborról készült metszet VD17 3:696012X, UB Halle If 3201 (40)
6. Christoph Kotter útjai a jelenések alatt, in: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.* Hg.v. E. Hoffmann-Krayer, Hanns Bächtold-Stäubli. Band VII. Berlin, Leipzig, 1935-36. 350.
7. A *Zwey wunder Tractaetlein* címlapja a három oroszlánnal, VD17 3:605176P, ULB Halle 78 L 1648 (1)
8. Klaus Narr 1574-ből származó, Jost Amannak tulajdonított metszete in: *Ruth von Bernuth: Wunder, Spott und Prophetie. Natürliche Narrheit in den „Historien von Claus Narren“.* Frühe Neuzeit / Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. 133. Tübingen, 2009. 86.
9. Christoph Kotter próféciáinak kiadástörténete
10. A *Lux in tenebris* metszetei, OSZK H. eccl. 1815
11. A *Lux e tenebris* címlapja, a három prófétáról készült metszet, FSt 33 C 3
12. Az 1667-es, magyar peregrinusoknak adott *Memoriale* szövege, OSZK An. Lit. 859.